2007 m. birželio 5–31 dienomis įvyko mokslinė ekspedicija Vellios-Neries upe nuo ištakų iki santakos su Nemunu. Jos iniciatoriai ir rengėjai – viešosios įmonės „Baltijos aplinkos forumas“ projektų vadovas Kęstusis Navickas, Vilniaus universiteto Orientalistikos centro lektorius Vytis Vidūnas, Lietuvos keliautojų sąjungos prezidentas Algimantas Jucevičius, Vilniaus rotušės ceremonmeisteris Saulius Pilinkus… Iš Lietuvos plaukė 23 dalyviai. Didelis būrys prisijungė baltarusių. Plaukta kartojant 1857 metų Konstantino Tiškevičiaus mokslinę ekspediciją.

Neris ir mes

Su ekspedicijos „Neris ir jos krantai“ (grafo K. Tiškevičiaus keliais po 150 metų) moksliniu vadovu Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto archeologu Vykintu VAITKEVIČIUMI kalbasi Liudvikas GIEDRAITIS – taip pat gyvenimo (ir – Neries) plaukikas.

Kitokio Tavęs nematau – tik susirūpinusį dėl darbo, tik dirbantį. Kas gi šitaip gena per gyvenimą, koks likimo botagas: dirbt! dirbt! dirbt! Ar jau pats gal jautiesi iki galo nesukurtas, – sieki save išbaigti, ar pasaulis Tau toks netobulas, nejaukus, neatpažintas – nori sutverti sau kitokį? Na, štai – neįčia iškritęs „likimiškas“ klausimėlis.

Baigiant mokyklą, studijų metais atrodė, kad linkusiam į krašto pažinimą – archeologiją, istoriją, folklorą, kitaip ir negali būt. Neįmanoma sėdėti ramiai, kai nuolat matai kaitą, nykimą, praradimus, kai suvoki – tai nesustabdoma: keičiasi kultūra, žmonės, prarandama žemės atmintis. Atrodė labai svarbu – dirbt. Vėliau – namai, šeima, vaikai. Viskam reikia vis daugiau pastangų. Vis sunkiau atrasti laiko, galimybių. Išties sakau: padarau nepakankamai. Gyvenu tokį metą, kai jau žinau kaip, ką daryti, įgijau žinių, patirties, bet – nebesuspėju visur, kur norėtųsi. Ir dėl to liūdna.

Ką reiškia žodžiai „jau žinau, ką daryti“? Ar tai savotiška „gyvenimo programa“?

Neturiu omeny jokio didingo plano, esu kompleksinių tyrimų profesionalas. Tą geriausiai gyvenime išmanau, bet aplinkybės, deja, gerokai išblaško laiką. Anksčiau savaites, mėnesius galėdavau praleisti ekspedicijose, archyvuose, kaupt duomenis, juos apibendrinti, tikslinti, o dabar – išsibarsto, išsismulkina ta veikla. Kūrybiniai darbuotojai visi liūdnai juokauja: nueini į darbą – tas pats, kas prarasta diena… Plaukimas Nerimi ta prasme – nuostabu. Nuostabi galimybė dirbti kiekvieną akimirką!

Kaip brendo tavyje tas „plaukimas“?

1987 metais Vyteniui Almonaičiui vadovaujant esu Jūros upę perplaukęs. Buvo ir kitų bandymų, bet ne visai sėkmingų: Minijoje vos nenuskendau. Nuo tada manęs netraukia vanduo. Panirus po užvartom, pasimurgdžius ten – nelabai žavu. Priėmiau ekspediciją kaip iššūkį, kaip *pareigą*. Pradžioj sutikau tik iš dalies: pabandom dvi savaites, nuo aukštupio iki Lietuvos (Buivydžių), jei gerai seksis, tęsim iki galo. Įsipareigojimas labai rimtas: reikia, kad po ekspedicijos paliktų savotiškas metraštis, rašytinis ženklas apie mūsų dienų Nerį. Svarstydami, kaip mokslininkų grupei racionaliausia būtų dirbti, pradžioj net abejojom, ar mums išvis reikia plaukti: kas, tarkim, ant kranto paliktą plaustą saugos… Svarstėm: gal kam dviračiais važiuoti, gal… Ir tik prieš dvi savaites iki išplaukimo apsisprendėm: bus kaip bus – visi plauksim upe, tirsim kartu. Mūsų buvo šauni įgula: Mindaugas Černiauskas, Gražina Galubovska, Filomena Kavoliūtė, Inga Mavoliukaitė, Lina Sokolovaitė, Jurasius Unukovičius, Laura Valauskaitė. Kiek begalėdami padėjo ir kiti dalyviai. Taip vieningai ir pasiaukojančiai įveikėme visus kilusius sunkumus.

Kartą esi minėjęs, kad Tavo ekspedicija Nerimi prasidėjo 2003–2004 metais su Ida Stankevičiūte po Grabijolų archeologinius, mitologinius turtus…

Taip, buvo išvykos, kelionės, fragmentiniai tyrimai, ekspedicijos pėsčiom, bet čia… Suprantat: visa upė! Nuo pradžios iki pabaigos, 500 kilometrų. Toks mastas! Turėsi įžvelgti jos pasaulį, įvairovę, pokyčius. Nežinojom, ko tikėtis. Buvo truputį baugu: kiekviena diena, pusdienis, valanda, minutė visą mėnesį – nenutrūkstamas tyrinėtojo darbas. Plauki ir tau ta akimirka suteikta nepakartojama, kad nuolat matytum mokslininko tyrėjo žvilgsniu: nufilmuoti, įrašyti pasakojimą, pastebėti, ko kiti nemato. Niekad neapleido ir darbo svarbumo suvokimas. Yra Stepono Kolupailos knyga apie Nerį, rašyta prieš 50 metų, Česlovo Kudabos, bet jos išsamiai neatskleidžia upės, tekančios per *žmonių* pasaulį, turinčios poveikį jiems. Daug būta abejonių, nerimo. Tik pradėjus plaukti, tai išsiblaškė. Pajutau, pamačiau, kaip natūraliai pakrančių žmonės susiję su Upe: plauki, matai trobą, langus, gali sustoti, pakilti krantu, įeiti pro vartelius, nevaržomai bendrauti. Žmogus – šiuo slėniu, krantu apriboto nedidelio pasaulio dalis. Upę ir žmones sieja daug daugiau nei kaimynystė. Ji visokeriopai lemia žmonių, gyvenančių prie jos, buitį, būtį, gyvenimo ritmą, ciklišku mą: štai ji po ledu, štai ledai bruzda, išplaukia, štai pavasariniai vandens pakilimai, plaukia sėliai, štai ateina žuvų gausos metas… Visa tai diktavo atitinkamus darbus, elgesį, savijautą. Mokslinėje spaudoje paskelbta žvejybos tyrinėjimų, vienas kitas senas upių aprašas, bet nebuvo apčiuoptas pakrantės žmonių ir upės tiesioginis ryšys. Ta prasme, drįstu teigti, mūsų tyrinėjimas turės būti visų ankstesniųjų tarsi vainikavimas. Duomenų masyvas didelis, nepaprastai didelis. Atrodo, nė viena kita Lietuvos upė neturi tiek apie ją surinktų duomenų. Dabar problema, kaip tai pateikti, kaip suformuluoti savą upės matymą, jos šiandieninį vaizdą. Kokią mes ją atradom. Manau, tai bus pateikta skyriais pagal kaimus, smulkias upės atkarpas nuosekliai nuo aukštupio žemyn iki santakos su Nemunu. Susumavus duomenis, matysis reiškinių kaita, pastovumas ir t.t.

Ar „atramos taškas“ jums buvo prieš 150 metų parašyta K. Tiškevičiaus knyga „Neris ir jos krantai“? Ar labai stropiai sekėt aprašus, gretinot, lyginot, papildėt?..

Iš pradžių manėme, kad taip viskas ir vyks, visa ekspedicija atrodė – būtent tam. Bet taip nepavyko. K. Tiškevičius daug ko nepateikė, yra, sakytum, tuščių tarpų. Naudojomės ir Č. Kudabos, plaukusio XX a. 7–8-ą dešimtmetį, knygute „Nerimi“, vėlesnių laikų geografų, etnologų, archeologų, keliautojų, mokytojų įdirbiu, tautosaka. K. Tiškevičius, be abejo, – nuostabu, autoritetas: visų tuo metu Europoje veikusių archeologijos draugijų narys ar garbės narys su titulais, nuopelnais, bet, manau, ir mes padarėm savo darbą, ir mūsų ekspedicija turi teisę vadintis savarankiška, visaverte.

Kelionės metu šnekėjai apie Nerį kaip Nepaprastą Upę! „Prie jos negalima keiktis“, – ištarei prieš išplaukimą Kameno kaime. Vis sušventini Nerį. Kuo ji nepaprasta, kuo nusipelno tokio pagarbumo? Kuo gi prastesnė, tarkim, Žeimena, Šventoji…?

Kiekviena upė, be abejo, savaip įdomi, tačiau Neris… Liutauras Balsys konferencijoje po žygio ją pavadino „Lietuvos Gangu“ ir bemat susilaukė atsako: neužsisvajokit, neperdėkit, nemistifikuokit, yra ir kitokių nuomonių, egzistuoja požiūris į upę tik kaip į maisto gėrybių šaltinį. Senovėje to šventumo gal buvo ir labai daug, santykiai su Upe – ritualizuoti, išskirtiniai. Bet ūkiui tobulėjant, žmogui pragmatiškėjant, ūkiniai interesai plėtėsi, šventumo suvokimai, pojūčiai menkėjo. Tai bendras, visuotinis procesas. Pradžioje žmogui ir visas vanduo atrodė išskirtinis, šventas, neduok, Dieve, spjaut į jį, nusišlapint ar kaip nepagarbiai pasielgti. Bet palaipsniui, karta po kartos išaugo žmonės, kuriems nieko nereiškia leisti į upę nuotekas, griauti krantus, daryti iš upės užpelkėjusius prišiukšlintus karjerus, kokius matėme Smurgainyse. Požiūris į upę, į vandenį dabar tik pragmatiškas: tarkim, silikatinių blokelių gamybai reikia vandens – ir jokio daugiau šventumo.

Dokšycų girioj Gudijos vidury atsiranda Neris. Pats savo žargliom kojom ištakų vietą išbraidęs, išvaikščiojęs, skvarbia akim išgręžiojęs, žmonių išklausinėjęs, – ką nauja atradai, patyrei, kokį ten „gyvatišką“ ar „žaltišką“ lyg ir pylimą ar piliakalnį, atkartojantį upės vingius, atsekei? Ekspedicijos pradžioje minėjai apie kadaise ten plytėjusį didžiulį ežerą, iš kurio Neris tekėjo… Tas ežeras virto pelke, pelkė užaugo mišku, jame vis dar žymu proskyna, juosta be medžių: ten esą dar teka požeminis Neries ištakų vanduo. Įdomu ir mįslinga! Ar tebėr ten siuvėjas Stepas, virtęs akmeniu, ar tebėr jo verkianti žmona Vulijana, kurios ašaros esą ir virto upe?..

Nepaprastai įdomios Neries ištakos. Gal tik Mūša panaši Lietuvoje: ten Velnio akmuo prie ištakų, įspūdinga Velnio sala, mįslinga tvarka išdėlioti akmenys… Bet Neries atvejis – visiškai išskirtinis. Kiekvienos upės ištakos labai svarbios, jos upei suteikia tam tikrą koloritą, mitologinę reikšmę, lyg užprogramuoja tolesnį jos gyvenimą, suteikia, paaiškina pavadinimą, vandens prigimtį – visą „generalinę liniją“. Ta prasme Neris – tikrai išskirtinė.

Kuo būtent pasireiškia tas išskirtinumas?

Yra užrašyta daugybė padavimų variantų ta tema. Tai suteikia puikią galimybę atkurti pirminį „vieningą“ reikšmingo mito ar kelių jų samplaikos teksto atspindį. Tai be išlygų būtų klasikinis, vadovėlinis mitas apie Upės pradžios supratimą indoeuropiečių (gal ne vien jų) mitologijoje. Pagrindinis motyvas: vyras ir žmona vienas

kitą sukeikia (prakeikia). Žmona: kad tu pavirstum akmeniu ir čia paliktum per amžius. Vyras – ak, kad tu išsilietum mariomis ir tekėtum, virstum vandeniu! Taip ir įvyksta. Neries pradžia – buvęs didžiulis ežeras: dar XVII a. žemėlapiai tai žymi. Dabar, kaip minėjau, ten užpelkėjimai, didžiulė sengirė, susijungianti su Berezinos giriomis, rezervatu, kuriame iki šiol net meškų esama. Netoli ištakų išlikęs ir akmuo – dviejų metrų aukščio stabas, šalia – keli kiti akmenys. Netoli šventa laikoma pušis *Kulina*. Vandeniu virtusios moters (Ulijanos, Vilijanos, Vulijanos, Vellios) kadaise net kapas su koplytėle Šilencų kaime prie upės buvo. Karjeras sovietmečiu nukasė. Upe aukštyn – pilkapynai. Iš jų vienas kaip reta didžiulis, apie 12–13 m skersmens, prie pat ištakų, šalia kelių susikryžiavimo: tikras „markeris“, orientyras. Tai ir vizualinis ženklas būsimoms kartoms: čia mano (mūsų) protėvių kapas, čia mano (mūsų) žemė... Aprašėm ir vieną iš įdomiausių Neries aukštupy archeologinių retenybių – prie pat upės ypatingą laidojimo paminklą: žemą (apie pusmetrį aukščio) pilkapį – ilgą, vingiuotą, vadinamą Gyvatės kapu. Lietuvoje panašų turim vienintelį Gyvatės kalnu vadinamą Šalčininkų rajone. Rytų kryptimi tokių daugėja.

Kokių gal mitinių įsitikinimų tai atspindys?

Tai, kaip sakiau, viso „mitinio komplekso“ dalis. Net minėtos pušies vardas *Kulina* baltarusių užkalbėjimuose – vienas iš gyvatės vardų.

Įdomu ir paslaptinga viskas! Prie tų paslapčių „puikiai prisideda“, sakyčiau, ir paties pavadinimo Vellia – Vilija – Neris painumas ar atvirkščiai – net ryšys, tapatumas: čia ir „vėlės“, čia ir Nera – vandens dvasia, dievybė...

Neries aukštupy vietiniai žmonės ją vadina *Vellia*. Vieni mokslininkai tai sieja su vingiuotumo reikšme, kiti mano, kad tai *velikaja* – didelė upė, treti teigia – *vėlių* upė... Siekėm užrašyti kuo daugiau įžvalgų, duomenų šiuo klausimu. Tikrai įsitikinom, kad *Vilija* – naujadaras, įsigalėjęs per raštą, būdingas palyginti mažame plote, kur šnekama lenkų kalbos vilnietiška atmaina. Dažniausiai skamba *Vilja*: antroji „i“ beveik negirdima. Visur kitur – *Vellia*. Patyrėm ir dar vieną labai keistą, „subtilų“ reiškinį: kai pasitaikydavo žmogus, mokantis ir gudų, ir sulenkėjusiųjų, ir lietuvių kalbą, šnekėdamas gudiškai, tą upę vadino *Vellia, Velija*, bet vos tik prašnekdavo lietuviškai, jam ji savaime virsdavo *Nerim* arba *Nėrim*. Mano galva, tai labai svarbus atradimas – šios upės vardas keičiasi su

V. Vaitkevičius ir L. Sokolovaitė prie Vellios-Neries ištakų. Upės nematyt, jos vietą rodo miško properša. M. Černiausko nuotrauka.

Jurasius Unukovičius ir Vykintas Vaitkevičius kalbina seniausią Švedų kaimo (Vileikos r.) gyventoją. M. Černiausko nuotrauka.

Ekspedicijos dalyvių grupė prie ąžuolo senolio (6,45 m apimtis) Duboko kaime. *V. Damaškevičiaus nuotrauka.*

Mokslininkų įgula žemiau Vileikos. *V. Damaškevičiaus nuotrauka.*

visa kalba. Net tie patys žmonės, priklausomai nuo to, kuria kalba prašneka, tą pačią upę ima vadinti kitu vardu. Taip yra ir Baltarusijos, ir Lietuvos teritorijoje. S. Kolupaila yra teigęs, kad *Neris* – matyt, nuo tos vietos, kur suteka *Narutė* (Naročia) su *Vilija*. Schema tokia: *Naručio* ežeras – *Narutė* (*Naročia*) – *Neris*. Toks modelis labai būdingas, kuomet ežeras, iš kurio išteka upė, suteikia jai vardą: Lakajų ežeras – Lakaja, Strėvaitis – Strėva, Siesarties ežeras – Siesartis, Virintas – Virinta, Dubingių ežeras – Dubinga... Pasak S. Kolupailos, ta pati schema ir čia: Narutis – Neris. Antra vertus, tipiškas ir toks atvejis, kai, sutekėjus dviem upėms, toliau pavadinimas keičiasi: suteka Muša ir Nemunėlis – atsiranda Lielupė, Uša ir Loša – Nemunas. Toks ir Prieglius. Juk kartais sunku atskirt, kuri iš sutekėjusių upių didesnė, reikšmingesnė. Tad gal natūralu, kad nuo *Narutės* ir *Vellios* santakos gimsta *Neris.*

Kur paslaptis, kad „baltarusiškoji pusė“, kaip man pasirodė, labai vengia Neries pavadinimo. Net, kiek pajėgia, bando nuneigti: pagal M. Petuchą, skaičiusį pranešimą minėtoje konferencijoje, Neris – nebent nuo Kauno priemiesčio, nes net ir Jonavos apylinkėse, pagal jį, tai Vilija. Vileikos kraštotyros muziejuje visuose žemėlapiuose iki pat Kauno – tik Vilija. Vileikos centrinėje aikštėje ant akmens, skirto šiai ekspedicijai pažymėti, visa upė įvardyta – tik Vilija... Neries – gink, Dieve...

Tarp nelietuviškai šnekančiųjų Neries atmetimas ir šiandien net ir Vilniaus krašte – tipiškas reiškinys. Visur jų lūpose *Vilija*, nors ir nesena, „popierinė“, per lenkų kalbą atėjusi forma. Skepticizmas Neries atžvilgiu gal net ir sąmoningai skleidžiamas: net ir kai kurie pakrančių gyventojai aiškina žiną, kad Lietuvoje ta upė pavadinta *Nerimi* tik *Salomėjos Nėries* garbei: buvo esą tokia poetė, po jos mirties valdžia nusprendė, lyg kokią gatvę, jos pavarde pavadinti upę. Bet *Neries* vardas dar seniau paliudytas už *Vellios* – jau XIII amžiuje.

Ar bandėte paieškoti, patyrinėti, gal aukščiau santakos su Narute esama kokio vietovardžio su šaknimi ner-?

Turėjom omeny, klausinėjom, ieškojom: prieš Narutį, žiūrint nuo Lietuvos, radom vietovardį *Paneriški*, o už Naručio, aukštupy (tikrai mįslinga) – istoriniuose dokumentuose labai populiarios senos dvikamienės lietuviškos pavardės su šaknimi nor-, nar-, ner-: Narbutas, Norvaišas, Norvilas... Matyt, daugiareikšmė, sunkiai paaiškinama ta šaknis, iki pat ištakų labai paplitus. Įdomus būtų klausimas: kodėl?

Gal išties ta ner- sietina su vandenų, gal būtent šios upės dievybės, dvasios pavadinimu, tad ir pavardės ten gyvenančiųjų, nenuostabu, tokios...

XVIII amžiuje, kai Vilnių siaubė gaisrai ir epidemijos, vienas poetas eilėraščiu kreipėsi taip: Vilija, mūsų upe, upės deive, dvasia Nerie, kodėl neapgini miesto, mes degam, trokštam dūmuose, o tu nepadedi mums... Poezijoje, aišku, daug kūrybos, bet, kas svarbiausia, pagrindas,

dievai, dievybės nuo antikos laikų niekad nebuvo išgalvotos.

Visą mėnesį diena iš dienos matant Tave tik stropiai dirbantį ir nė akimirkos kitaip, man atrodė – esi įnykęs į nepaprastą, gal net likiminį savo darbą. Net ne darbą buitiškąja žodžio reikšme, o pačia švenčiausia – lyg aukojimo, atsidavimo Upės amžinumui, sutapimo su ja prasme... Vien vaizdas, kaip tuos akmenis upėj stropiai matuoji, apžiūrinėji, aprašinėji, apropinėji, apglostai – nepaprastumo išvadas žadino... Kas per magija? Kai žygio pabaigoje Kaune valdžios atstovai postringavo apie tautų draugystę, turistines keliones tarp Baltarusijos ir Lietuvos, išgirdau Tave suerzintai tarstelėjus: vėl prasidės akmenų sprogdinimai...

Akmenų tyrimas – nedidelė, bet būtina visų darbų dalis. Kokia upė, ypač akmeningoji jos atkarpa Lietuvoje – be akmenų! Kiekvienas didėlesnis akmuo upėje – išskirtinis neatsiejamas ženklas ir gamtiniu, ir kultūriniu požiūriu. Vien *Gaideliais* vadinamų nuo Švedų kaimo žemiau Vileikos iki Vilniaus – ar ne šeši! Jie vis būna aukšti, smailūs. Kai upė imdavo sekti, pirmiausia ir pasirodydavo, lyg tie pirmieji dienos pranašai gaidžiai. Sielių plukdymo laikais upės didieji akmenys buvo vietovės atpažinimo orientyrai, dažnai tuo požiūriu net „reikšmingesni“ už patį kaimą pakrantėje. Prie Valų kaimo akmuo upėje – *Vol*, prie Putriškių – *Putrius,* prie *Vilkinės – Vilk.* Tai gana būdinga. Nemune yra *Guogas* prie Guogų kaimo, *Balbierius* prie Balbieriškių. Net sunku suvokti, kuris pavadinimas buvo pirmesnis... Keliaujantiems upe pirmieji, pastebimiausi atskaitos taškai – būtent akmenys. Jų labai daug susprogdinta, išvežta, o valdininkai ir vėl: akmenys trukdo laivybai... Liepos, rugpjūčio mėnesiais, aišku, jie trukdo. Bet taip sakyt – tolygu per saugomą teritoriją užsimojus tiesti kelią, griauti ąžuolus, kad kelias būtų tiesus. Akmenys mat jiems – kliuvinys! Juk tai – gamtos dalelė.

Ne tik: ir istorijos, mitologijos, kultūros...

Būtent! Tai, palauk: gal reikėtų pirmiausia galvoti, tarkim, apie laivus, kurie

V. Vaitkevičius, matuojantis Neries akmenis tarp Vilniaus ir Kernavės. *V. Damaškevičiaus nuotrauka.*

Neris aukščiau Bistryčios. *M. Černiausko nuotrauka.*

nebijotų tų akmenų. Sumaniau nuplaukti iš Kauno į Vilnių – reikia visą Nerį nuo akmenų išvalyti? Tai gal tada ir ištiesint ją reikia? Žemiau Nemenčinės iki pat Vingio Vilniuje akmenų nėr. Pasirodo, kai keturiasdešimtaisiais XX a. metais imta grįsti Vilniaus gatves, akmenys tapo brangia preke. Nerimi tada plaukiojo didelės valtys *botai*: tokiais iki Žaliojo tilto, kur buvo supirkimo vieta, žmonės plukdendavo iš upės ištrauktus akmenis...

Gana mįslingai, labai sureikšmindamas esi šnekėjęs apie rėvas, esą simbolizuojančias transformaciją, vestuves...

Tikrovėje viskas turi kritinius kaitos „taškus“. Upėse tai rėvos, natūralūs labai išraiškingi pasikeitimai. Vandens virtimas per akmenis, kunkuliavimas, blaškymasis, smukimai žemyn, triukšmas,

nuolatinis ūžesys! Tai susimezga į didelį žmogaus išbandymų mazgą: praplaukei tą vietą ir – lyg nugalėjęs! Lyg atgimęs! Įgavęs viltį toliau keliauti, gyventi! Rėvos turi vardus, taigi – lyg būtybės, nes kiekvienas tikrinio vardo turėtojas yra kultūros vyksmo dalyvis. Štai *Plėšikė* rėva, štai – *Druskinė,* štai – *Vilko*... Kiekvienas pavadinimas nusako rėvos savitumą, dažnai – „griaunamosios veiklos būdą". Pavyzdžiui, šia prasme daug *Avinų*: vis didelės rėvos (dvi iš dvylikos didžiausiųjų) su priekin atsikišusiais „ragais" – akmenimis, tiesiai „kalančiais" plaukikus. Rėvos – geriausias upės ženklinimas: prie *Avino, Šunaujos, Saidės*... Kiekviena – savo būdo, dvasios, apipinta linksmų ar liūdnų nuotykių išvedžiojimais: pilna kultūros, istorijos. Nuo pat ankstyviausių žmonijos laikų, kur rėvos, ten ir sėkliai, kuriais galima pereiti upę, kur senovėje šiaurės elniai kirsdavo ją. Žmonėms visada tai buvo geriausia apsirūpinimo maistu vieta.

Iš savo žvejokiškos patirties žinau: žemiau rėvų – žuvingiausi upių ruožai...

Na, štai – ir žuvys. Rėva senovėje – tai gyvenimas. Kiti prie rėvos įsikurdavo gal vien todėl, kad ten dažnai laivai su prekėmis, sieliai sudūždavo – galima pasigraibyti ir rąstų, ir šio to. Pagaliau, galima pasitarnauti, gelbėti, gauti už tai atlyginimą. Žemiau didelių rėvų dažnos ir karčemos.

K. Tiškevičius knygoje mini žemiau Saidės buvusią karčemą, kurioje laimingai praplaukusieji tą baisią rėvą džiaugdamiesi „laistė" savo sėkmę, o sudaužytieji malšino širdgėlą...

Rėvose dažniausi ir mitologiniai akmenys, liudijantys perėjimo iš vienos būklės į kitą senuosius vaizdinius. Šalia rėvų didžiausios pilkapynų sankaupos: Padukštų, Karmazinų, Grabijolų... Jos su savo nuolatiniu gausmu kažkodėl buvo kapinių aplinka visoje Europoje. Tuo požiūriu įdomūs yra mūsų Grabijolai: dešiniajame krante, kur pieva, buvo senoji gyvenvietė, bet apie III–IV a. gyvenimas ten nutrūksta ir nuo V a. antrosios pusės iki pat XI a. virsta milžinišku, prof. Aleksiejaus Luchtano samprotavimu, gal Kernavės gyventojų nekropoliu.

Įdomu su Tavim gyventi! Ekspedicijos Nerimi metu vieną visą dieną, gal atsimeni, vaikščiojau kartu su jumis, tyrinėtojais: labai norėjau pasimokyti, sužinoti, kuo jūs domitės. Nustebau patyręs, kaip Tau svarbu, sakytum, visiškai viskas. Nėra žmonių buities, būties apraiškos, kurią vadintum nereikšminga. Nustebau: archeologas, pasirodo, klausinėja žmonių, kas užpečky, apie ką dainuoja, kada ką valgė, koks ten kubilas kieme, kokie pilkapiai apylinkėse, kokiais įnagiais žuvys gaudytos, kokių papročių laikytasi lašinius sūdant... Siaubo filmas! Archeologas – „beviltiškai" peraugęs archeologijos lopšį... Kokios pažinimo, mokslų sintezės sieki? Kur gi Tavosios „archeologijos" tikrasis objektas? Pagaliau, ar aprėpsi?

Aš tuo tik turtėju, manau, tai būtina. Noriu prisidėt prie kaitos, prie požiūrio, kad archeologija – ne vien kastuvas...

Gyvenam mokslų sintezės laikus, ar ne...

Pasaulyje ši tendencija akivaizdi. Lietuvoje gal dar ir nepakankamai: dar tik viena iš dešimties disertacijų „sulaužo" disciplinų ribas, jungia labai skirtingus mokslus. Taip gali laimėti visapusiškumą, pasiekti gerų rezultatų. Mažų mažiausiai – geresnių nei gautum atsietai. Manau, ateis laikas – nebebus galima dirbti kitaip: jei, tarkim, tyrinėji keramiką, privalėsi aptarti, ir koks maistas joje virtas...

„Šnipinėjant" Tavo tyrinėjimų objektus, man net pasirodė: „išdeginta žemė" plyti, kur praėjai, viskas lieka įžvelgta, išgirsta, susieta... Bent jau siekiamybę, atrodė, tokią turi.

Siekiamybių, aišku, galima daug turėti. Norų daug, bet laiko neužtenka. Štai pavyzdys iš ekspedicijos Nerimi Salininkų kaime šalia Jonavos: fenomenalios atminties pasakotojas, o jau be dešimties minučių dvylikta nakties ir turi viską palikti...

Yra žmonių, kurie visą gyvenimą tyrinėja vieną temą. Nesmerkiu, bet tai ne aš. Nuolat plečiu savo akiratį. Ir užgriūna mane pačios neįtikėčiausios temos... Štai rudenį Vievio laukuose suradom XVII a. veikusios spaustuvės šrifto liekanų – ir privalai, žmogau, išsiaiškinti, su kuo turi reikalą, suprasti, kaip to meto Lietuvoje buvo spausdinamos knygos, kur, kaip surastieji švininiai kubeliai buvo pritaikyti, kokio standarto, kaip vadinami... Taip – nuolat. Gali, aišku, pasakyti: ne, tai ne mano sritis, teiraukitės, ieškokit kitų tyrinėtojų. Aš taip nesakau. Man rūpi išsiaiškinti. Ir aiškinuosi. Tai teikia begalinį įdomumą.

Ekspedicijos pradžioje gudai esą teigė, kad iki pasienio jie patys tirs. Bet Tu visur dirbai vienodai stropiai. Paklausiau – kodėl? Atsakei, kad ir čia tyrinėdamas aiškiniesi apie mus.

Neatsiimu tų žodžių. Upė nedaloma, bendra. Norėdami pažinti save, turim pažinti ją nuo gimimo, nuo lopšio, visą. Neris – mūsų valstybės stuburas. O jei valstybės, tai ir – tautos! Prie Neries mūsų Sostinė. Tai nepaprastai svarbu! Egiptas prie Nilo, Babilonas prie Eufrato, Vokietija prie Reino... O – Lietuva? Kur ji užgimė, kur ji buvo „užmaišyta"? Prie Neries! Sakydavo, prie Nemuno, betgi ten tik gynybinis ruožas, ilga atkakli gynybinė kova. Vilnius – Trakai – Kernavė – čia Lietuvos valstybingumo branduolys. To nepaneigsi.

Vieną dieną išplaukęs pirmas, sustojau prie gražios

Mokslininkų įgula baigia kelionę Neries ir Nemuno santakoje Kaune. 2007-06-31. *G. Kuliešiaus nuotrauka.*

upelytės intako nusiprausti. Netrukus ir visi ant savo milžiniškų „cepelinų“, tų suraišiotų „pūslių“ prisivijot. Visa flotilė! Ir visi – „prie manęs“ prisiplakėt, prie garsiosios Kumelynės intako. Net latvišką šokį latviškai Kumelynę bedainuodamas prie tos upelytės deltos ant kranto sušokai ir paaiškinai, kad ta upelė kadaise žymėjo „kontaktinę zoną“, buvo riba tarp gudų ir lietuvių... 61-as kilometras nuo upės ištakų. Kokie tai laikai?

Manau, ne vėliau XVI a., geriausiu atveju iki XVII a. pradžios. Gudai tą upelytę vadino *Kobylianka*, o už kelių kilometrų yra kaimas *Kumelynė* su vėliau „prikabinta“ priesaga – *Kumelščizna*. Tai tipiškas pavadinimų kaitos kontaktinėse zonose pavyzdys. Kaip *Riešutynė – Orechovka*.

Vėliau esi įvardijęs ruožą tarp Naručio, Smurgainių (nuo ištakų 145–170 km) kaip dviejų „kultūrinių terpių“ ribą. K. Tiškevičius mini Ašmeną – ribą tarp lietuvių ir gudų. O dabar ir ta, ir kita – jau tik teorinės, jau praeities ribos. Dabar faktiškoji, sakyčiau, – šiapus Buivydžių ir Šalčininkų... Taigi tiesą sakei, „Neris – trapus ir sparčiai kintantis pasaulis“. Konferencijoje prasitarei, kad Neries upės baseinas senovėje buvęs „vieningas arealas“. Kada – „senovėje“, koks tai „vieningumas“? Noriu atsekti mūsų nutautėjimo šliaužimą.

Žvilgtelėkit į mūsų dienų Lietuvą: vien tarmių, pratarmių kiek! Taip, matyt, buvo ir visame Neries regione. Yra duomenų, kad apie II–III a. ta upė buvo svarbi prekybos arterija, žyminti pirmiausia *kryptį*: keliauta ne tiek vandeniu, kiek pagal upę, krantu ar net ledu. Tarp nesibaigiančių miškų tai labai patogu. Įspūdinga ir plačiai išplitusi yra brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorija: piliakalniai panašūs, trobos taip pat, tokia pati gyvulininkystė, panašūs dirbiniai. Vėliau tas didelis arealas, matom, virsta salom ar keliais dideliais skirtingais regionais. Vieno skilimo, kalbinės asimiliacijos riba sutapo su minėta ašimi Naručio ežeras – Narutė–Smurgainys: aukštupys (*Vellia*) liko vienoje sferoje, kur baltiškosios kalbos netekta anksčiausiai, nesulaukus Didžiosios Kunigaikštystės laikų, vakarinė – kitoje, sakytum, *Neries* pusėje.

Ar rūpėtų tirti, plaukti ir kitom Lietuvos upėm?

Būtų neblogai. Galėtum dar tiksliau pasakyti, ar Neris unikali, ar viena iš daugelio mūsų nuostabių upių. Gal jos turi labai daug ir bendrybių.

Kaip vertini mūsų kultūrinę, siauresne prasme, etnokultūrinę mokslinę būklę Lietuvoje?

Daugeliu atžvilgiu – visiškai nepatenkinamai: nei vaisingo požiūrio į tyrimus, nei techninės bazės, apstu metodologijos problemų, mokslo žmonės nuvertinti, esam labai negausi tauta. Beviltiškai stinga mokslininkų. Pradėk domėtis bet kuriuo aspektu ir pamatysi: medžiaga nerinkta, tyrimų nebūta. Iš užsienio sunku mums padėti dėl kalbos barjero. Nedaug ten mokslininkų, mokančių lietuviškai. O Lietuvoje esame numesti likimo valiai. Tauta šiuo metu neturi jokios savo ideologijos. Paskutinis šia prasme buvo Jonas Basanavičius, o dabar – tuščia. Geriausi rezultatai – darant asmenine iniciatyva. Tie, kas turėtų pateikti gal pagrindą, nesugeba pakreipti įvykių eigos, kad atsirastų tikslingas, platus, išsamus visuotinis darbas. Reikia postūmio, paramos, dėmesio, supratimo. Nepatenkinama mūsų mokslinių tyrimų būklė jau daugelį metų nesikeičia. Štai kitais metais – Lietuvos tūkstantmečio paminėjimai. Europos ir kitos šalys, Čekija, Lenkija taip pat minėjo savo vadinamuosius *milenijus*. Kaip vaisingai ten buvo išnaudotos lėšos ir galimybės! Ten po 10–15 metų trūko įspūdingi mokslo tyrimai, su publikacijom, filmais. O pas mus? Mindaugo tiltą nutiesė, pastatys gal muziejų, dailės galeriją, aplopė Kauno Prisikėlimo bažnyčią. Geri dalykai, bet su tūkstantmečiu mažai susiję. Už poros metų – Žalgirio mūšio šešių šimtų metų sukaktis. Matyt, kokį stadioną suręs ir visi džiaugsimės, kad šitaip sukaktį minim. O priešistorė ūkuose tebeskendi.

Nėra dvasios? Nėra įkvėpėjo?..

Būtent, galėtų būt Lietuvos idėja pakylėta, išplėtota visuotinai – per švietimą, mokslą, žiniasklaidos priemones... Vilnius 2009-aisiais skelbiamas Europos kultūros sostine: aišku, bus aukštinama, kas bendra su Europa, kas modernu, šiuolaikiška. Etninė kultūra tebeliks nustumta į kultūros paribį.

Kokią didžiausią išmintį iki šiol „prisigyvenai" per savo bene keturias dešimtis metų, kas „šioj gyvasty" Tau turi didžiausią vertę?

Nieko skambaus nepasakysiu. Skambiai buvo šnekama mokykloje per išleistuves: jūsų gyvenimas dar tik prasideda, kopkit pažinimo viršūnėm. O dabar, kai rūpi gilintis į daugelio sričių mokslus, „jungti" juos į viena, geriausiai ką žinau: mokiniesi visą gyvenimą. Pažinimo, atradimo džiaugsmas – svarbiausia varomoji jėga. Niekas taip nepraturtina, kaip tos paieškos, jų vaisiai. Matyt, tai ir visų mokslininkų „privaloma" savybė. Kai ilgai ieškai įtikinamo, teisingo atsakymo ir pagaliau randi – didžiausia vertybė, nepakartojamas jausmas. Mano atradimai dvejopi: vieni – protu, išvadom, kiti – kai ieškai, ieškai, ieškai – piliakalnio, akmens, šventvietės ir štai! randi! Nepakartojama! Plaukimas Nerimi šia prasme kasdien teikė lobynus, buvo nuolatinis ieškojimas. Įspūdingiausia, ilgiausia mano gyvenime ekspedicija: trisdešimt viena darbo diena, teikianti atradimą po atradimo!

Taip žaviai, taip gundančiai šneki – gal pateiktum visiems to džiaugsmo, to atradimo bent pavyzdį...

Na štai: prie Vileikos užrašėm vienos močiutės te ir miglotus, bet – prisiminimus apie meškų budinimo šventę pavasarį! Baltarusijos folklorininkai apie 150 metų to nebuvo girdėję. Ir štai mes vėl aptikom: žmonės imituodavo meškas, raičiojosi nuo šono ant šono. Unikalus užrašymas! Ir dar – iš moters su mergautine lietuviškos kilmės pavarde Gilj (Gilytė). Ar tai ne atradimas! Svaigom iš džiaugsmo... Arba – kai paskutinį gudą suradom Kaišiadorių rajone Rusių kaime: prieš porą trejetą šimtmečių ten atsikėlusios gudų diasporos paskutinį palikuonį. Vienuolika metų jau nebeturi su kuo kalbėti gudiškai... Ekspedicijoje atradimai, iššūkiai nenutrūkstami, kuo įvairiausi, netikėčiausi.

Kas tame žygyje, tyrinėjimo srity nepavyko, kokios pamokos? Konferencijoje skelbei ateities tyrimų tezes, ypatingą dėmesį atkreipdamas į dvasinės kultūros tyrimo sritis: žmogus ir jo pasaulėžiūra, sąlytis su gamta, aplinka, kasdienybė, šventės... Ar iki šiol tokios medžiagos nerinkot?

Rinkom. Bet kai kurie aspektai paaiškėjo ekspedicijos pabaigoje. Ir būdavo apmaudu: pradžioje nepaklausėm ir to, ir šio. Nežinojom, nepatyrėm, kad reikia klausti, o paskui pasimato spragelės... Todėl kokybiškiausias darbas atrodė buvęs finale, baigiamojoj daly. Bet gal ir tai klaidingas įspūdis. Gera buvo kiekviena ekspedicijos diena!

Neris and Us

This is Liudvikas Giedraitis' interview with the archaeologist Vykintas Vaitkevičius and the research leader of the June 2007 expedition *Neris and Its Banks. Count K. Tiškevičius' Way in 150 Years*.

At the beginning of the expedition it was thought that members of the expedition would work methodically following the data and locations indicated by Tiškevičius. However, it was soon clear that a new study altogether was needed; a study that would reveal the river that flows first and foremost via the world inhabited by people and influencing their life in every way. The source of the river Vellia-Neris is especially rich from the mythical point of view. One might say it illustrates the Indo-European conception of the source of River. Both the banks and the large stones of the river are enriched by human experience. The river Vellia is called the Neris as of the confluence of the Narutė and the Vellia. In the prehistoric times, the area around this river was called Baltic, but later fell under the Slavic (Belarussian, Polish) influence.

Žodžiai nuo Neries

Pliūpsnis Liudviko GIEDRAIČIO dienoraštėlio popierinių laivelių nuo Neries upės, plaukus ja guminės valties palaidu plūdurėliu būry rimtų plaukikų ekspedicijoj 2007 metų birželio 4–31 dienomis – lygiai 150 metų po grafo Konstantino Tiškevičiaus vadovaujamos ekspedicijos, aprašytos jo šaunioj knygoj „Neris ir jos krantai“.

Labai džiaugiuosi plaukęs, nes troškau to, svajojau lyg vaikiščias! Ne vienerius metus gyvenau sužavėtas K. Tiškevičiaus knygos „Neris ir jos krantai“. Magėjo bent iš dalies panašaus ką nuveikti… Ekspedicijos 150-ies sukakčiai artėjant, skambinėjau šiam tam, bandžiau ragint esą reikėtų susiburt, pakartot ją, bet sužinojau, kad tuo jau rūpinamasi. Neries regioninio parko kultūrologė Ida Stankevičiūtė, Vilniaus universiteto lektorius Rytų kultūrų žinovas Vytis Vidūnas, Baltijos aplinkos forumo aplinkosaugininkas Kęstutis Navickas, Lietuvos keliautojų sąjungos prezidentas Algimantas Jucevičius, Vilniaus rotušės valdytojo pavaduotojas Saulius Pilinkus... Neatstūmė ir manęs. Ėmiau ateidinėt į pasitarimus Vilniaus rotušėj. Sėdžiu, stebiu (maloniausias užsiėmimas!), kaip žmonės, panirę į būsimojo plaukimo rūpesčius, aiškinasi, išsako nuomones – užsimiršę, susirūpinę, apšepę: *tu plauki su tuo, tu su tuo, tu kitaip...* Keista. Kas gena, kodėl jiems šit reikia visu tuo rūpintis? Tad, nutaikęs progą, to ir klausiu Vyčio Vidūno, „navigacinių reikalų tvarkytojo“. „Man! Man asmeniškai! – net atsilošia iš nustebimo žmogus. – Ot tai ir paklausėt! Aš *norėjau*, kad įvyktų tokia ekspedicija. Su šviesios atminties Ida Stankevičiūte kurį laiką plaukiojom žemiau Vilniaus, filmavom akmenis, ieškojom po skardžius vadinamųjų pustelninkų, atsiskyrėlių, vietos, Meškos pečiaus ir vis užsimindavom apie K. Tiškevičiaus knygą „Neris ir jos krantai“. Gerai ją buvom išstudijavę. Ida jau prieš ketvirius metus pradėjo mygti: artėja tos ekspedicijos jubiliejus, reikia susisiekti su Baltarusijos mokslininkais, ieškoti savųjų, telkt, organizuot plaukimą, kartot po 150-ies metų K. Tiškevičiaus žygį Nerimi nuo ištakų iki Kauno. Tragiška, kad Idos laidotuvėse pirmą kartą prašnekome apie konkrečius dalykus. Paaiškėjo, kad Saulius Pilinkus iš Vilniaus rotušės ta idėja gyvena. Sutarėm rudenį susitikt, aptart išsamiau…“

2007-06-04

„Dvidešimt du iš Lietuvos“ jau traukiny. Mūsų manta užkamšyti visi vagono pašaliai. *Kena*. Truputį pariedėjus – miškas. *Gudagojus* (tarybiniais laikais dar buvo galima ir taip girdėt stoty, dabar tik *Gudagai*). Baltarusių pasieniečių iššaukiančiai aukštos, išriestos, kaip didžiuliai žali pusmėnuliai, kepurės. *Ašmena*. Vyturys padangėj. *Soly* (rusiškom raidėm, „y“ atbulinė, kieta). Tokiu pavadinimu stotelė. Didokos įmonės cementiniai, negyvi, neveikiantys, be žmonių, nekvėpuojantys luitai, stulpai, kaminai, tvoros. Maniau, Baltarusijoj dirbtinai niekas nieko neardė, negriovė, kaip Lietuvoj... Tai, pasirodo, *Salos*: Vilnia kilpuoja salas. Tušti, be žmonių laukai. Pasėlių reta. Apleista karvidė. Vieną rugių lauką mačiau. Kol važiavom Lietuva, traukinys stoteles pranešinėjo lietuviškai, rusiškai ir angliškai. O nuo *Smurgainių* (vėliau, plaukdamas, žmonių beklausinėdamas, sužinojau: kadaise – skurdžių, *nusmurgusių* ten gyventa, nes labai blogos žemės), taigi nuo Smurgainių (*Smargonj*) – tik rusiškai: be ceremonijų, pasiuskit visi kiti. Traukinys Lietuvos. Už vagono langų namai – pusė skaisčiai geltona (apačia), pusė – skaisčiai mėlyna. Gal neva „lietuviško“ ir „baltarusiško“ mišinys...

Molodečno geležinkelio stoty laukęs autobusas atvežė tiesiai prie pakrantės, nuo kurios K. Tiškevičius su savo pagalbininkais 1857 m. biržely pradėjo garsųjį žygį. Tiksliau – truputį aukščiau, iš kur jau ir matoma ana vieta: ten būta kelio per laukus, tilto per upę...

Ekspedicijos žmonės puolė statyt palapines, pūst plaustų pūsles, gumines valtis, surinkinėt baidares, tempt jų „odą“. Tyliai srūva rami upelytė, žalčiukų žalčiukė, tyras sodrus medžių žalumas, vyturiai, įsipynę į giesmių gijas, pilnas dangus plazdančių sparnų ir skardenimo. Lakštingala prie pat vandens nenurimsta nė akimirkai – čiauškia, pliauškia net ir saulei plieskiant. Kupinas įspūdžių, nepajėgiu prisiverst kuo nors rūpintis. Tolstu tolstu paupiu… Vyturių, lakštingalų simfonijoj – pler pler pler pler – tolsta pompų varlynas, į didžiulius guminius katamaranų kūnus nei kukulius atkakliai pūčiantis orą – pler pler pler... Kur mus atvežė? Nedidelis kaimelis, jo pilkų, pamelsvintų namiūkščių pabirumas, prie tvorelių suoliukai su senutėm, senukais – visai kaip Dzūkijos užkampy. O štai ir įžymusis akmuo kaip didžiulis į žemes įkniubęs varpas. Jis kaimeliui suteikia vardą: *Akmens.* Lentelėje užrašyta, kad tai Baltarusijos Respublikos istorinė kultūrinė vertybė *„Veliki kamenj Varacišin kryž*“. XI a. pr. – XIII amžius. Jame pravoslaviškas kryžius iškaltas, viršuj

– duobutės, žymu žvakės deginta. Sunkiai išskaitomas užrašas, pasak šalia gyvenančios moteriškės, liudija esą šioj vietoj buvęs didelis mūšis, jame nugalėti netikšos totoriai (netoliese – totorių kapinės). Ta proga kryžius ant akmens iškaltas, melstasi prie jo, aukota. Taip atsiradęs čia ir kaimas. Akmenį žmonės dar vadina „Borisov kamenj“. Gal koks vadas esą buvęs tas Borisas. Už 50 žingsnių į dešinę (jei esi veidu į kryžių) – žemėse vos matomas kitas akmuo. Žmonės pasakoja, kad iš po jo naktimis pasirodydavęs baltas arklys... Didįjį akmenį prieš kokių 30 metų valdžia norėjus į Minską, į akmenų muziejų, išbogint, tačiau nepajėgė. Bet ir dabar kai kam vis kyla tokių minčių, siūlo malūnsparniu kelt. Žmonės gąsdina, kad tada vanduo iš tos vietos siūbtels ir užlies viską...

Šalia kaimo – dviejų didelių kelių kryžkelė (matyt, išties vieta buvus ir tebesanti traukos centru). Aplink lygūs lygūs laukai. Jais čia įmantriai vizguliuoja (kaip tikra mergaičiukė!), besiraitanti (besiraivanti) dar mažytė (5–10 m), bet su didele ateitimi (tai priklauso nuo mūsų, lietuvių, dvasios), didele (tikiu tikiu, tokie gražūs gražūs žodžiai!) ateitimi ir dvasia.

Kai grįžau, aikštę prie Akmens ant upės kranto jau buvo užtvindžiusi stovyklavietė: palapinės, išsipūtusių katamaranų „cepelinai“, baidarių margaspalvės „lydekėlės“, guminių valtelių viena kita „šliurė“. Atgūžėjo ir baltarusiškoji ekspedicijos dalis, pasirodė mūsų mokslinis vadovas archeologas Vykintas Vaitkevičius. Jis jau porą parų čia savo gyvenimą bešvenčiąs, padedamas vietinio eigulio, ieškodamas „pačių pačių“ šios upelytės stebuklingų ištakų, tirdamas jų aplinką. Kronikose esa minima, kad ji išteka iš ežero, bet dabar ten pelkėtas miškas. Kur buvus pirminė aukštupio vaga – žymu juosta be medžių. Dėl požeminių vandenų traukos jų šaknys ten, matyt, dar negali įsitvirtint. Stepono akmuo, nuo kurio, pasak padavimų, aprašytų ir K. Tiškevičiaus, imasi Vilijos pradiniai vandenys – nuošaliau. V. Vaitkevičius turįs užrašęs dar bent 20 *Vellios* (taip šią upelę vadina jos aukštupy gyvenantys žmonės) pradžios aptarimų. Ten jis aptikęs ir labai retą – gyvatės, žalčio pavidalo ilgą pagal upę vingiuotą pilkapį... Kupinas atradimų pilnatvės, nuostabos, naujo žinojimo, juo besidžiaugiantis, besidalijantis su visais – gražus man (tyliu tyliu), gražus man tas žmogus: stropumu, darbštumu, žingeidumu, abejonėm, svarstymais, neišsimiegojimu, išvadų atsargumu, pagrįstu ne tik archeologiniais faktais, bet ir savo paties nesulaikomais žingsniais: kelias, pelkė, miškas, plynė, upės krantas, kaimeliai, žmonės žmonės, jų liudijimai… „Ką čia sužinom, – tai ir apie mus“. Jis nieko neteigia aklai, bet aiškinasi ir *mato*. Štai aikštelės pakrašty, pakrantės atodangoj esą būta kultūrinio sluoksnio: šukelę, būdingą XIII–XV a., radęs. Čia, matyt, būta ir akmens amžiaus gyvenvietės... O akmuo, kuris vietinių ekspedicijos rengėjų rūpesčiu išvakarėse buvo įmūrytas dešiniajame aikštelės kampe prie upės, – neabejotinai su iškaltom apeiginėm duobutėm, senojo tikėjimo liudininkais, taigi mitologinis, visokeriopai brangintinas, tačiau išrautas iš savo vietos. Du trečdaliai jo buvę žemėse, viršus, kuriame duobutės, šviesesnis, žemėje buvusi dalis rausvesnė. Išrautas, pastatytas ne taip, kaip gulėjo, bet ant briaunos, palaidojant dalį apeiginių duobučių… Prie akmens ruošiamasi prikalt špižinę lentą su vidury išrėžtu inkaru, kairėj užrašu: *1857 metų 5(17) birželio iš šios vietos prasidėjo istoriko, archeologo grafo Konstantino Tiškevičiaus mokslinė ekspedicija Vilijos upe*. Dešinėj – *2007 birželio 5 d. iš šios vietos prasidėjo jubiliejinė tarptautinė ekspedicija Vilijos upe.* Vienoj inkaro pusėj *Vilija*, kitoj *Neris*. *1857–2007*. V. Vaitkevičiui paaiškinus reikalą, nuspręsta lentą pritvirtinti laikinam… (Tokie paviršutiniški, neatsakingi, tokio mentaliteto mes esą buvom prieš porą trejetą dešimtmečių).

2007-06-05

Ir armonikos grojo, ir tautinėm aprangom panelės, senukai švytulavo, ir valdžios ponuliai – orūs orūs. Ir popas su kryžium priešaky. Ir mes (kai kurie tokie – basakojai), būsimieji plūduriuotojai. Ir didelis didelis pulkas vietos gyventojų… Visa tai – jau ekspedicijos išlydėtuvių šventinis pakylėjimas. Nuo akmens su minėtuoju užrašu nukeliama drobulė, popas šventina, laimina visus, mini „raba božiji“ grafą Konstantiną Tiškevičių, žygį, pradėtą nuo čia prieš 150 metų, prašo Nikolajų Čiudotvorcą, Efrosiniją Polockąją, kurie saugo plaukiotojus, jūreivius, kad globotų mus, šlaksto, šventina pasiryžusius keliauti… „*Ilgus amžius tesaugo jus Viešpats. Amen*.“ Vietiniai valdžios šnekėtojai pageidauja, kad maršrutas, kurį ketiname plaukti, ateity būtų *tarptautinis*. Gal šiandien nesuvokiam šio žygio, jo vaisių reikšmės, tačiau po ekspedicijos galėsim palyginti, kuo pasikeitėm, ką įgavom, ką praradom per 150 metų... Žygio koordinacinės tarybos sekretorius Kęstusis Navickas viliasi, kad tai bus pirmiausia *mokslinė* kelionė... Saulė danguj žydėte žydi, paukščių – visi balsai, Upės mirgėjimo tyla. Esu minioj suspaustas, krūtinėj – pakilumo, gerumo vėliavos. Jų nesimato, bet plazda žydi. Popas prie akmens – rimtas, barzdotas, jaunas, „auksu“ išpuošta balta „riasa“, melsva aksomine aukšta papacha, kryžių prieš krūtinę laikydamas, atrodo nepajudinamas, žiūri, tyli, kas prieina, ko paklausia, trumpai ką pasako ir vėl sustingęs... Dainavo net trys folkloro ansambliai, du vietiniai, trečias iš Vileikos. Šauniai skamba! *Aš bernelio nemylėsiu, už kareivio ištekėsiu, jis bučiuoja stipriau*... Lietuvių liaudies dainoj neįmanomi žodžiai. Aštuonios margaspalvės dainininkės, senukas ant kaladytės su armonika ant kelių – kiekvienoj

Buivydžiuose žygio dalyviams buvo įsteigta "vienkartinė" pasienio muitinė. Žodžių nuo Neries siuntėjas - savame valtelės poste.
A. Jurkoico nuotrauka. 2007-06-16

dainoj – *liubovj, neliubima… A ja liubliu guliatj, kak noči tiomnyje... A ty prichodi ko mni, a černobrovenjkij...* Ansamblio iš Vileikos daina linki laimės tiek, kiek danguj žvaigždučių... Įsijaučiau. Nebematau savo raidelių… Šventė: *linkim vieni kitiems šviesaus!* Apsidairęs žiū – jau tik vietiniai žmonės aplinkui, plaukikai – už pusšimčio metrų aukščiau, už posūkio, įsitaisinėja valtyse, rikiuojasi žygio pradžios „paradui“…

Lygiai vidurdienis. Saulės pats aukštumas. Plaukiam!

2007-06-06

Bakunty (kaimas).

Per labai išplatėjusią upę kabantis tiltas, lanku nusikoręs kone iki vandens, apie 1 m nuo jo. Du vyrai gulinėja ant žolės. Žemiau posūky sėklius. Jame telyčaičių antramečių banda: buvus iki dviejų šimtų, bet čia pusantro, atnaujinta, juodmargių veislės. Vienos giliau, kitos sėkliau įsibridusios vėdinasi, gėrinėja – visos begalinio gi smalsumo kupinos! Kai plauki pro šalį, visų galvos vieningai krypsta krypsta, nebyliai lydi tave akimis. Ragų nei arfų, šaunančių į viršų, šimtagalvė simfonija!

...šakės mums, broliai. Ir nėra mūs ateities nei laimės išlikti. Galim tik paskubėt bandyt palikti šiokius tokius savo gyvasties ženklus, bet Laikas, kaip sakoma, dirba ne mūsų naudai. Mūsų neišgelbės jokios Europos Sąjungos. Jokios Pasaulio Sąjungos mūsų neišgelbės: *mes neturim sąjungos su savo gyvastingumu, su tvirtybe visom aplinkybėm išlikti savimi*. Mes – taikiai taikiai taikiai – nuo pirmo pasisveikinimo, nuo pirmo žodžio atiduodam save ir amžių tamsoj dingstam. Pusdienį praplaukus nuo *Akmens,* – didžiulis senas kaimas *Kumelščina* (*Kumelščyzna, Kumelynė*), upelytė *Kobylianka* (*Kumelynė*). Archeologo V. Vaitkevičiaus liudijimu, – tipiškas „kontaktinės zonos“ paliudijimas: greta gyvenančios skirtingos gentys suteikia tą patį reiškiančius pavadinimus, tik sava kalba. Taigi iki XVI amžiaus šiose vietovėse gyveno baltiškoji, lietuviškoji, gentis. Kur gi ji čia dabar, už kokios pakrantės, kokio kupstelio!?.. *Akmens* kaime mokytoja iš *Vileikos* pasakojo, kad jų miestelis – pusiaukelėj tarp Vilniaus ir Minsko. Tarybmečiu ji važiuodavus *tik į Vilnių*. Labai mielai važiuodavus, nes jai *gera* Vilniuje: *dūšią atgaudavo*. „Kodėl?“ – klausiu. „Matyt, protėviai ten šaukia. Kiek turiu pažįstamų, visi keliavom į Vilnių arba į Sniečkų.“ „Kodėl būtent ten?“, – vėl kamantinėju. „Nes ten Švenčionys, Ignalina, Zarasai – ten ta pati *Drysviatčina…“* Šakės mums, broliai, bemat susibėgantiems kuo greičiau pakarti atsiradusį bent vieną žmogų (na, Zigmą Zinkevičių), bent kartą pasiryžusį veiksmingai gelbėt mus nuo tautinio siaurėjimo, šakės su visom dabartinėm ES, dingusiom *Kumelynėm (Kumelščyznom), Ašmenom, Gudagojais, Gardinais* ar lyg dar esančiais, lyg jau nebe *Saliečnykais, Buivydžiais…* Po kelių gi (de)šimtmečių – *Drysviatčina?..*

Mano (baltiškųjų, lietuviškųjų) netekčių požiūriu, ta upė, jos žemė, skirstytina taip:

1. prarasta – beveik nebeįrodomai;
2. prarasta, bet dar įrodoma, kad būta;
3. akivaizdu, kad būta (Gervėčiai, Rimdžiūnai, Žadiškis…), bet akivaizdu, kad ir prarasta;

4. dabartinėj Lietuvoj (per šalčininkus, didžiasalius…): neaišku ar dar esama beviltiškos vilties, kad vieną kartą atsisuks tas šešėlis.

2007-06-07

Vileikoj mūsų plaukimo proga atidengė paminklinį akmenį. Ant jo iškalta upės juosta (kuria plaukė grafas K. Tiškevičius ir – mes) nuo *Kameno* kaimo iki Kauno. Užrašai: *Kamenj, Vileika, Smargonj, Viljnia, Koyna*. Ir dar parašyta *r. Vilija.* Neries nėr.

2007-06-10

Zalesėj – M. K. Oginskio dvarvietė. Vietinis pasakotojas ištarė taip: čia gyvenę Oginskiai buvo kilę „iš Smolenščinos“, kur esą dar ir dabar žmonės kalba tikra baltarusių kalba. Taip ir pasakė: *„Dar ir dabar… tikra baltarusių kalba.“* Šnekėjo rusiškai, bet pasididžiavimo gaida jo balse tuo metu skambėjo labai akivaizdžiai. Gudų kalbos reikalas Gudijoj, matyt, labai liūdnas…

K. Tiškevičius aprašė tokį nuotykį, patirtą *ties Zalese*, kai prieš 150 metų pro čia plaukė.

„Turėdami su savimi visokiausių meškeriojamųjų reikmenų, sumanėme tame žaidime pasiieškoti pramogos. Laiminga buvo ši diena. Užmestą valą griebė didžiulė lydeka. Pritraukta prie kranto, kai jau buvome tikri ją iš mūsų nagų nepaspruksiant ir ketinome čiupti rankomis, lydeka iš paskutiniųjų davė šuolį į priekį, valą nukando ir su kabliuku skrandyje vikriai bloškėsi atgal į upę. Kita panašaus dydžio lydeka nebuvo tokia laiminga, nes, kai mažoje įlankėlėje įsipainiojo tinklelyje, gyvenimą baigė ant laužo, sukurto vakare paupyje.“

Turėjau vienintelį pigų spiningėlį (vėliau nuskendusį upėj). Žuvį pagaut vis nesisekė. Aprašytoj vietoj ties Zalese pabandžiau ir aš minutę pažvejot ramiam vandens ruoželyje. Švyst vieną kitą kartą blizgę – ir užkibo lydekytė, nedidelė, apie puskilogramį. Atblaškyta prie valties, ištruko. Atsisukau į kitą pusę (nedidelę įlankytę), švyst blizgę kartą, švyst kitą ir – stebuklas – vėl lydekytė ant kabliuko plakasi. Antroji „nebuvo tokia laiminga, gyvenimą baigė ant laužo“, – taip K. Tiškevičius prieš 150 metų užrašė. Stebuklingi pasikartojimai! Skirtumas tik tas, kad 1857 m. minėtos lydekos buvo didžiulės, o mano tik puskilograminukės.

2007-06-11

Vainideniaty

„Septyni drąsuoliai“ (mokslininkų komanda) ir aš, prisiplakėlis, traukiam į kaimą, pasirodžiusį ant kranto (porą km žemiau Smurgainių tilto, dešiniajame krante). Per kaimą vieškelis. Autobusų stotelėj parašyta *Vainideniaty* (rus.). Visiems krito į akis gražus medinis namelis šviesiai mėlynom išradingai išraitytom langinėm. Ant kamino – gandralizdis, pora gandrų jame. Viduvasaris! Kieme prie malkų didžiuliausias kubilas *(kubel*). V. Vaitkevičius bemat matuoja: 90 cm aukščio, apie 120 pločio. Tai esą *kuparo* pirmtakas, skirtas laikyti drabužiams... Sugūžam į namą. Prieškambary senučiukė prie krosnies ant lovytės sėdi viena. Ta krosnis, sako, jos amžiaus, o jai aštuoniasdešimt treji! Net trijų aukštų krosnis: po apačia erdvė vištoms per žiemą laikyt (yra kampe anga išeit, įeit), vidury pakura, o viršuj miegot galima. Senutės pavardė pagal vyrą ir mergautinė ta pati *Šiurpa* (gatvės pusėje ant namo prikaltoje metalinėje lentelėje užrašyta *Šiurpo E.)*. Gerasis kambarys (4x4 m) su keturiais langais. Kampe aukštai šventojo paveikslas, užtiestas gražia užuolaidyte. Prie sienos lova, ant jos pagalvių pulkai. Stropusis V. Vaitkevičius šnekina ir šnekina senutę, kiti papildo, pritaria: „Jak rečku zavut… čiamu tak,“ ar mena žmonės švedus, prancūzus, kur kokie pilkapiai, kalnai apylinkėse, kur Joninės švenčiamos (*Venecija,* kalva tokia yra, jaunimas degančius ratus nuo jos ritena, jau nuo viduvasario ieško senų ratų, kaupia juos), kaip žuvį ruošia, kaip reikia skenduolio ieškot (esą uždegtą grabnyčios žvakę žmonės leido: kur sustoja – ten, o kad nenuskęstum, kai nueini maudytis, „angelą Vavilą“ reikia persižegnojus paprašyti), ką lemia vandens sapnavimas (jei švarų sapnuoji – į gera, jei drumstą – į bloga), ar nematė saulės šokant, kaip lietų prišaukt, kaip Diedus šventė (raugintus kopustus virė, košę, *jačmenj*, kiaušinienės ar lašinių kapinėse palikdavo, degtinės), ką gegutė kukuoja (vaikų jai nereikia auginti, jei turėtų daug vaikų, neturėtų laiko kukuot), ar mena apie Smurgainių riestainius (mena: didžiuliai buvo, blizgantys, su dėmėm, į Vilnių vežė balandžio mėn.: kartais nuvežda vę rogėm, o grįždavę jau sniegui ištirpus), kokie patiekalai mėgstamiausi, ar nevalgė kiaulės ausų: paskerdus kiaulę, apsvilintų, apiplautų, bet nevirtų, ar lemia kas likimą gimstant žmogui, kas brangiausia žmogaus gyvenime (šeimyninė laimė, viens kitam patarnaut privaloma, pritart – tai brangiausia), ar kito tikėjimo į porą imt gerai (nelabai, bet jei santarvė, – nieko, galima), ar per Jonines *„goniali vedjmu“* (esą anksčiau per Jonines senę rateliuose vežiojo – balon sušlapint, ta pasprunka, ją vėl pasodina, vėl veža), ką reiškia *„tabalom choditj“*, ar vilkai *či chodiut tabalom*, kas per – *karavai*, ar *Vellioj* buvo vėžių, kokia ten „bobutės košė“ *na chrezbini* (krikštynose), ar pylė į viršų degtinės stikliuką (buvo – dainuojant *sto liat*), kokios pavardės čia – lenkiškos (*Dureika, Bibik, Primak, Ustinovič, Gilj, Vituk…*) *Siaubo filmas* (L. G.).

Apie maistą kelionėje

Sakau, turėtum būt persišviečiantis, žmogau, ką tu ten valgai toje kelionėje. Rytą, aišku, arbatytė. Dažniausiai iš vakaro termose užpilta (jokio malonumo virt, o juo labiau iš ryto), medučiu užsiskaninama. Turiu gi silpnybę. Kiti kava gyvenimą malonina, dar kiti alumi, vynu, mano guo-

dėja, gomurio malonintoja – arbatytė, žinote, su medučiu (bene tam laikau keletą šeimynėlių dūzgiančiųjų darbštuolių). Po to porą trejetą ketvertą valandų – stropiai nieko. Puiku! O tada – iš kito termoso, kur būna verdančiu vandeniu (taip pat iš vakaro, kai dega visi laužai) užpilta ant kokių kruopų, dribsnių (šie ypač gerai, virt nebūtina). Ant viršaus šliūkšteli porą trejetą šaukštų aliejaus (Vilniuj pirkau esą gero, alyvuogių, bala nematė, nepagailėdamas lito viršaus, juk mėnesį jis mane turėsiąs guosti, su skambia spalvinga etikėte, nepatingėsiu nurašyti: *Monumental Extra Virgin Olive Oil*! – didžiausias neskanumas, neįmanomas kartumas, kad jį velniai, negi dabar imsi ir išmesi (ne kartą knietėjo tekštelt). Atgaivai kartais lašinukais tą košę paskanindavau. O kartą gavau grietinės, bet šiaip: vandenėlis, dribsniai ir aliejuko kartėlis. Vieni kiti pietūs – dešrytės uodegytė su agurkiuku, vieni kiti – grynų lašinių bryzelis su duonos trupiniais, nes baltarusiškoji forminė duona kuprinėj neišvengiamai subyra, susimala, susivelia į smulkiausius trupinius. Šaunu! Vieni pietūs buvo ir karališki, kai užkibo minėtoji visoj kelionėj vienintelė puskilograminė lydekytė. Vakarienei – arbata, kruopos ar makaronai, vanduo ir aliejaus pora tų kartėlių. Puiku. Ir pavalgęs! Jei labai kartu, košės nemalonumą išnaikinu, nuplaunu keletu sausainėlių ar neišvengiamu medum. Taigi visas maisto rentgenas visas plaukimo ekspedicijoje savaites. Reikėjo ar ne, bet va – puikiai gyvas! (Sieloj giliai giliai, to niekas nemato – neišnaikinamas jausmas: nevertas nė to skurdaus, ką valgai... ne ir ne… kaip prakeikimas).

2007-06-15

Rimšinenty.

Ogi kad įsidainavo, įsišoko gudai vakar prie laužo. Iš kažkur atvažiavo barzdotas, sakoma, dėstytojas – pusę vakaro ūbavo dūda (dūdmaišiu), kiti šoko ir šoko, paskui sustoję ratu ėmė dainuoti patriotines, pakilias, karingas dainas: vis apie Vytį, laisvės sergėtoją, apie „Litvos atbūdavojimą“, apie „voljnaja Litva“ (laisvą Lietuvą, turint omeny Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę)… Sprendžiant pagal dainas, gerokai nepagaunami, nekonkretūs, neapibrėžti jų nacionalumo praktiniai siekiai. Itin pakiliai dainuoja apie LDK atkūrimą, „laisvą Litvą“. (Net peršasi įtarimas: gal po Atgimimo, išsivadavimo reiks dar Lietuvą vaduot: juk Vilniuje esą jų dvasia, kultūros šaknys, o tautinių nesėkmių svarbi priežastis, kad 1918–1920 metais nesugebėjo „atgauti Vilnių“)... Įsišoko savo senovinius šokius iki uždusimo, išsekimo, įsidainavo iki svaigulio gomury, taip pažįstamo mums, išgyvento prieš dvi–tris dešimtis metų (8–9-ąjį ano amžiaus dešimtmetį). Tautinio savitumo, susitelkimo žadinimo svaigulys!

2007-06-16

Prieš *Mikališkes* upelytė, įtekanti į Nerį, buvo *Juodupė,* dabar pervadinta *Bolotnaja*.

Apvaikščiojau *Mikališkių* kaimą, užsukdamas į vieną kitą trečią kiemą, klausinėjau kiekvieną, visus sutiktuosius, vis to paties: ar yra Mikališkėse žmogus, dar mokantis lietuviškai. Visi net nustemba: ne, nežinantys tokio, ne. O vienas juodbruvas aukštas apkūnus vyrukas (prekiautojo tipas!) apie 40-ies metų, kaip ir visi patvirtinęs, kad Mikališkėse niekas lietuviškai nemoka, prasitarė, nebent jis pats suprantąs, nes daug kartų buvęs Vilniuje. „Aš jums lietuviškai, – sakau, – pakalbėsiu, – ar supratot ką?“ „Supratau, – žiūrėdamas į mane iš viršaus, tarė, – bet ni… ninoriu…“ Ir nuėjo neatsisveikinęs, lyg kažko labai nemalonaus, lyg net šleikštaus atsikratęs.

Plaukikai gudai lietuvius plaukikus sutikę sveikina *Dobroje utro, Dobryj denj, Dobraja rannica*. Tik taip. Mūsiškiai gudus sveikina *Dobroje utro, Dobryj denj*. Kitaip – ne. Visuotinių *Mikališkių* pradžia. Sudie, *šios* Mikališkės.

Vieno plaukiko iš Baltarusijos esu prašęs, kad papasakotų kokį anekdotą apie lietuvius. Ne, nežinąs tokio. Tai gal apie lietuvių blogas savybes gudai ką šneka. Ne, esą nešneka apie tokias, tik va matęs senoką karikatūrą: lietuvis laiko laikraštį su išpieštu žemėlapiu ir verkia dėl prarasto vieno milimetriuko…

Žemiau *Dubkų*

Tas kunigų bažnyčioj susigūžimas maldai – visai kaip mūsų čia, po žaibų, vėjo šuorų laisve virš susikuprinusių nugarų: *aš Tavo, Viešpatie, klius neklius Tavo kirtis štai šį, prie kranto žolynų priblokštoj valtelėj susigūžusįjį – klius neklius*… Ūžia, skaldo, trata virš galvos. Vandenys, vandenys aplink, vandenys. *Tavo aš, Tavo – atviras ir kuo mažiausias, nepastebimiausias. Tebūnie taip: mažiausias, nepastebimiausias – nepamatytas, nepaliestas (nepritrenktas palaidais, siaubingai skeliančiais ugnis, bildančiais virš galvos akmenimis*)… Pagoniški laikai tęsiasi.

Labai senu, bet atkakliai, neįtikėtinai atkakliai urzgiančiu, riaumojančiu LAZ-u – pirmyn ir pirmyn su mumis, susigrūdusiais į jį net stačiom, pažliugusiu duobėtu lauko keliu – prie kalno, vadinamo *Gorodiščė*: senųjų lietuvių (šįkart taip ir sakoma: *lietuvių, lietuvių genties*), pagoniškosios alkavietės. Čia arkliais buvo atvažiavęs ir K. Tiškevičius. Tada tas kalnas esą siūravo ąžuolais, net iki 6 m storumo. Dabar – nė vieno. Aikštingu ilgu šlaitu, ketera – aukštyn ir aukštyn. Ir štai ištes didingas vaizdas į nubanguojantį toliais kalvyną. Sustingau sužavėtas ir slegiamas nykumo: nebėr čia lietuvių.

2007-06-17

Bistrytė

Senukas ant upės kranto pasakojo, kaip žmonės pokariu, apie 1950-uosius, prieš Naujųjų metų šventę gaudavo

atlyginimą 16 kg grūdų: maiše ant pečių atsinešdavo metinį uždarbį. Vaikai ėję į Lietuvą ganyt. Ten geriau uždirbdavo. Jis pats 1952 metais Lietuvoje ganęs 8–12 karvių, gavęs už vasarą – 6 pūdus!

Į Vilnių žmonės iš čia ėjo duonos, miltų, kruopų, namų apyvokos daiktų. Į turgų, *„pod haliu“*. Maišely nešė lašinių parduot, vežė bulvių, malkų. Traukė keliu, vadinamu *čiornytrakt*: tarsi nematomu, prastu, tiesiai per mišką. Laikėsi tik „tos krypties“. Miške tykojo apiplėšinėtojai. (Vilniuj Ribiškių miškai iki šiol pilni *Juodųjų* kelių – L. G.)

Iki 1956 metų iš aplinkinių miškų anapus upės nuo čia plukdė medžius. Vėliau tiesiai iš miško mašinom pradėjo vežt.

Čia visi katalikai. Visi gegužę kas vakarą lenkiškai gieda, meldžiasi prie kryžiaus, spalvingai išpuošto rausvais, balsvais dirbtiniais žiedais.

Lietuvių čia nėra. Jie ten, Gervėčių pusėje. Tą kraštą taip ir vadina – *girgūnais*. Lietuvis – tai *girgūnas, nacistas, lietuvis, chlebas, butilkas, tarbiakas, sabakas*.

2007-06-26

Kernavėje – vėjas ir vėjas. Visą naktį palapinė, kaip balionas, tai išsipučiantis, tai išsileidžiantis, nes pasistačiau ant skardžiuko pušynėly, būtinai įėjimu į Upę. Žinau, taip „neteisinga“, blogai, bet darau tik taip, nes noriu ir atsigulęs matyt Upę… Naktį pažadino vėjas: košte košia. Blauzdą sugriebė mėšlungis, kad jį šunys. Pasičepsėdamas, paglostinėdamas, atata sakydamas, šiaip taip gelbėjausi… Ot, gyvenimo malonumų skaudumai! Rytą – lietus lietus lietus…

O nieko nėr geriau už darganotą orą!..

Štai ir *Valiukiškių* keistenybės (5–6 km nuo Kernavės – dešiniajame krante pievoje (čia nakvojo visi kiti ekspedicijos plaukikai, aš atsilikau, nes *Verkšionyse* per ilgai šnekėjau su vienu senuku, gimusiu Dubičiuose, ilgai gyvenusiu Vilniuje, truputį tautodailininku, tarybinių laikų pabaigoje įsikūrusiu čia, labai nedraugiškoj sulenkėjusiųjų aplinkoj, labai priešiškoj jam, lietuviui (kančių keliai ten paaiškės, jei man pavyks, ką įrašęs į diktofoną, iššifruot). Išlipu Valiukiškėse į krantą: vigvamai iš medžio plaušo plokščių, virš stogų styro karčių raganiški pirštai (ar – lyg akuotai), piramidė, kažkokios trobikės, bokšteliai… Vienoje pastogėje – paveikslas: ragana, vorai apipynę Gražuolę, vienas voras – užgulęs… Senų tarybinių dujokaukių krūvos pašalėm, pastogėse akmenų krūsnys, ant basliuko – arklio kaukolė, vėl dujokaukės, dujokaukės, pilnos dėžės jų ir šen, ir ten. Žmonių nebėr. Tuščia. Tik kregždės nardo iš po pastogių ir atgal, tik tyla, tik aš, ramiai vaikštantis, aprašinėjantis, ką matąs: tvoros tvoros tvoros, nežinia ką tveriančios, ribojančios, vėl kregždžių juodai baltos kulkos, dujokaukių dėžės, lentų tualetukai su širdelėm duryse. Du – daugiaviečiai su „Sveiki atvykę!“ šūkiu priešaky. Po piramidės (iš lentgalių) keturšlaite pastoge – labai senas aplūžęs kuparas, prožektorius ir visoks šlamštynas (daugiausia dėžės nuo minėtųjų dujokaukių ir jų filtrų). Graži keistai išlenkta estrados pastogė. Ąžuolas ant kalniuko žaliuoja, jį juosia nuožulniašlaitis griovys. Labai sena trobikė. Prie jos trys gražūs automobiliai. Ant baslio – vėl kaukolė (jaučio ar karvės). Senų padargų pašaliais – krūvos. Sodriai baltai aplinkui žydi garšva garšva garšva. Tuščias aptręšęs avilys. Niekas manęs nestabdo, neužkalbina. Norėčiau pamatyt žmogų, paklausinėti, ką visa tai reiškia, kas tai yra. Senas puodas ant mieto. Maumedžio vešlumas su kankorėžiukų papuošalėliais. Medinė skulptūrėlė, gal rūpintojėlio, ant delno užsikvembusio, užsisvajojusio, užsimerkusio. Jokios gyvybės. Lietutis pateškinėja… Užsirašau taip ir pasuku taku atgal prie valtelės. Staiga už nugaros lyg kas subraškėjo. Atsigręžiu: moteriškė atėjo šuns pastogėj pašerti. Pasisveikinęs klausiu, kas čia sumanyta, padaryta, ką visu tuo norėta pasakyt. „Nieko, – sako, – kas kirto galvon, tą padarė.“ „Ar seniai kirto?“ „Prieš penketą metų.“ „Kam tai skirta?“ „Užsako žmonės, įstaigos, pobūvius rengia.“ „Keista visa tai. Atsiprašau. Sudie.“ Nužengiu dešimtį kitą žingsnių – mašina atvažiuoja. „Et, nebenoriu nė su niekuo šnekėti, nėr nė laiko, žengiu toliau paliktos valtelės pusėn. Mašina sustojo už nugaros. Skubiai iššoko vyras, įsibedė prieš mane atsisukusį: „Kas čia daros, bliadj!“ – kaip kirviu kirto. – Iš kur čia atsiradai!?“ „Iš Upės“, – ramiai sakau. „Iš upės! Čia mano namai! Kas čia daros, bliadj! Vaikšto neatsiklausęs, myžinėja pakampėm. Kas leido, bliadj!“ Jis ne kalba, jis rėkia žodžiais nei kulkom. Akys įtūžusios, veidas šeriais pasišiaušęs (pikčiau atrodantį žmogų nežinia kada buvau bematęs). „Bet čia, – sakau, – kelias, pieva, pušys, čia gal ir Dievas tvėrė…“ „Aš tau parodysiu, bliadj, Dievą, nešdinkis! Čia žmonės pinigus moka už įėjimą, o jis mat – „iš upės! Kas čia, bliadj, daros!..“ Stovėjau „ramiai pastėręs“, truputį pasiruošęs gintis, jei sumanys smogti (gal nepuls dantimis prie kaklo). „Aš tik pasižiūrėjau, kas čia yra… Nei ką pačiupinėjau, nei ėmiau, nei laužiau…“ Vėl įtūžis ir keiksmai. Ačiū, nesivijo.

2007-06-29

Čiobiškis

Nakvojom *Čiobiškio specialiuose vaikų auklėjimo ir globos namuose*. Gražus miestukas – Čiobiškis, tik siaubingai apleisti tie „namai“: nei elektros, nei vandens, nei atsiprašant… Už jų netoliese gyvena žmogus (nemačiau, buvo išvažiavęs), menkame šlaitelyje sukūręs gražumo, ramybės priebėgą: gėlių takai, aukurėliai, lelijų baseinėlis su fontaniuku, dviem antelėm ir ančiuku, įsižiūrėkit, visai kaip gyvais tarp lelijų, aplink skulptūros skulptūrėlės: uodas ant vėžlio šarvo, Sopulingoji, Rūpintojėlis su labai vešliu erškėčių vainiku ant galvos, undinė, Ieva, gundoma Žalčio, ir vėl – Ieva, gundoma Žalčio, moterys, moterys, moterytės, ir vis – sodriai krūtingos, tik viena –

ne, mat davatkėlė, tad ten, kur turėtų būti tos neišvengiamai sodrios – tik dvi delniukų lyželės, pamaldžiai sudėtos maldai, drakonas, Gedimino pilis, Neris ir Mūsė (dvi banguotos moteriškės – viename). Ak, žodžiai žodžiai… Bet akivaizdu, čia žmogus kuria Grožį. Be abejo, – ir save. Gaila, nemačiau jo, šildo žinojimas: esama ne tik bežvėrėjančių vardan pinigo… Malonu kuo ilgiau iš čia neišeiti: gera dvasia tvyro. Suoliukų suoliukėlių pridaryta iš kaladžių: atgaukit sielą.

Prie maisto parduotuvės užšnekinta pusamžė moteriškė atvažiavus iš *Šešuolėlių* (nuo Širvintų 8 km Giedraičių kryptimi). Jos tėvai esą „Brežnevo amžiaus" su ponais prie Astraukos dvaro (3 km nuo Čiobiškio) užaugę, tad namuose šnekėjo tik lenkiškai. Lenkais savęs nevadino, tik *lietuviais,* bet vaikus net „į kampą statydavo", jei tie prašnekdavo lietuviškai. Dar prieš 40 metų jų apylinkėse esą žmonės pasišaipydavo: ai, kokie ponai, kokie mandrūs – lietuviškai šneka! Dabar nebeliko ten lenkų kalbos.

Čiobiškių senosios kapinės visiškai apsuptos miestelio. Antkapių užrašai tik lietuviški: *Lučiūnai, Kupčiūnai, Žemaičiai, Ciesiūnai*… „Čia gyvenimo uostas, kančių pabaiga…" „Tu buvai man džiaugsmas, dabar išskyrė mirtis…" „Tarp tylių kapų lauk manęs ateinant…" „Jūs gyvendami didį džiaugsmą teikėt, o mirdami gilų liūdesį palikot…" Aptikau du antkapius ir su lenkiškais įrašais (vienas net 1911 metų): *Jaroslav Surwilo*, – kitas – *Lukocewiczow* giminė. Visi palaidojimai – rytų (pietryčių) kryptimi. Krenta į akis Marijos paminkluose iškalinėtų atvaizdų gausa…

Savo giminės kapo patvarkyt atėjusioji 70-ies metų moteriškė (Kratavičienė, iš Čiobiškio), be kita ko, teigė, kad *Musninkuose, Padvariuose*, kiek ji atsimena, šnekėdavo lenkiškai, o į Čiobiškio pusę – *to mažėjo*… Čiobiškyje lenkiškumo nebebuvo.

Pasklido gandai, kad į garsiąją Čiobiškio bažnyčią atvežamas ar atvežtas šv. Teresėlės relikvijorius. Nuskubėjau: vienas senučiukas, keturios senučiukės, prie altoriaus mišias laiko senutėlis kunigas (kai stojasi klupėjęs, net šasteli į šalį), jam patarnauja – senut senučiukas. Mišios į pabaigą. Kunigas skaito litaniją, žmonėms liepia atsakyt „Per amžius amen". Viena moterytė vos girdimai sušnabžda „per amžius…" „Garsiau! Kas gi čia!" – rikteli įtūžęs kunigas. Net pašoku nuo savo suolo lyg elektros pamėtėtas. Lyg nuo žarijų pašoku ir žegnodamasis – šonu šonu braukiu durų link. Tarpdury pasiekę pakylėjimo, palaiminimo žodžiai nevalingai sustabdo. Taip ir lieku nei lauke, nei bažnyčioje iki mišių paskutinio „Amen". „O dabar, – skelbia kunigas, – relikvijorius gal dar Kernavėje, gal jau iškeliavo pas mus. Reikia pasitikti, vairuotojas yra, važiuoju aš, reikia dar dviejų žmonių. Visiems mat atsiranda svarbūs reikalai, vis nėr laiko…" Kunigo balse – vėl tas beviltiškas suirzimas ir lyg pyktis. Nebeištveriama. „Vardan Dievo Tėvo"…

Prie Neries čiobiškietis Čibirys Pranciškus rodo mūsiškiams, kaip upėj gaudomi šapalai, salačiai vadinamuoju keltu, vandens aitvaru…

2007-06-30

Laukysta

Vyturiai virš galvos. Vyturiai virš galvos. Vasara. Diena kaip krištolas. „Buvome tvirtos dvasios", – rašo K. Tiškevičius apie savo kelionę. Kas gi *buvo* – šioj*?* Žinoma, Vykintas su savo tyrinėtojais ant raudonai gelsvų didingų katamarano pūslių, *buvo* Liutauras Balsys, patrakęs savo *šventos Ugnies* perplukdymu per visą Nerį, kelionės ženklų kalimų ant akmenų, *buvo* Vida Girininkienė, istorikė, *buvo* vadai – Kęstutis Navickas, Algimantas Jucevičius, Saulius Pilinkus, kurie patys neplaukė, bet jų rūpesčio ranka įgalino kelionę, *buvo*, žinoma praktinis žygio vadas, „šturmanas" Vytis Vidūnas… Negaliu spręst apie visus. Troškau ir aš *būt* ne tik šliaužiančiuoju… Bet, atrodo, iš manęs ir vėl – tik troškių dūmų vaikymas – žodžiai žodžiai. Viešpatie, ir koks tai nepatvarumas dvasioj: štai, atrodo, išsibaigtų šratinuko rašalas – ir nutruktų šit vidur upės gyvenimas, nuplauktum – tuščia vieta… Žodžiai žodžiai…

Žemiau *Zubo* (šios rėvos akmenynas išties lyg pleištu, lyg dantim siūbteli per upę iš dešinės į kairę!) – *Laukysta*. Rėvų vardai dažniau slaviški, nes suteikti sėlininkų, plukdenusių rąstus nuo sugudėjusio krašto. O šioj, broli, toj lietuviškoj Laukystoj, – ypač nežiopsok, kitaip net ir lengviausiu laiveliu būsi kurio nors kietakakčio akmenėlio nubaustas. Upė daugiau nei perpus išplatėja, visus savo akmeninius šonkaulius, atrodo, „išleidžia grynu oru pakvėpuot". Dairykis uoliai, numatyk kaip šachmatininkas kelis „ėjimus" į priekį, kad išvengtum galimos kaktomušos, slypinčios ir šen, ir ten po vandenų kunkulais. Atpildas bus apačioj. Ir koks atpildas! Kiek ten vandens džiaugsmo! Kiek ten jo šokčiojimo, blyksinčių pliūpsnių pliūpsnių pliūpsnių – per visą Neries plotį. Tviska, šoka ir šoka vanduo – grakščiai, džiaugsmingai. Ak, sustok, akimirka! Upė tarsi švenčia, prasibrovus per rėvos aštrų skausmyną ar lyg vaikas po ilgo verksmo su palengvėjimu – kukčioja, kukčioja… Tai žada tolesnio džiaugsmo galimybę… Gyvenam.

A Fleet of Liudvikas Giedraitis' Paper Boats on the River Neris from his Little Diary

This is a collection of extracts from Liudvikas Giedraitis' personal diaries and remarks, who took part in the sailing expedition on 4 – 31 June 2007 down the river Neris from the source to the junction with the Nemunas in Kaunas,. The expedition was dedicated to the 150th anniversary of the count Konstantinas Tiškevičius' research expedition on the river Vilija-Neris.

Neries vidurupio lietuviai nuo K. Tiškevičiaus ekspedicijos iki mūsų dienų

Petras KALNIUS

1875 m. grafo Konstantino Tiškevičiaus mokslinė ekspedicija Nerimi nuo jos aukštupio iki upės žiočių nepraranda reikšmės ir mūsų dienomis. Ekspedicijos metu sukaupti, K.Tiškevičiaus knygoje surašyti faktai nuolat domina ne tik įvairių sričių mokslininkus, bet ir žurnalistus, menininkus, kraštotyrininkus, turistus. Tą liudija ir subrandintas pasiryžimas 2007 m. vasarą K. Tiškevičiaus ekspedicijos 150-metį paminėti pakartojant jo ekspedicijos nuplauktą kelią.

Kaip ir 1857 metais, postmoderniosios epochos ekspedicijos dalyviai 2007 m. birželį pasipylė iš Vilijos aukštupio, savo laivais ir sumanymais, kaip ir prieš 150 metų, stebindami pakrančių kaimų ir miestelių gyventojus. Tačiau, „apsiginklavę“ moderniomis ryšio, garso ir vaizdo įrašymo priemonėmis, palydoviniais navigatoriais ir kitokia elektronine technika, sutūpę į lengvus, mobilius laivelius, jie buvo ir nepanašūs į XIX a. ekspedicijos dalyvius. Be to, XIX ir XXI amžių ekspedicijos plaukė kitokių vertybių laike ir kitokiomis istorinėmis bei politinėmis aplinkybėmis. K. Tiškevičiaus ekspedicijos laikotarpiu visa Vilija-Neris tilpo vienos imperijos trijų gubernijų ribose. O 2007 m. ekspedicijos dalyviai turėjo progos pajusti, kaip upės baseinas padalytas į dvi skirtingoms politinėms sistemoms priklausančias erdves, kaip upę padalija gerai saugoma valstybinė siena, kurios vienoje ir kitoje pusėje tos, XIX a. lyg ir nurašytos, į istorijos nebūtį besitraukiančios etninės tautos XX amžiuje sukūrė arba atkūrė savo valstybingumą.

Bet lygindami 1857 ir 2007 metų ekspedicijų dalyvius surastume tarp jų ir daug panašumo. Tiek vieni, tiek antri buvo romantikai, idealistai, vedami neblėstančio pažinimo džiaugsmo, kuris jiems nepalyginti svarbesnis už hedonistinius pojūčius. Tai – žmonės, kuriems, K.Tiškevičiaus žodžiais, „...randasi ir vis atsiras neginčijamo mūsų lobio – dar daug užmirštų smulkmenų, kurios jau iš pirmo žvilgsnio tampa papildomais naudingais tos didžios krašto darbų knygos puslapiais“,[1] kai „kiekvienas iš mūsų, nors truputėlį turintis jėgų, privalo Tėvynės meilės vardu mokslo labui paaukoti savo dalelę“.[2]

Taigi 2007 m. ekspedicijos dalyviai „yrėsi“ ne tik per pasikeitusią žmonių visuomenę, pro pasikeitusius žmones, bet ir gerokai pasikeitusia upe, dar labiau pakitusius, žmonių pakeistus jos krantus. Ne tik Vilijos-Neries baseino žemės, bet ir pati upė turi kuo nustebinti ir yra verta daugelio atskirų gamtos mokslo sričių – geologijos, geografijos, botanikos, hidrobiologijos, hidrografijos ir kt. ekspedicijų. Ne vien todėl, kad savo plukdomo vandens kiekiu Neris pranoksta tokias plačiai žinomas upes kaip Bugą, Bereziną, Estijos „upių motiną“ Emajogi arba didžiausią Rytų Prūsijos upę Prieglių. Šios upės baseinas mokslo visuomenės dėmesį labiausiai traukia istoriniais, archeologiniais, etnografiniais, sociografiniais dalykais. Todėl 2007 m. ekspediciją pirmiausia turėtume įvardyti kaip mokslinę humanitarinę ekspediciją.

Tarp visų minėtų klausimų itin reikšmingas domėjimasis Neries pakrančių struktūra ir XIX a. antrojoje pusėje bei XX a. ten vykę etniniai procesai. Jų glaustam aptarimui ir skiriamas šis straipsnis. Dėl pareigos tuo metu būti kitur, straipsnio autorius neturėjo laimės dalyvauti ekspedicijoje mūsų ir baltarusių puikiąja upe Vilija-Nerimi, todėl pristatomame darbe remiasi to meto ir mūsų laikmečio statistikos duomenimis bei amžininkų pastebėjimais.

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad K. Tiškevičiaus ekspedicijos surinktoji etnografinė ir etnosocialinė medžiaga yra visai kukli, nes K. Tiškevičius plaukė tada, kai etninis patriotizmas dar nebuvo itin „madingas“, tautinių sąjūdžių laikas Rusijos imperijoje įsibėgėjo truputį vėliau, maždaug 30 metų po K. Tiškevičiaus ekspedicijos.

Kita vertus, ekspedicijos laikas palankus tuo, kad tokiomis sąlygomis K. Tiškevičius išlieka neabejotinai bešališkas ir objektyvus tyrinėtojas. Ypač tai pasakytina, kai jis kalba apie etnines bendruomenes. Tautinių sąjūdžių epocha, kaip žinome, daugelį to meto autorių atvedė į šališkų apologetų gretas: nusikalsdami savo sąžinei, jie dažnai manipuliavo statistika, istorijos šaltiniais, ekspedicijų duomenimis, selektyviai naudojo kitų sukauptus duomenis, braižė žemėlapius nepagrįstai išplėsdami savo etninės bendruomenės ribas. K. Tiškevičiaus pateiktos bendruomenių ir kalbų paplitimo ribos, etnografiniai aprašai, mūsų požiūriu, patikimi. Netikslumų, žinoma, galima rasti, bet pirmiausia todėl, kad tai nebuvo svarbiausias ekspedicijos uždavinys, neįmanoma buvo plačiame Neries krantų areale skirti tam daug laiko.

Itin įdomios pirmosios K. Tiškevičiaus ekspedicijos žinios, pateikiamos apie etninius lietuvius prie Ašmenos upės žiočių: „Nuo jos (t.y., Ašmenos upės – P. K.) baigiasi Ašmenos apskritis ir prasideda Vilniaus apskritis. Morkūnuose (*Markuny*), kaimelyje prie Ašmenos (Ašmenė-

lės) žiočių, bet tik jau kairiajame jos krante, aptinkame pirmuosius lietuvių kalbos ženklus. Nors ir supranta čia kiekvienas lenkiškai, vis dėlto gimtoji lietuvių kalba lietuviams labiau patinka. Ji jau yra ta kalba, kuria kalba visa tauta tarp savęs. Kadangi dešiniajame to upelio krante gudų kalba visiškai išnykusi, it būtų jo vandenyse paskendusi, o anapus jo žmonės lietuviškai šneka, darytina iš to aiški išvada, jog Ašmena senovėje turėjo būti riba tarp krivičių ir lietuvių žemių ir skirti Lietuvos Rusią nuo etnografinės Lietuvos. Dešiniajame Neries krante, dabartinėje Švenčionių apskrityje, yra gyvenusi krivičių gentis ir ten, Žeimenos krantuose, baigiasi gudų kalba".[3]

Po 7 kilometrų, priplaukus Mikoliškių miestelį, jis pateikia dar gausesnes žinias apie etninius lietuvius: „Čia jau etnografinė Lietuva, nes nuo Ašmenos upės, nuo jos natūraliosios sienos, jau ima aiškiai ryškėti visi šios tautos bruožai. Tiek kalba, kurią girdime čia vartojant, tiek žmonių, o ypač moterų, rasė – viskas skiriasi nuo kaimynų krivičių genties. Čia moterys aukšto ūgio, daugumas šviesiaplaukės. Nosys mažos, apvalios, ne taip, kaip tenykščių – didelės ir taisyklingos, veidai pailguotini, siauri. Tas skirtumas, rodos, toks nereikšmingas, vis dėlto, labai būdingas ir svarbus kiekvienam, kuris pratęs savo ieškojimus plėtoti apgalvotai ir atidžiai. Juk būtina atspalviuose įžiūrėti net smulkiausią bruožą, kuris yra genčių rasės skiriamasis požymis. Moterų drabužiai taip pat smarkiai skiriasi nuo **mūsų**[4] valstietėms įprastų"[5] (čia ir toliau K.Tiškevičiaus pateikiamame lietuvių aprašyme paryškinta mano – P. K.). Ir toliau aprašoma, kuo skiriasi lietuvių ir baltarusių moterų bei vyrų drabužiai. Iš pateikiamo, nors ir gerokai trumpesnio, čionykščių lietuvių vyrų nešiosenos aprašymo taip pat galima susidaryti nuomonę, kad ir šis tradicinės kultūros bruožas K. Tiškevičiui atrodė neįprastas, savitas, vertas keliautojo dėmesio: „Vyriškiai taip pat tvarkingai dėvi. Nešioja jie kažkokius pilkos gelumbės durtinius, kurių kirpimas neapibrėžtas – tarp senoviško palaidinio ir naujoviško durtinio; visi su auliniais batais, juosi diržą".[6]

Iki pat Vilniaus grafas vis nurodo, kad bendravo su mokančiais kalbėti lenkiškai kaimiečiais, bet kuriems lenkų kalba nebuvo gimtoji. Tiesa, Švenčionių apskrities lietuvius ir baltarusius kaltina, kad jie, mėgindami kalbėti lenkiškai, negailestingai luošina lenkų kalbą. O Vilniaus apskrityje jau dažniau sutiko kaimiečių, išmokusių taisyklingai lenkiškai kalbėti, bet minkštinančių balses, kalbančių su akivaizdžiu lietuvišku akcentu. Antai Lietėnų kaimelyje prie Šventosios olos (35 km nepriplaukus Vilniaus), kur ekspedicijos dalyviai nakvojo, Tiškevičius pastebi, kad šeimininkė „...gražiai lenkiškai, kaip visi čionykščiai žmonės kalba, nors ir lietuviška tarsena – giedojamai, tęsiamai".[7]

Šie etnografiniai lietuvių (ypač iš Morkūnų ir Mikoliškių kaimų) aprašymai mums yra iškalbingi dviem aspektais. Pirma, toje vis dar luominės tautos epochoje grafas apibūdino, geografiškai lokalizavo dviejų etninių bendruomenių, kurios tuometiniam mokslui mažai rūpėjo, skiriamąją ribą. Antra, jos atskleidžia paties grafo Tiškevičiaus etninę savi-identifikaciją. Jis buvo katalikas, jo gimtoji kalba lenkų, pagal giminės ištikimybę ir patriotizmą Lietuvos Didžiajai kunigaikštystei – lietuvis, tačiau pagal savo teritorinę kilmę (*jus soli* principu, t.y. *žemės teisės*, kilimo iš tam tikros vietos principu) save laikė baltarusių bendruomenės nariu. Nes jis labai aiškiai sako: antropologiniu požiūriu lietuvių moterys atrodo taip, rengiasi anaip, o **mūsų** moterys atrodo taip, rengiasi štai taip. Jis sako ne: baltarusių ir lietuvių moterys skiriasi štai tuo, o – lietuvių ir **mūsų** valstietės moterys. K. Tiškevičiaus teritorinį susitapatinimą su baltarusiškuoju etniškumu aptinkame ir kitose knygos apie Nerį vietose. „Klausinėjami kaimiečiai apeigų ir papročių pasakojo man apie tuos, kurie gyvi jų apylinkėje. Radau kuriuos ne kuriuos labai skiriantis nuo papročių, kurie paplitę tarp mūsų kraštų gudų. Antai vestuvių papročiu jaunoji čia prieš santuoką bažnyčioje nesisėda, kaip **mūsiškė**, ant duonos minkytuvės, bet klūpodama prieš tėvą prašo jo palaiminimo, kurį gimdytojas duoda – apsvilina iš keturių galvos šonų degančia grauduline žvake plaukus".[8]

Grafas K. Tiškevičius neabejotinai gerbė lenkų kultūrą, tačiau iš jo raštų matyti, kad jis smerkė ne tik lietuvių ir baltarusių kaimiečių bandymus savo kalba supanašėti su lenkais, juos mėgdžioti, bet ir smulkiųjų šlėktų gėdijimąsi savo krašto tradicinės kultūros, pretenzijas lenkų kultūrą deklaruoti kaip prigimtinę. Karmazinų kaime (apie 30 km žemiau Vilniaus) bendravimą su kaimo žmonėmis taip aprašo: „Karmazinų merginos dainavo man visiškai kitokias dainas, nei tos, kurias jau turėjau užsirašęs. Ne visos čia padiktuotos dainos buvo tikrai žmonių, tokios, kurios taip išraiškingai vaizduoja vietinių papročius ir būdą. Dainos, dainuojamos smulkiažemių bajoraičių, kurios paprastai drovisi gretinimo ir tapatinimo su mūsų kaimiečių gyvenimu ir papročiais, daugiausia buvo pagriebtos iš kitų visuomenės sluoksnių, buvo iškreiptos ir sužalotos linksmosios Mozūrų ir Palenkės mazurkos, nes smulkiažemė mūsų bajoraitė vaizduojasi paprastai esanti gražuolė, nors gana dažnai jai toli šaukia ligi tikro grožio ir tikros pagarbos savo bajoriškam herbui, kadangi visada aukštesnius už save visuomenės sluoksnius mėgdžioja ir negrabiai it beždžionė kartoja išsilavinusių žmonių papročius ir kalbą".[9] Svetimas K. Tiškevičiui buvo ir Karūnos lenkų pasipūtimas, pranašumo prieš kitus buvusios Abiejų Respublikų valstybės gyventojus įsivaizdavimas. Tai geriausiai iliustruoja K. Tiškevičiaus ironiškas atsiliepimas apie Neries perkėloje sutiktą lenką „mokslininką" nuo Sandomežo, atvykusį „…tikriausiai šviesti laukinės ir tamsios Lietuvos".[10]

Nuo Vilniaus upe žemyn Tiškevičiaus aprašymuose atsiranda pasikeitimų: etnografinių ir tautosakos aprašymų mažėja, taip pat – ir bendravimo su liaudimi aprašymų.

Kodėl? Galima spėlioti, kad Tiškevičius jau gal skubėjo plaukti, buvo pavargęs, dingo azartas, kai prie Grabijolų susidūrė su grubiu žemavaldžiu…? Vienoje vietoje apie kelionę žemiau Kernavės jis rašo: „Nugrimzdęs į tas mintis ir jomis džiaugdamasis skubėjau plaukti“[11] (kalbama apie K. Tiškevičiaus didžiulį pasitenkinimą, kurį jis patyrė perplaukęs Vilniaus ir Žemaičių vyskupijas skirusią ribą, nes aptiko M. Valančiaus blaivybės sąjūdžio paveiktus, blaivius ir tvarkingus žmones – P. K.). Bet peršasi ir kita mintis: Tiškevičius pats yra prisipažinęs, kad visai nemokėjo lietuvių kalbos. Tad gal prisidėjo ir situacija, su kuria prieš keliolika metų tose pačiose vietovėse buvo susidūręs rašytojas Vladislovas Sirokomlė: už Sudervės (15 kilometrų žemiau Vilniaus) fiksavo etnokultūrinę aplinką, kurią apibūdino kaip itin keblią keliautojui, jeigu jis nesupranta lietuvių kalbos: sunku ne tik išsiaiškinti vietovių pavadinimų, „tamsuoliškai skambančių tos kalbos nesuprantantiems“,[12] prasmę, bet ir suvokti valstiečių buities terminiją.[13]

Pagaliau ir iš tų kuklių tautosakos pavyzdžių, užrašytų Trakų apskrityje K. Tiškevičiaus sekretoriaus Šantiro su daugybe rašybos klaidų, matyti, kad nemokantis lietuviškai žmogus bandė užrašyti lietuviškos dainos tekstą. Štai vienas iš Šantiro užrašytų pavyzdžių:

Subotu wakareli
Miergiala dworu szloje.
Rutu źalu szlatiala
A tu juja bierniu źeli,
A tu juja sakoleli...[14]

Galime tik apgailestauti: Tiškevičius mokslui būtų pasitarnavęs kur kas daugiau, jeigu prieš ekspediciją būtų susiradęs sekretorių, be lenkų, mokėjusį ir lietuvių kalbą.

Tuo metu ir pats K. Tiškevičius prie Grabijolų (nepriplaukus Kernavės) išgirdęs, kad upė vadinama tik Nerimi ir dėl to nudžiugęs, kad pagaliau rado tą geografinę ribą, konstatuoja, kad nuo čia prasideda tikrų tikriausia etnografinė Lietuva. Tiesa, išeitų, kad jis pats sau prieštarauja, nes tą ribą tvirtino esant prie Ašmenos upės žiočių. Bet čia jokio prieštaravimo nėra – nuo Grabijolų K. Tiškevičius tiesiog rado jau ne dvikalbę (juo labiau – ne trikalbę) ir be tradicinės kultūros elementų sumaišymo Lietuvą ir tą konstatavo. Grafas tuoj pat prisimena, kad jau iki šios vietos upė buvo vadinama dviem vardais ir kad Vilniaus mieste yra rajonas Paneriai. Žymesnį sulenkėjimą jis konstatuoja tik Karmazinų kaime.

Tiesa, K. Tiškevičius toliau pažymi, kad ir Žemaičių vyskupijoje pakrantės gyventojai supranta lenkiškai ir su jais galima susikalbėti. Tačiau tai jau buvo tik suprantantys tiek, kad galima susikalbėti. Bet nuo Jonavos Tiškevičius vėl aktyviai bendrauja su liaudimi. Paaiškinimas, manau, paprastas: tai reiškinys, kurį jau prieš Antrąjį pasaulinį karą išaiškino lenkų kalbininkė Halina Turska ir ką mes šiandien visi neblogai žinome. 1857 metais grafas K. Tiškevičius pateko į vieną iš trijų etnografinėje Lietuvoje besiformuojančių lenkų kalbos arealų – Kėdainių-Jonavos lenkų kalbos anklavą, kuris, kaip ir kiti du (Buivydžių ir Smalvų), tuo metu užėmė gana nedidelį plotą. Tai turėtų padėti įminti mįslę, kodėl šiose apylinkėse jis aptiko griežtą kunigų draudimą nedainuoti liaudies dainų. Grasinta, kad per išpažintį už tokią nuodėmę negaus išrišimo. Griežtai draudė liaudies dainas diktuoti ir tautosakos rinkėjams.

Tiškevičius klaidingai išsiaiškino, kad tai esanti keista Kauno vyskupijos dvasininkų nuostata. Tokio draudimo iš vyskupo tikrai nebuvo. Yra žinoma, kad pats vyskupas Valančius rinko tautosaką ir skatino tai daryti kunigus, ne vienas kunigas tai darė. Tokio draudimo nebuvimą patvirtina ir Sirokomlės aprašomi atvejai, kai jis tuo pačiu metu vos 20 km į vakarus nuo Kauno, Vilkijoje, surinko ir užrašė daugybę liaudies dainų, klausėsi jų, kaip rašo, „rytais ir vakarais“. Akivaizdu, kad grafas buvo susidūręs būtent su minėto anklavo kunigų, kurie tuo metu ten buvo lenkai arba sulenkėję lietuviai, pastangomis varyti lenkinimo kampaniją.

Nors K. Tiškevičius mums nepaliko jokių statistinių duomenų apie Neries pakrančių gyventojų etninę sudėtį, vis dėlto akivaizdu, kad tuo metu ir dar ilgokai po to aplinką apie Vilnių buvus daug lietuviškesnę negu XX a. patvirtina ir kiti šaltiniai. Antai Rusų geografų draugijos narys Kuznecovas 1875 m. ataskaitoje iš ekspedicijos po Lietuvą nurodo, kad Vilniaus kalvarijose jau pradedama giedoti lenkiškai, iki tol giedota lietuviškai.[15] Tose kalvarijose dalyvavo ne tik miestiečiai, bet ir apylinkių valstiečiai, todėl dar XIX a. viduryje maldininkų daugiau buvo lietuvių negu lenkų. Tą patvirtina ir Halina Turska.[16] Remdamasi detaliais Adomo Pliaterio surinktais duomenimis, ji nurodo, kad dar 1890 m. Paberžės valsčiuje buvo 66 lietuviškos, 57 lenkiškos, 1 baltarusiška ir 71 mišri gyvenvietė (iš jų: 68 lenkų-lietuvių ir 3 lenkų-lietuvių-baltarusių). Taip pat nurodo, kad lenkų gyvenvietėse (daugiausia palivarkai) gyveno nedaug gyventojų, todėl lenkai Paberžės valsčiuje tuo metu sudarė tik 9,12 proc. visų gyventojų.[17]

Kaip Neries vidurupyje pakito lietuvių tautybės gyventojų dalis vos per septynis dešimtmečius, galime spręsti iš čia pateikiamų duomenų. 1857 m. lietuvių procentas Vilniaus gubernijos apskrityse buvo: Ašmenos – 33,6, Švenčionių – 59,4, Vilniaus – 52,4, Trakų – 77,4.[18] O 1931 m. lietuvių procentas šiose apskrityse nurodomas toks: Ašmenos – 1,5 proc., Švenčionių – 31,5, Trakų ir Vilniaus apskrityje[19] – 7,9.[20] Net jeigu 1931 m. Lenkijos atlikto gyventojų surašymo duomenis vertintume kritiškai dėl sąmoningo tam tikro lietuvių skaičiaus sumažinimo, akivaizdu, kad etniniai pokyčiai per tą laikotarpį įvyko lietuvių nenaudai. Apie etninius pokyčius, įvykusius per šimtą metų konkrečiose Neries vidurupio vietovėse, esančiose abiejuose šios upės krantuose, galima spręsti palyginus 1890 m. Adomo Pliaterio surinktus

(sugrupuotus ir paskelbtus asmens, pasirašiusio Anonimo slapyvardžiu) ir 1989 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenis. Antai 1890 m. Mikoliškių valsčiuje lietuvių būta 17,7 proc., o 1989 m. jie statistikoje jau visai neberašomi. Nemenčinės valsčiuje 1890 m. 14,7, o 1989 m. Nemenčinės apylinkėje – 14,0 proc, Maišiagalos valsčiuje, apėmusiame ir dabartinę Dūkštų seniūniją, 1890 m. 28,1, o 1989 m. Maišiagalos apylinkėje 23,5, Dūkštų apylinkėje 1989 m. – 7,8 proc. Paberžės valsčiuje atitinkamai 46,6 (1890 m.) ir 16,6 proc. (1989 m.). Lietuvių ženkliai padidėjo tik buvusiame Vievio valsčiuje (nuo 19,5 proc. 1890 m. iki 80,3 proc. 1989 m.).[21]

Etninių pokyčių, įvykusių per tą laikotarpį, galutinis rezultatas buvo tas, kad smarkiai sumažėjo iš pradžių lietuvių, o galiausiai ir baltarusių kalbos plotai. Abiejų jų sąskaita išsiplėtė lenkų, ypač žmonių su lenkų savimone plotas. Susidarė gana originali situacija: gyventojų su lenkiška etnine savimone plotas Lietuvoje ir šiandien yra gerokai didesnis, negu kalbančiųjų vietine lenkų kalbos tarme „polszczyzna litewska“ plotas. Tuo tarpu plotai, apimantys gyventojus su baltarusiška etnine savimone, yra gerokai mažesni negu plotai, kur vartojama baltarusių kalbos tarmė, vadinamoji „po-prostu“ kalba. Šias pasekmes etnografinės Lietuvos teritorijoje sukėlė vien tik du užsimezgę ir išsiplėtę lenkų kalbos gemalai: Buivydžių ir Smalvų arealai. Trečiajam, Kėdainių–Jonavos, arealui nebuvo lemta išplisti plačiau negu toje teritorijoje, kur jis užgimė.

Lietuvių lenkėjimo veiksniai mokslo visuomenei gerai žinomi, todėl nėra prasmės jų kartoti. Keliais žodžiais galima paminėti rezistencinius veiksnius, kurie stabdė lietuvių sulenkėjimą. Pirmiausia – knygnešių įtakos sfera, jų labiausiai aprėpiami, lietuviškai apšviesti plotai, bei tokie atsitiktiniai veiksniai, kaip į tam tikras vietoves paskirtų labai veiklių lietuvių kunigų šviečiamoji veikla. O kokią svarbią reikšmę turi valstybingumo turėjimas, galima spręsti ir iš tokio pavyzdžio: prieškarinėje Lietuvos Respublikoje Jonavos, Kauno ir Kėdainių apylinkių lenkai buvo asimiliuojami taip pat sėkmingai, kaip lietuviai Vilniaus krašte. Minėtasis Kėdainių–Jonavos lenkų kalbos arealas ne tik nesiplėtojo, bet turėjo tendenciją sunykti. Sovietiniais metais valdžios dirbtinai neskatinamas, o lietuviškosios komunistinės nomenklatūros netgi paspaudžiamas, būtent tuo laikotarpiu jis labiausiai sunyko. Tiesa, pastaraisiais metais bando atsigauti.

Daugelio kultūrų aplinkoje, susipynus įvairių politinių jėgų siekiams, skirtingoms tautinėms aspiracijoms, buvęs Vilniaus kraštas liko tam tikra prasme komplikuota teritorija per visą XX amžių. Ypač įtempti tautiniai santykiai čia buvo prieš Antrąjį pasaulinį karą ir karo metais. Arkivyskupas Jurgis Matulaitis, po Pirmojo pasaulinio karo buvęs Vilniaus vyskupijos ganytoju ir nesėkmingai bandęs tautinius santykius pakreipti geresne linkme, artimiems dvasininkams skundėsi: „Čia daug kunigų tautininkų: tiek lenkų, tiek lietuvių, o labai mažai kunigų katalikų“.[22] Bet demokratijos institutai ir laisvų žmonių dvasia lemia dideles permainas žmonių sąmonėje. Daugeliui Neries pakrančių gyventojų šiandien pamažu aiškėja, kad šalia gyvenantis *kitas* arba *svetimas* su kitokia kalba, kita tradicine kultūra, kitokia Dievo išpažinimo forma nėra tokia sunki našta, kaip atrodė daugeliui XIX ir XX amžiais.

NUORODOS:

1. TIŠKEVIČIUS, K. *Neris ir jos krantai*. Vilnius, 1995, p. 13.
2. Ten pat.
3. Ten pat, p. 147–148.
4. J. Kraševskio žodžiais, „Tiškevičių giminės svarbiausias lizdas ir buveinė“ yra Logoiske, keliasdešimt kilometrų į šiaurę nuo Minsko. Kaip žinome, ten yra ir K. Tiškevičiaus gimtinė.
5. Ten pat, p. 156.
6. Ten pat, p. 158.
7. Ten pat, p. 187. Vietovės, apie kurią čia rašo K. Tiškevičius, lietuviai, kalbėję grafo ausiai tokia „tęsiama“ tartimi, buvo rytų aukštaičiai. Jų tarmes (pagal dabartinę tarmių klasifikaciją – rytų aukštaičių vilniškių) pripažįsta visi dabartiniai tarmių tyrinėtojai.
8. TIŠKEVIČIUS, K. *Min. veik.*,. p. 246.
9. Ten pat, p. 242.
10. Ten pat, p. 280–281.
11. Ten pat, p. 278.
12. SYROKOMLE, W. *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*, t. II. Wilno, 1860, s. 69.
13. Ten pat.
14. TIŠKEVIČIUS, K. *Min. veik.*, p. 357.
15. ZINKEVIČIUS, Z. *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*. Vilnius. 1993, p. 140.
16. TURSKA, H. *O powstaniu polskich obsyarów językowych na Wileńszczyźnie*. Vilnius, 1995, p. 119–139.
17. Ten pat, p. 129.
18. GAUČAS, P. *Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyventojų raida. XVII a. antroji pusė – 1939 m*. Vilnius, 2004, p. 32.
19. Tuo metu Trakų ir Vilniaus apskritys buvo sujungtos į vieną.
20. *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Wojewudztwo Wileńskie (bez miasta Wilna)*. Warszawa, 1936, p. 13.
21. Duomenys imti iš: *Lietuvos Respublikos pagrindinių tautybių gyventojai*. Vilnius, 1991, p. 43–46; Anonim. Obszar języka litewskiego w gub. Wilenńskiej. Iš: *Materiały antropologiczno–archeologiczne i etnograficzne*, t. 3. Kraków, 1898, s. 12; 28; 46; 60.
22. Arkivyskupas Jurgis MATULAITIS-MATULEVIČIUS. *Užrašai*. Londonas, 1953, p. 108.

Lithuanians of the Middle Neris from the Time of K. Tiškevičius‘ Expedition to the Present

Petras KALNIUS

150 years ago count Konstantinas Tiškevičius recorded the material from his expedition down the river Neris in the book entitled *Neris and its Banks* (*Neris ir jos krantai*). This paper focuses on the ethnolinguistic data, which, compared to contemporary data, testifies to an obvious expansion the Slavic influence coming from Belarus.

Dievdirbiai tradicinėje kaimo bendruomenėje: autorius ir užsakovas

Skaidrė URBONIENĖ

Objektas: dievdirbių kaip autorių ir kaimo bendruomenės kaip užsakovės santykiai. Tikslas: per autoriaus ir užsakovo santykių prizmę panagrinėti dievdirbių statusą kaimo bendruomenėje, atskleisti, kiek dievdirbių kūriniai priklausė nuo užsakovo ir jo norų, kiek pats meistras paisė tų reikalavimų, kiek jo darbus veikė bažnyčios požiūris. Metodai: aprašomasis, lyginamosios analizės. Išvados: pagrindinis stimulas verstis dievdirbio amatu buvo užsakymų kiekis, garantavęs pakankamą pragyvenimą. Užsakymų kiekį dažnai lemdavo parapijos kunigo, taip pat kaimo bendruomenės įvertinimas. „Žymiaisiais" laikyti kunigų mėgstami dievdirbiai, „prastesniais" – dažnai kunigų kritikuojami, todėl pigiau savo darbus priversti parduoti meistrai. Siekdami tapti pripažintais meistrais, dievdirbiai paisė užsakovų norų ir vadovavosi jiems siūlomu pavyzdžiu ar nurodymu, kurių pagrindas – krikščioniškosios ikonografijos laikymasis ir realistinis vaizdavimo būdas. Pateiktas pavyzdys – paveikslėlis ar skulptūra – tapdavo siektinu idealu, o jo laikymasis ir kuo tikslesnis atlikimas būdavo svarbus meistro profesinio pripažinimo garantas.

Prasminiai žodžiai: dievdirbys, užsakovas, liaudies skulptūrų drožyba, liaudies skulptūrų šventinimas.

Savamoksliai meistrai, darantys šventųjų skulptūras, kaimo bendruomenėje buvo vadinami *dievdirbiais, dievadirbiais, dievadarbiais, dievdarbiais, dievmeistriais, dievadrožiais.* Dažniausiai jie dirbdavo ir patį mažosios architektūros paminklą, į kurį buvo dedama skulptūra ar jų grupė. *Kryždirbiu, kryžiadirbiu* buvo įvardijamas toks meistras, kuris, be kitų medžio darbų, darė dar ir paminklus, bet nedarė skulptūrėlių. Tad jei meistras nedirbo skulptūrų, dievdirbiu nebuvo vadinamas. Kartais pabrėžiant meistro darbų apimtį vartojamas ir *dievdirbio-kryždirbio* apibūdinimas.

Lietuvos liaudies dailės istoriografijoje yra nemažai straipsnių, pateikiančių trumpesnes ar ilgesnes dievdirbių biografijas. Savamoksliais kūrėjais susidomėta vėliau nei tradiciniais mažosios architektūros paminklais – tik XX a. 3–4 dešimtmečiais. Tuomet pradėta skelbti dievdirbių biografijas, imta vertinti atskirų meistrų kūrybą (Kazys Šimonis, Vytautas Bičiūnas, Marijona Čilvinaitė, Balys Buračas). Sovietmečiu šis darbas nenutrūko. Kai kurie tyrinėtojai atkreipė dėmesį ne tik į dievdirbių gyvenimo faktus, bet ir į dievdirbystę kaip amato rūšį bei į socialinę dievdirbių padėtį (Juozas Petrulis,[1] Vacys Milius[2]), plačiau imta nagrinėti jų kūryba (Irena Kostkevičiūtė[3]). Paskutiniuoju dešimtmečiu buvo parašyta straipsnių, analizuojančių pavienių dievdirbių ir kryždirbių kūrybą (Gražina Marija Martinaitienė,[4] Dalia Vasiliūnienė,[5] Skaidrė Urbonienė[6]). Tačiau dievdirbių santykiams su kaimo bendruomene dėmesio beveik visai nebuvo skiriama, geriausiu atveju apie šį socialinį ir kūrybinės psichologijos aspektą būdavo tik užsimenama.

1 pav. Dievdirbys Vincas Braslauskas savo darbo kambaryje. Šiaulių aps., Kuršėnai. B. Buračo nuotrauka (1938 m.) iš leidinio *Balys Buračas. Portretai*. Kaunas, 2006, p. 27.

Šiuo požiūriu paminėtini du Alės Počiulpaitės straipsniai. Viename jų apibendrintai aptariamas aplinkos poveikis liaudies meistro asmenybei bei kūrybai, tačiau neišskiriami atskirų liaudies meno šakų meistrai.[7] Apie kūrėjo ir vartotojo santykį užsiminta ir kitame A. Počiulpaitės straipsnyje, kuriame kai kurie teoriniai svarstymai jau buvo sukonkretinti pavyzdžiais iš dievdirbių gyvenimo.[8]

Todėl vienas iš šio straipsnio sumanymo motyvų buvo atkreipti dėmesį į dievdirbių, kaip autorių, ir užsakovų santykius, kaimo žmonių požiūrį į dievdirbių darbus ir pasiremiant šia sukaupta medžiaga praplėsti tyrinėjimų lauką. Straipsnyje siekiama aptarti užsakovo (individo, kaimo bendruomenės ar žmonių grupės) keliamus reikalavimus dievdirbių darbams bei pačių dievdirbių požiūrį į užsakovo reikalavimus ir į savo darbus. Nagrinėjant šią tematiką atsiribojama nuo kūrinių aptarimo – susitelkiama į užsakovo ir autoriaus tarpusavio santykius. Dievdirbiai gaudavo užsakymų ir iš Bažnyčios atstovų, tačiau šiame straipsnyje jos, kaip užsakovės, ir dievdirbių santykių plačiau nenagrinėsime. Tam tikri šių santykių aspektai atsiskleis iš aptariamo oficialiojo bažnyčios požiūrio į dievdirbystę ir jo poveikio kaimo bendruomenės nuomonei bei patiems dievdirbiams.

Rašant straipsnį naudotasi spaudoje skelbta medžiaga bei užrašytomis dievdirbių biografijomis, saugomomis Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyriuje, Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus archyve, Lietuvos nacionalinio muziejaus archyve bei autorės surinkta lauko tyrimų medžiaga. Pagrindinis šaltinis – dievdirbių biografijos, apimančios XIX a. pabaigą ir XX a. pirmąją pusę – nulėmė chronologines tyrimo ribas: XIX a. pabaigą – XX a. pradžią ir pirmąją pusę.

Beveik kiekvienoje biografijoje pateikiama žinių, kad dievdirbiai neretai užsiėmė ne tik skulptūros drožyba, bet ir kitais medžio apdirbimo amatais (staliaus, dailidės). Lietuvos kaime buvo nemažai universalių meistrų, mokančių įvairius darbus, tačiau ne kiekvienas jų sugebėjo išdrožti skulptūras. Dievukus dirbantys meistrai kitų bendruomenės narių buvo suvokiami kaip didesniais gabumais apdovanoti individai, todėl jie buvo apibūdinami kaip „auksarankiai“, „devynių amatų meistrai“, „mikliarankiai“, „šventos dvasios apdovanoti“, „apdovanoti stebuklingais kalteliais ir peiliukais“ bei ilgai prisimenami: „Nagi, tai buvo meistrų meistras, kuris per šimtmečius vienas kitas atsiranda“.[9] Dievdirbio Vincento Tverskio (1873–1937) sūnus tvirtino, kad jo tėvą žmonės mylėję dėl dievdirbystės.[10] Ne veltui autoriai, XX a. 3–4 dešimtmečiais pradėję užrašinėti pirmąsias dievdirbių biografijas, pabrėždavo jų išskirtinumą iš kitų medžio amatininkų (stalių, dailidžių), pasireiškiantį kūrybiškumu – pamėgimu konstruoti, išradinėti.

Be to, dažnai tai buvo linksmi, bendrauti linkę žmonės, neretai raštingi, kitiems kaimo žmonėms padėdavę rašto reikaluose, todėl vadinti „inteligentais“. Dauguma jų buvo ir geri muzikantai bei dainininkai, todėl būdavo mielai kviečiami į šventes ir susibūrimus. Už šiuos bruožus bendruomenėje jie pelnydavo gana aukštą statusą ir savo kaime bei apylinkėje buvo gerbiami žmonės.

2 pav. Marija Maloningoji. Apie 1926 m. darė Kazimieras Razma. Tauragės aps., Žemaičių Naumiesčio vls., Venckų k. Kęstučio Stoškaus nuotrauka. LNM EM 5086

A. Počiulpaitė pastebėjo, kad „didžiausią reikšmę meistro kūrybai turi jo, kaip kūrėjo, santykiai su aplinka kaip vartotoju“.[11] Tad vertėtų pažvelgti, kaip kaimo žmonės – pagrindiniai dievdirbių užsakovai – vertino jų drožiamas skulptūras, kokius reikalavimus joms kėlė?

Iš meistrų biografijų matyti, kad kaimo bendruomenės nuostatas gana stipriai veikė parapijos kunigo nuomonė, kurią sąlygojo oficialiosios Bažnyčios požiūris. Jį atspindi liaudies skulptūros ir kryžių dirbimo klausimais

3 pav. Pieta. Autorius nežinomas. Akmenės r., Papilės apyl. Vytauto Bortkevičiaus nuotrauka. LNM EM 9796

spaudoje pasisakiusių kunigų straipsniai, kurie nebuvo teigiami. Juose dievdirbių skulptūros vadintos „pagoniškais stovylais“, „baidyklėmis“, „bjauriai išpjaustytomis „Dievo munkomis“ ar „bjauriai padirbtomis stovylomis“. Ypač aštriai šiuo klausimu pasisakė kunigai Adomas Jakštas ir Pranciškus Turauskas. 1891 m. A. Jakštas rašė: „Žiūrint iš tolo regis, kad tai kaszin kokie pagoniški stovylai arba tamtyčia pramanytos baidyklės. Mat mūsų „dievdirbiai“, norėdami kits kitą pralenkti pridirbo lietuviams tokių kryžių, kurie pirmu nėkam nei sapnute nesisapnavo...“.[12] 1901 m. „Tėvynės sarge“ kunigas P. Turauskas rašė: „Bet dėl ko kryžius statydami jie nerūpinas žmonišką, gražų kryžių pastatyti, kad būtų „kryžius tai kryžius“! O dabar pamislijo, sukeitė du plonu rąstgaliu, prikergė mažutę, bjauriai išpjaustytą „Dievo munką“; arba įsmeigė storoką mietą, ant kurio užmauna „koplyčėlę“ su daugybe bjauriai padirbtų stovylų, ir sakos kryžių pastatydinę“.[13]

Spaudoje kunigai buvo raginami „bjauriai nupieštų paveikslų arba ir stovylų nė švęste nešvęsti“.[14] Šalia kritikos buvo pateikiami nurodymai, kokie turėtų būti šventųjų atvaizdai ir kaip to idealo siekti: pirmiausia reikėtų pasirūpinti, kad žmonės bet kokių skulptūrų („baidyklių“) nevadintų šventaisiais, jei kiltų neaiškumų, patarimo reikia klausti išmanančiųjų, o ne pirkti bet kokius „paveikslus“.[15] Svarbiausias dalykas – „meistrai turi daryti ne iš savo galvos, bet pagal „paveikslą jiems duotą ir dvasiškos valdžios užtvirtintą“.[16] Karolis Račkauskas mini nemažai matęs menko darbo skulptūrėlių, bet tai, jo manymu, galima pakeisti, „davus žmonėms suprasti, kad paveikslas tur būti dailus o ne baisus; tas visai priguli nuo dvasiškijos, kuri pašventa paveikslus (stovilas). Tokiu būdu kartu galėtų

4 pav. Šv. Juozapas. Autorius nežinomas. Anykščių r., Vajėšių k. Arūno Baltėno nuotrauka. LNM EM 5432

augštyn pakelti dvasią dailos žmonių“.[17] Kunigai buvo raginami daugiau dėmesio skirti šiems reikalams, neleisti bet kur ir bet kokius kryžius ir dievukus statyti bei ypač pasirūpinti gebančių drožti jaunuolių mokymu. Anot kun. Juozo Tumo-Vaižganto, reiktų „vaikiukus, pasergėjus šiokią tokią drožimo dovaną, išsiųsti prie geresnio meistro altorių, kaip va: Šiauliuose Zagorskis, Kaune Vietreckis ir t.t.“[18] Kaip matyti iš cituotų pavyzdžių, pagrindinis reikalavimas buvo lygiuotis į bažnyčiose esančius ar kunigų parūpintus atvaizdus, t. y. statulėlė turinti atitikti krikščioniškąją ikonografiją ir būti panaši į profesionalų (amatininkų ar dirbtuvių) darytas skulptūras. Kitaip tariant, buvo reikalaujama realistinio vaizdavimo būdo.

Kunigų požiūrį nusako žodžiai „balvonas“, „stabas“, kuriais jie pavadindavo nešventintus dievdirbių darbus. Šiuos žodžius, apibūdindami skulptūras, kurias atsisakydavo šventinti kunigas, kartodavo ir žmonės. Pašventintų skulptūrų „balvonais“ nevadindavo, sakydavo – „dievukai“. Teigiamas parapijos kunigo įvertinimas, t.y. skulptūrų pašventinimas, žmonių supratimu, reiškė neabejotiną kūrinio pripažinimą. Oficialiojo požiūrio buvo paisoma, nes gyvavo įsitikinimas, kad nepašventinti „dievukai“ neturi galios. Todėl dievdirbiai, kurių drožtas skulptūras kunigai neatsisakydavo šventinti, greičiau įgydavo gero meistro vardą, jais buvo pasitikima, jie nestokodavo užsakymų.

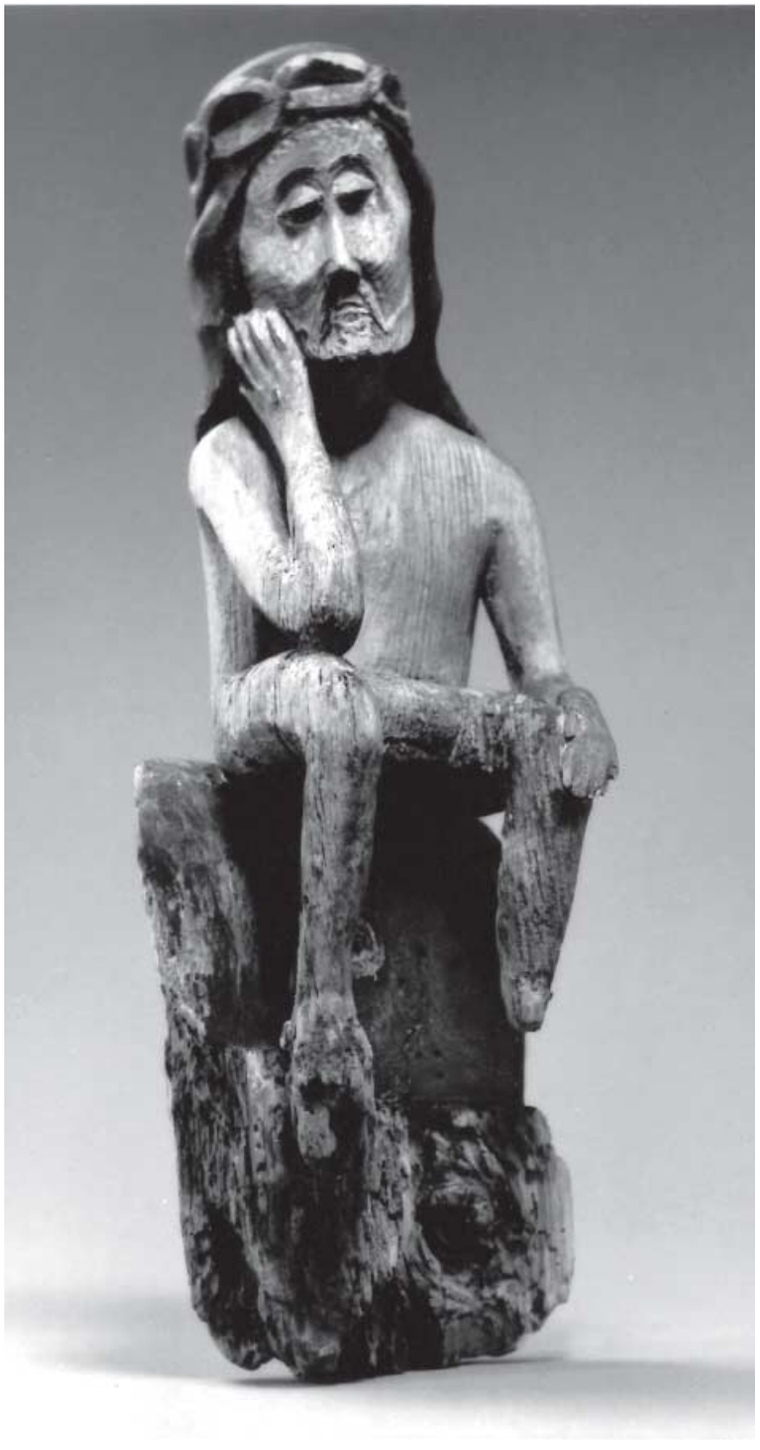
Kunigo nuomonės svarbą rodo būdingi kaimo žmonių pasakymai: „Jis balvonų nedarė, kunigai jo darbus šventino“. Teigiama kunigo nuomonė ir sutikimas šventinti statulėles dažnai lemdavo ir meistro pasirinkimą. Petro Stasiaus (?–1936) darbus kunigai dažnai šventino, todėl jis buvo pagrindinis dievdirbys apylinkėje.[19] Jonas Orvidas (1875–1942), garsėjęs kaip geras dievdirbys, kurio darbus kunigai priimdavę ir į bažnyčias, B. Buračui sakęs, kad „jo dievukų kunigai nepeikdavę, o tai dievdirbiui yra didelis džiaugsmas“.[20] Taigi meistrai, kurių darbų kunigai nepripažindavo, neturėdavo autoriteto. Kunigas, šiuolaikiniu supratimu, buvo tarsi „meno taryba“ – jis ir vertintojas, ir konsultantas.

Ne vienas pavyzdys liudija, kad dievdirbys išgarsėjo po oficialaus viešo pripažinimo, kuris buvo tarsi sėkmės garantas. Pasakojama, kad dievdirbys Pranas Stirbukas (1833–1903) kelis pirmuosius savo dirbinius nunešęs Tverų klebonui pašventinti. Tas sekmadienį per pamokslą juos viešai pagyrė – nuo tada P. Stirbuko vardas apylinkėse labai išgarsėjęs, jis tapęs žinomu dievdirbiu, žmonės jį vadinę „didžiu dievdirbiu“.[21] Ypač pradedantieji dievdirbiai paisė kunigo nuomonės. Dažnai jų pagyrimas jaunam meistrui tapdavo postūmiu užsiimti dievdirbyste. Taip nutiko Vincui Braslauskui (1 pav.; 1865–XX a. 5 deš.), kurio pirmąją išdrožtą statulėlę kunigas pagyrė, ir tai buvo postūmis drožti daugiau.[22] Antaną Puišį (1872–1924) kunigas paskatino dirbti skulptūras, ne tik buitinius daiktus.[23] Kazimiero Razmos (1851–1931) pirmųjų darbų kunigas nepašventinęs, supeikęs ir liepęs sudeginti, todėl keletą metų meistras dievukų nedirbęs, o kai vėl atvežęs kunigui parodyti, tada juos jau pašventinęs.[24]

5 pav. Šv. Mykolas arkangelas (iš kapinių vartų nišos). XIX a. pab. padarė Jonas Dagys. Rokiškio r., Salos. Juozo Petrulio nuotrauka. 1960 m. LNM

Dievdirbių biografijose esama nemažai aprašymų, pasakojančių, kaip atneštus pašventinti dievukus kunigas gerai apžiūri – vienus išpeikia, kitus išgiria, o kurių nešventina kaipo netikusių „nė Dievui, nė velniui“, tuos atmeta šalin, palydėdamas žodžiais, kad tai pagoniški balvonai.[25] Nemažai dievdirbio Jono Klimo (1835–1895) darbų kunigas atmesdavo, reikalaudamas pataisyti arba net ir perdirbti.[26] Neretai neįtikę dievdirbių kūriniai buvo sulyginami su klumpdirbio dirbiniais, o tą apibūdinimą pasigavę žmonės klumpdirbiais pravardžiavo tuos dievdirbius, kurių darbų nešventino kunigas.[27] Kitąkart kunigas tik pakritikuodavo skulptūrą, bet visą paminklą pašventindavo

6 pav. Rūpintojėlis. XIX a. pab. – XX a. pr. padarė Jonas Valys. Biržų aps., Vabalninkas. Arūno Baltėno nuotrauka. LNM EMM 115

– antai sukritikavęs Petro Ivanausko (1891–1961) statulą („Jonas nevykęs, auselės kaip pacuko“), bet koplytstulpį pašventino.[28]

Kunigo nuomonės svarbą rodo ir tai, kad dar ir dabar kaimo žmonės, prisimindami dievdirbius, nepamiršta paminėti kunigo įvertinimo – patikdavusios ar nepatikdavusios jam išdrožtos skulptūrėlės. 2003 m. Žemaičių Naumiesčio gyventojas pasakojo, kad dievdirbio Kazimiero Razmos darbai kunigams patikdavę labiau nei kitų[29] (2 pav.).

Kunigai ne tik sukritikuodavo, bet ir išsakydavo savo supratimą, kaip reikėtų drožti vieną ar kitą šventąjį. V. Braslauską paskatindamas kunigas pasakęs: „Gera padirbo, tik tenedirbie taip rybius [riebius]“.[30] V. Tverskiui kunigai liepę Nukryžiuotųjų nenudažyti, tik labai gerai nugludinti paviršių. Anot meistro sūnaus, atsižvelgdamas į šį nurodymą, „tėvas nutrindavo su švitriniu popierium, kad lygus, gražus paviršius būtų, nudailindavo – švelnus paviršius buvo“.[31]

Patys dievdirbiai irgi paisė kunigo nuomonės, stengdavosi daryti taip, kad įtiktų ir kunigas jų darbus pašventintų. Juozapas Paulauskas (1860–1945) labai atsakingai vertindavo šventinimą, stengdavosi taip daryti, kad kunigas neatmestų, nes nepašventintų statulėlių pardavinėjimą jis laikęs nuodėme.[32] Juozapas Raibužis (1878–1945), kunigui pašventinus jo dirbtas statulas, sakydavo: „Egzamenai išlaikyti“.[33]

Tačiau yra nemažai pavyzdžių, rodančių, kad žmonės, nepaisydami parapijos kunigo nuomonės, įsigydavo ir kunigų nevertinamų meistrų darbų. Pirmiausia lėmė ekonominis motyvas – tokios skulptūrėlės buvo pigesnės. Kaip pavyzdį pateiksime B. Buračo užrašytą dievdirbio, turėjusio Jūdpauparo pravardę (mirė XX a. pirmojoje pusėje), biografiją. Jo darbai žmonių apibūdinami kaip griozdiškai padaryti, kiek kirviu aptašyti, nėmaž neapdrožti, kaip kelmai. Kunigai jo darbų nešventinę, bet žmonės juos pirkę, nes jis pigiai parduodavęs.[34] Užrašytas ne vienas atvejis, kai žmonės ieškoję pigesnių skulptūrėlių. Pigiai jas parduodančius meistrus vadindavo nebrangininkais, jų darbai, nežiūrint to, ar patikdavę kunigui, ar ne, irgi turėjo nemažą paklausą. Toks buvo Nikodemas Mockus (1879–?), dirbęs nebrangias statulėles, todėl daug jų išparduodavęs ir netgi gavęs „Dievų tėvo“ pravardę.[35] Vietiniai žmonės B. Buračui sakė, kad jis buvęs nebrangininkas, todėl jo darbų rasi beveik kiekvienoje trobelėje.[36] Matyt, ekonominis faktorius (kaina) buvo vienas iš veiksnių, lėmusių paklausą (iš dalies ir dievdirbio pripažinimą).

Kita vertus, perdaug kontroliuoti paminklų statymą ir skulptūrėlių dirbimą kunigai negalėjo. Ne visi dievdirbiai prieš parduodami nešdavo šventinti skulptūras. Dažnai žmonės pašventindavo visą paminklą – kartu su įkeltomis skulptūrėlėmis. Kitaip tariant, kunigas neretai būdavo pastatomas prieš faktą. Tai pastebėjo ir XIX a. pabaigos spauda: „Užsimanė koks ukininkas statyti kryžių; szaukia tad „dievdirbį“, szis susiderėjęs padaro kryžių, ir padaręs pastato ant paskirtos vietos. Kada jau viskas gatava, užkviecziamas yra kunigas dėl paszventinimo kryžiaus ir (cze) tiktai pirmą kartą dasižino kunigas apie naują kryžių“.[37] Antra vertus, ne visi kunigai griežtai kontroliavo dievdirbių darbus. Jiems daugiau rūpėjo bažnyčia ir jos

aplinkos tvarkymas nei kaimuose stovintys kryžiai bei skulptūros. Kai kada juos šventindavo ir iš pasigailėjimo, norėdami, kad skurstantis meistras kiek užsidirbtų.[38] Todėl ne visi atsižvelgdavo į raginimus nešventinti „bjaurių statulų“ ir jas šventino. Tai rodo ir daugybė primityvios plastikos kūrinių, išlikusių iki šiol, – jie prieštarauja bažnyčios reikalavimams ir atitinka „balvono“ apibūdinimą (3, 4 pav.).

O kaipgi patys dievdirbiai vertino savo ir kitų dievdirbių darbus? Biografinė medžiaga byloja, kad savo pačių darbus dievdirbiai paprastai vertino gerai, ne vienas mėgdavo pasigirti. Minėtasis Jūdpauparis, nors daugelis iš jo dievukų juokdavosi, visada sakydavo, kad jo dievaičiai gražūs kaip angelaičiai.[39] Jonas Dagys (1855–1940) prisipažino, kad turėjo puikybės: „Va, nemokytas, o galiu padirbti. Kai nudailindavau – pasidžiaugdavau“[40] (5 pav.). Kai kurie mokėdavo ir savaip pasireklamuoti, ypač pardavinėdami darbus atlaidų metu, kai šalia būdavo ir kitų dievdirbių. J. Paulauskas, norėdamas patraukti pirkėjus, visada pasakodavo apie savo religingą šeimą, neužmiršdavęs pasakyti, kad tarp jo darytų šventųjų esą stebuklingų, kad mokęsis pas garsų dievdirbį ir kad jo darbų esą bažnyčiose.[41] Kiti aiškindavo, kad jų drožtos statulėlės apsaugos nuo nelaimių („pirket muna dievelius, ani apsaugos nuo nelaimiu“[42]). Taigi šie veiksniai – meistro ir jo šeimos religingumas, profesionalumas (kurį nusako mokymasis pas pripažintą dievdirbį bei darbų priėmimas į bažnyčią, t. y. oficialus įvertinimas) bei faktai, patvirtinantys dievdirbio darbų „veiksmingumą“ tradiciniame bendruomenės gyvenime (stebuklais garsėjančios dievdirbio dirbtos skulptūros ar pasakojimai apie jo dirbtų šventųjų pagalbą nuo nelaimių ir pan.), – veikdavo religingus žmones ir dažnai lemdavo užsakovų ar pirkėjų vertinimus bei nuomonę.

Be to, savęs vertinimas ir išskyrimas iš kitų meistrų atsispindi ir kai kurių dievdirbių pasisakymuose apie kitus meistrus (ne tik dievdirbius). Dievdirbio J. Paulausko sūnus Kazimieras pasakojo, kad kartą jo tėvas susiginčijo su batsiuviu, kuris neigė dievdirbio darbo prasmingumą, aukštino savo amatą, sakydamas, kad be batsiuvio ir dievdirbys bus basas. Į tai J. Paulauskas atkirtęs: „...bato su dievuku negalima lyginti: pro jį [eidami] pakels ir kepurę, o su batu ir į mėšlą pataikysi“.[43] Dažnai dievdirbiai savo darbus lygindavo su kitų tos pačios srities meistrų darbais: vieni laikyti gerais meistrais, kiti kritikuoti. Vincas Svirskis (1835–1916) apie Samuolio (1861–1921) darbus sakęs: „Tas Samuolis mane pamėgdžioja, bet mano kryžiai vis tiek gražesni“.[44] Kazys Orvidas (1840–1920) į primityvesnės plastikos darbus žiūrėjęs su pašaipa, vadinęs „bjaurybėmis“.[45] Tam tikras savęs vertinimas ir išskyrimas iš kitų matyti ir iš darbų pardavimo kainos. Pavyzdžiui, Stasys Burneika (1860–193?) apie žymų dievdirbį Aloyzą Gendvilą sakęs, kad jis „su vežimais dievaičių nestovėdavo prie bažnyčių, kaip kiti menkieji dievdirbiai ir

7 pav. Šv. Juozapas. Apie 1912–1914 m. padarė Jonas Danauskas. Pasvalio r., Pušalotas. Juozo Petrulio nuotrauka. 1967 m. LNM

neparduodavo dievaičių po 30 kapeikų. Ans gaudavo už dievaitį net po 5 rublius“.[46]

Dauguma garsesnių dievdirbių turėjo ir tam tikrus sau iškeltus reikalavimus bei supratimą, kaip turėtų atrodyti šventieji. Antanas Deveikis (XIX a. vid. –1929) save vadino Dieveika ir savo pavardę kildino iš sakinio „Dievą veikiu“, nes jis buvęs ne pirmas dievdirbys giminėj,[47] tad jam buvę svarbu gerai padaryti, kad neapsijuoktų.[48] J. Paulauskas kai kurių šventųjų kūrimo atžvilgiu buvęs griežtas. Kartą, paprašytas išdrožti šv. Karolį, šventųjų gyvenimuose perskaitė, kad šis turėjęs negražią kumpą nosį, ir atsisakęs jį drožti motyvuodamas tuo, kad negalįs daryti

negražaus šventojo.[49] Jonas Valys (1852–1918) sakydavęs, kad „šventieji turi atrodyti tikrai šventi, todėl jie turi būti blogučiai, sudžiūvę, liūdno veido ir kuo nors nepaprasti. Šventieji turi atrodyti nežemiški“[50] (6 pav.). K. Orvidas apie savo darbus sakydavęs, kad jo dievukai ne bet kaip padaryti, o „kaip gyvi“.[51]

Posakis „dievaičiai kaip gyvi“ būdingas ne tik patiems dievdirbiams, įvertinantiems savus ir kitų darbus, bet ir užsakovams. Posakis atspindi tiek užsakovų norą, tiek dievdirbio siekį realistiškai traktuoti šventojo atvaizdą (7 pav.). Siekdami to žmonės patys aprūpindavo meistrus reikiamais paveikslėliais, be to, pagal juos ir kunigai liepdavę dirbti. K. Tverskis prisiminė, kad žmonės tėvui atnešdavę įvairių abrozdėlių, pagal kuriuos prašydavę padirbti statulėles.[52] Norą padaryti statulėlę „kaip gyvą“ liudija ir ne vieno dievdirbio biografijoje aprašyti atvejai, kad dirbdami jie pasižiūrėdavę į savo rankas ar kojas, prašydavę šeimos narių ar kaimynų papozuoti. Kazimieras Sugaudis (1872–194?) pasakojo, kad dėl veido išraiškos „netekdavo sukti galvos, nes gi ir jų (šventųjų) veidai nuo mūsų nesiskiria“, o dėl retesnių siužetų skulptūrėlių dirbimo tekdavo kreiptis į klebоną ir prašyti paaiškinti, kaip vienas ar kitas šventasis buvo apsivilkęs.[53] Pasakojama, kad kartą Jonas Danauskas (1861–1937) moteriškę ir paauglį berniuką paprašęs pabūti modeliais. J. Danauskas moterį pasodinęs, o berniuką pastatęs greta. Moteriškė laikė berniuką apkabinusi ir priglaudusi prie savęs. J. Danauskas tylėdamas žiūrėjęs į juos, o paskui pasakęs: „Dabar žinosiu“.[54] J. Dagys yra sakęs: „Dirbdamas, ag, kas be ko, pasižiūrėdavau į kitų padirbtas stovylas, pačiupinėdavau savo rankas, kojas ir pasižiūrėdavau į žmones“.[55] Galbūt todėl skulptūrėlėse išryškėdavo vietinių žmonių portretiniai bruožai – ne vienoje biografijoje pasakojama, kad žmonės atpažindavę vieni kitus („Aniuolas – kaip Spitrėnų Onytė“[56]); naudotos buičiai būdingos detalės ir atributai – žemaičių Marijos „Pietos“ kompozicijose dažnai vaizduojamos su prijuostėmis. Ir kitų šventųjų aprangos dalys (skaros, skrybėlės, apavas ir kt.), kai kurie atributai (arklas, puodynės) neretai primena vietinę etnokultūrinę aplinką.

Išvados

Dievdirbystė kaimo bendruomenėje buvo suvokiama kaip išskirtinis gebėjimas, duotas Dievo, todėl vertas pagarbos ir pasigėrėjimo. Dievdirbio kaip kūrėjo išskirtinumas atsispindėjo apibūdinant meistrą, t. y. naudojant terminą *dievdirbys, dievadirbys* – dievdirbiu nepavadindavo net ir kryždirbio, jei šis nedirbdavo skulptūrų.

Pagrindinis stimulas verstis dievdirbystės amatu buvo užsakymų kiekis, garantavęs pakankamą pragyvenimą. Užsakymų kiekį dažnai lemdavo parapijos kunigo, taip pat kaimo bendruomenės įvertinimas, nors svarbu buvo ir parduodamų kūrinių kaina. Teigiamas įvertinimas pradedančiajam meistrui būdavo postūmis užsiimti dievdirbystės amatu.

Kaimo bendruomenė turėjo aiškų požiūrį į dievdirbius – vienus laikė „gerais“, „žymiais“, kitus „prastais“. Daugeliu atvejų šis požiūris buvo nulemtas bažnyčios atstovų pozicijos, t. y. vietinių kunigų nuomonės. „Žymiaisiais“ laikyti kunigų mėgstami, iš jų užsakymus gaunantys dievdirbiai, „prastesniais“ – dažnai kunigų kritikuojami, todėl pigiau skulptūras parduodantys meistrai.

Siekdami tapti pripažintais meistrais, dievdirbiai paisė užsakovų norų ir vadovavosi jiems siūlomais pavyzdžiais ar nurodymais. Tad tiek užsakovai, tiek patys dievdirbiai pavyzdžio laikymąsi vertino teigiamai. Užsakovo ar kunigo pateiktas pavyzdys – paveikslėlis ar skulptūra – tapdavo siektinu idealu, o jo laikymasis ir kuo tikslesnis atlikimas būdavo svarbus meistro profesinio pripažinimo garantas.

Reikalavimas vadovautis duotu pavyzdžiu atspindėjo užsakovų norą turėti realistinius kūrinius, kuriuos savamoksliui meistrui padaryti buvo sunku; šiuolaikiniu vertinimu, tokie kūriniai netgi nėra įdomūs. Saviti, nuo realistinių normų nutolusio traktavimo, deformuotų proporcijų darbai, t. y. tokie, kurie, šiuolaikiniu požiūriu, lemia dievdirbio kūrybos išskirtinumą ir savitumą, buvo suvokiami kaip prastas darbas.

Straipsnis parengtas pagal Vilniuje 2006 m. tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Kryždirbystės fenomenas liaudies kultūroje“ skaitytą pranešimą.

SANTRUMPOS

LII ES – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus archyvas
LNB RKR – Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius
LNM A – Lietuvos nacionalinio muziejaus archyvas

NUORODOS:

1. PETRULIS, J. Mediniai stebuklai. Iš muziejininko-kraštotyrininko dienoraščio. Iš: *Komjaunimo tiesa*, 1965, Nr. 237, 242, 247.
2. MILIUS, V. Medžio apdirbimo amatininkai. Iš: *Iš lietuvių kultūros istorijos. Valstiečių verslai*. Vilnius, 1982, t. 12, p. 44–98; MILIUS, V. Kaimų ir miestelių amatininkų dirbinių realizavimo būdai. Iš: *Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1979 ir 1980 metais*. Vilnius, 1981, p. 44–47.
3. KOSTKEVIČIŪTĖ, I. *Vincas Svirskis*. Vilnius, 1966.
4. MARTINAITIENĖ, G. M. Kūrybos „broliai“ [Kryždirbiai Stanislovas Gegeckas ir Antanas Soraka]. Iš: *Kultūrologija*, t. 9. Vilnius, 2002, p. 360–373.
5. VASILIŪNIENĖ, D. Alsėdžių menininkas Kazimieras Varnelis. Iš: *Alsėdžiai*. Vilnius, 2002, p. 251–259.
6. URBONIENĖ, S. Rytų Aukštaitijos dievdirbių kūryba. Iš: *Primityvumas menė*. Vilnius, 1999, p. 287–305.
7. POČIULPAITĖ, A. Liaudies meistras ir aplinka. Iš: *Liaudies meno savitumas*. Kaunas, 1984, p. 116–121.
8. POČIULPAITĖ, A. Idealas liaudies mene. Iš: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*. Vilnius, 1995, t. 15, p. 333–345.
9. KUBILIUS, V. *Kazio Borutos kūryba*. Vilnius, 1985, p. 119.

10. Papasakojo Kostas Tverskis, g. 1918 m., gyv. Žemaičių Naumiestyje. Užr. S. Urbonienė 2003 m.
11. POČIULPAITĖ, A. Liaudies meistras ir aplinka, p. 117.
12. JAKSZTAS, A. Keletas žodžių apie musų kryžius. Iš: *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga*, 1891, Nr. 20, p. 153.
13. Raseinių Magdė [kun. P. Turauskas]. Iš Raseinių. Iš: *Tėvynės sargas*, 1901, Nr. 4–5, p. 15.
14. Ten pat.
15. Žodis *paveikslas* buvo vartojamas kaip sąvokos *atvaizdas* sinonimas, dažnai juo buvo įvardijami visų vaizduojamosios dailės rūšių kūriniai.
16. JAKSZTAS, A. Keletas žodžių apie musų kryžius, p. 154.
17. RČK., K. [K. Račkauskas]. Mūsų kryžiai. Iš: *Lietuvių laikraštis*, 1905, Nr. 18, p. 244.
18. [Vaižgantas]. Daugiaus aistetikos nuo „dievdirbiu“! Iš: *Dirva-Žinynas*, Shenandoah, 1903, sausis, p. 80.
19. Dievdirbiai, Plungės r. Užrašyta 1991 m. *LII ES*, b. 2097 (28), l. 45.
20. BURAČAS, B. Dievdirbys Jonas Orvidas. Iš: *Naujoji Romuva*, 1939, Nr. 16, p. 354.
21. PETRULIS, J. Lietuvių liaudies dievdirbiai ir menininkai. Medžiaga rengtai knygai. 1939–1974 m. *LNB RKR*, f. 127, b. 16, l. 184.
22. BURAČAS, B. *Kryždirbystė Lietuvoje* (sudarė A. Stravinskas, A. Buračas). Vilnius, 1999, p. 55.
23. J. Petrulio užrašai. 1957–1958, *LNB RKR*, f. 127, b. 91, l. 54.
24. *LNB RKR*, f. 127, b. 16, l. 153.
25. BURAČAS, B. Dievdirbys Jonas Orvidas, p. 354.
26. J. Petrulio užrašai, 1964 m., *LNB RKR*, f. 127, b.73, l. 62.
27. BURAČAS, B. Varnių dievdirbys Vaišnoris. Iš: *Naujoji Romuva*, 1939, Nr. 23–24, p. 500.
28. J. Petrulio užrašai, 1960–1962 m., *LNB RKR*, f. 127, b. 97, l. 27.
29. Papasakojo Povilas Mockus, g. 1937 m., gyv. Venckų k., Žemaičių Naumiesčio apyl., Šilutės r. Užr. S. Urbonienė 2003 m.
30. BURAČAS, B. *Kryždirbystė Lietuvoje*, p. 55.
31. Papasakojo Kostas Tverskis, g. 1918 m., gyv. Žemaičių Naumiestyje, Šilutės r. Užr. S. Urbonienė 2003 m.
32. Liaudies menininkai, *LNM A*, Apr. m., b. 81, l. 16.
33. MEDEINIS, J. [J. Petrulis]. Liaudies menininkai. Iš: *Žemaičių žemė*, 1942, Nr. 49.
34. BURAČĖLIS, B. [B. Buračas]. Kražių dievdirbys Jūdpauparis. Iš: *Sekmadienis,* 1939, Nr. 27, p. 3.
35. BURAČAS, B. *Kryždirbystė Lietuvoje*, p. 73.
36. BURAČAS, B. Žemaičių dievdirbio trobelėj. Iš: *Ateitis*, 1944, Nr. 68, p. 3.
37. JAKSZTAS, A. Keletas žodžių apie musų kryžius, p. 154.
38. Taip atsitikę su pirmaisiais dievdirbio Juozapo Raibužio (1878–1945) darbais: J. Petrulio užrašai, 1939–1964 m., *LNB RKR*, f. 127, b. 1723, l. 67.
39. BURAČAS, B. Žemaičių dievdirbiai. Iš: *Ūkininko patarėjas*, 1942, Nr. 22, p. 6.
40. *LNB RKR*, f. 127, b. 16, l. 23.
41. *LNM A*, Apr. m., b. 81, l. 19.
42. *LNB RKR*, f. 127, b. 73, l. 36.
43. *LNB RKR*, f. 127, b. 91, l. 33.
44. KOSTKEVIČIŪTĖ, I. *Vincas Svirskis*. Vilnius, 1966, p. 133.
459. Buračėlis, B. [B. Buračas]. Kražių dievdirbys Jūdpauparis, p. 3.
46. Dievdirbys Burneika Stasys, 1931 m. Iš: *Liaudies kultūra*, 1991, Nr. 4, p. 20.
47. E. Šimkūnaitės užrašai. Tauragnai. *LII ES*, b. 54 (158), l. 380.
48. PETRULIS, J. Senieji liaudies menininkai. Iš: *Mokslas ir gyvenimas*, 1965, Nr. 10, p. 32.
49. *LNM A*. Apr. m., b. 81, l. 11.
50. BURAČAS, B. *Kryždirbystė Lietuvoje*, p. 99.
51. Ten pat, p. 83.
52. Papasakojo Kostas Tverskis, g. 1918 m., gyv. Žemaičių Naumiestyje, Šilutės r. Užr. S. Urbonienė 2003 m.
53. MEDEINIS, J. [J. Petrulis]. Per romantiškąjį žemaičių kraštą. Iš: *Žemaičių žemė*, 1942, Nr. 45.
54. PETRULIS, J. Senieji liaudies menininkai. Iš: *Mokslas ir gyvenimas*, 1965, Nr. 11, p. 31.
55. PETRULIS, J. Senieji liaudies menininkai. Iš: *Mokslas ir gyvenimas*, 1965, Nr. 10, p. 33.
56. Ten pat.

People Making Statues of Gods in a Traditional Rural Community: Author and Client

Skaidrė URBONIENĖ

The paper focuses on relationships between “god makers” (authors) and their clients (village community), their outlook on “god makers’” works, their requirements for those works and the view “god makers” themselves hold on the clients’ requirements for their works.

“God making” used to be seen in a village community as an exceptional ability coming from God and thus worthy of respect and admiration. The exceptional nature of this kind of artist is reflected in the name, that is, *dievdirbys, dievadirbys* (lith; god maker). Craftsmen making crosses were not called thus unless they made statues of God.

The main motivation to choose “god making” as a means to earn a living was the number of commissions that actually afforded a living. The paper demonstrates that the number of commissions depended on the parish priests’ or community’s judgment on the quality of the work. However, the price also had a role to play. Positive reception of their work would be a good encouragement for somebody to take on “god making” professionally. Often, the community’s opinion on the quality of “god makers’” work was influenced by the opinion of the clergy, that is, the local priest. Craftsmen who were favoured and therefore employed by priests were considered “good”, whereas those criticized by priests were considered “mediocre” and therefore sold their works for less.

In their efforts to become established craftsmen “god makers” paid attention to their clients’ wishes and followed their indications. Thus, sticking to a given example was a positive thing and something craftsmen aspired to. It also guaranteed the craftsmen’s professional recognition. The requirement to follow given examples reflects the clients’ wish to see realistic works that a self taught craftsman found hard to make. From a contemporary point of view these works are not even interesting. Works that manifest distortions of proportions, individual interpretation deviating from realistic norms, in short, everything that from a contemporary point of view decides the originality and individual character of a work was perceived as mediocre work.

Key words: “God maker”, client, folk sculture carving, folk sculpture blessing.

Vilniaus dailės akademija, Maironio g. 6, LT–01124 Vilnius
Lietuvos nacionalinis muziejus, Arsenalo g. 1, LT–01100 Vilnius,
el. p. skaidreu@gmail.com

Gauta 2007-12-06, įteikta spaudai 2008-02-22

Tautinio teatro ir naujų idėjų sankirtos 1920–1940 metais

Asta PETRIKIENĖ

Objektas: tautinės ideologijos sklaida 1920–1940 metų dramos teatro kritikos tekstuose. Tikslas: aptarti scenos inovacijų skatinamus tautinio teatro sandaros svarstymus. Tyrimo metodas istorinis-aprašomasis. Pagrindinė išvada: radikalios tautinės ideologijos atstovų – teatro kritikų –pastangomis modernius kūrybos principus diktuojančios teatro reformos sklaida Lietuvos teatre buvo pristabdyta.

Prasminiai žodžiai: Lietuvos teatro istorija, teatro kritika, nacionalinis teatras, nacionalizmo ideologija.

Įvadas

XX a. trečiuoju dešimtmečiu įkūrus profesionalų lietuvių teatrą ir taip materializavus prieškarinius teatrinės veiklos užmojus, tautinio teatro kūrimo idėja vis dar buvo siejama su XX a. pradžios mėgėjiškų lietuviškųjų vakarų ideologinėmis nuostatomis. Atkurtosios tautinės valstybės sąlygomis nebuvo išvengta praėjusio laikmečio bei jo produkto – mėgėjiškos teatrinės veiklos – idealizavimo, sureikšminimo siekiant žadinti tautinę savimonę. Tarpukario teatro kritikai nuosekliai pabrėždavo mėgėjiškos veiklos reikšmę – anot Fausto Kiršos (ir daugelio kitų), „klojimų teatras nešė dvasią ir idėją, kurią mes matėme pro klojimų teatro plyšius, nes ten kiekvienas dalyvis, galima sakyti, mistiškai pajautė lietuvių tautos amžinąją ugnį ir nenustelbiamą lietuvių gaiviališkumą.“[1]

Rašiusieji teatro klausimais įžvelgė takoskyrą tarp mėgėjiškos ir profesionalios kūrybos bei pabrėžė skirtingus jų tikslus: „Mūsų teatro istorijoje mėgėjų teatras turėjo ne vaidybinių uždavinių, bet švietimo, tautinės dvasios skiepymo bei kultūrinės pramogos reikalą“.[2] Po 1918 m. tautinės kultūros prerogatyva tapo politinės valstybės nepriklausomybės stiprinimas. Anot istoriko Dangiro Mačiulio, vyravo nuomonė, kad „nepriklausomybė iškovojama politinėmis priemonėmis, o įtvirtinama tautine kultūra. Ši schema autoritarinio režimo sąlygomis įgijo privalomą – direktyvinį pobūdį, tapo kultūros politikos formavimo pamatu“.[3] Tautinio teatro sampratą stipriai veikė valstybės vykdoma politika – ypač ryškūs pokyčiai įvyko po 1926 m. gruodžio 17 dieną Antano Smetonos įvykdyto perversmo įsigalėjus autoritariniam valdymui. A. Smetonos Lietuvoje (1926–1940) prioritetiniu tautinės kultūros ekspansijos įrankiu laikytas teatras. Tai liudija ne tik dosnus Valstybės teatro finansavimas,[4] bet ir nuolat deklaruojama šios kultūrinės institucijos ideologinė svarba. Valstybė, išlaikydama teatrą, įgyja teisę reikalauti, „kad jis tarnautų tiems reikalams, kurie valstybei yra svarbiausi”, tačiau, pasak Balio Sruogos, „visa nelaimė, kad tarnavimas valstybės reikalams imama suprasti kaip atvira tam tikros politinės plotmės, politinės veiklos propaganda”,[5] nieko bendra neturinti su „tarnyste“ menui. Ypatingi uždaviniai politinio režimo nuostatų skelbimo ir populiarinimo baruose teko periodinei spaudai, gausiai publikavusiai teatro kritikos straipsnius. Tautinio teatro kūrimo idėja aptariamojo laikotarpio teatro kritikams buvo itin aktuali.

Apie tautinio teatro specifiką

XX a. pirmaisiais dešimtmečiais, kaip ir aptariamuoju laikotarpiu, tautinės kultūros puoselėjimo idėjai paremti buvo remiamasi panašiais motyvais. Bene dažniausias – išlaikyti tautinę ir kultūrinę esatį. 1905 m. Juozapas Albinas Herbačiauskas teigė: „Netrokštam, kad Lietuvių tauta būtų Europos pova ir bezdžionė apsidžiaugimui įvairių „kulturträgerių”, bet velyjame, kad būtų savimi savo atvirume ir užrašytų baltuosius Knygos likimo lakštus **savąja**, o ne **svetimąja**, t.y. vogtąja mintimi.“[6] 1935 m. F. Kirša išsakė panašias mintis: „Visų rūšių internacionalinės srovės stengiasi nuplauti tautų ypatumus, visus sukirpti pagal roboto formą“.[7]

Galima teigti, kad kartkarčiais lietuvių dramos teatre pasireiškiančios novatoriškos Didžiosios teatro reformos (1887–1939) idėjos, pabrėžiančios savaiminę teatro vertę, nacionalinio teatro kūrimo kontekste buvo neparankios. Tai liudija kritikų, aktyviai palaikiusių tautiniais pagrindais kuriamo teatro modelį, deklaracijos, kuriose raginta atsiriboti nuo Europoje vykstančių teatrinių procesų. Visas dėmesys ir esamos kūrybinės pajėgos turinčios būti sutelktos autentiškam, tautiniam teatrui sukurti. Tam uždaviniui kritikai brėžė keletą pagrindinių gairių. Liudas Gira (buvęs Valstybės teatro direktorius) 1934 m. teigė, kad lietuviškų veikalų statymas – „tai pirmiausias jo [teatro – A. P.] uždavinys tautinės kultūros bare“.[8] Kadangi teatras laikytas „ryškiausia reprezentatyvine lietuviškosios kultūros įstaiga“,[9] tautinio teatro kūrimas buvo laikomas svarbiausiu tikslu – juk „lietuviškas teatras, drauge su lietuviškąja daina ir vadinamųjų „lietuviškųjų vakarų“ šokių programa <...> kėlė Lietuvą ir prikėlė“.[10] Tautinio teatro propaguotojai teigė, kad būtina atsigręžti į aukštus „lietuviškųjų vakarų“ tautos sąmonės žadinimo laimėjimus ir jais pasinaudoti. Siekdamas sušvelninti tuo metu įsisiūbavusias diskusijas originalios dramaturgijos kokybės klausimais, L. Gira teigė: „Nereikalaukime iš savo dramaturgų iš karto jau genijalių veikalų. Užteks, jei jie bus raštingai ir

pakenčiamai sceniškai parašyti“.[11] Estetinius kriterijus pavertus antraeiliais, teatras tampa tribūna, prioritetai patriotiniai, ideologiniai tikslai nurungia teatrą kaip kūrybinę instituciją. L. Giros įsitikinimu, „mūsų visuomenė reikalauja šiandien iš savojo Dramos Teatro ne šekspirologijos pamokų <...> Mūsų visuomenė, kaip ir visame kame, taip ir savoje scenoje nori jau matyti kuriamą lietuviškąjį meną, tautišką savo kultūrą, nori matyti atvaizduojamą savo tautos gyvenimą“.[12] Teatro kritikai aktyviai siekė nusikratyti, jų požiūriu, asmenų, *stabdančių* aukštosios lietuvių kultūros vystymąsi, o kadangi Valstybės teatras turėjo tapti vieta, pristatančia tautinės kultūros etaloną, jame nebeliko vietos „tautiškai nesusipratusiems“ menininkams. Tai, regis, buvo svarbiausias Michailo Čechovo kūrybos kritikos motyvas, paremtas ne estetinėmis, o ideologinėmis vertinimo kategorijomis.

Tarpukario Lietuvos teatriniame diskurse rusofobinės nuotaikos atskirais laikotarpiais plito gana plačiai. Kone didžiausią atgarsį jos įgavo Valstybės teatre dirbant Andriui Olekai-Žilinskui, vėliau ir M. Čechovui. Įsisiūbavus konfliktui, kurį ypač aštrino F. Kirša ir „Naujoji Romuva“, teatro temomis rašiusiųjų pozicijos diametraliai išsiskyrė – vienoje pusėje atsidūrė A. Olekos-Žilinsko apologetai, kitoje – jo kritikai, kurių kritiškumo motyvai tiesiogiai sieti su režisieriaus išsilavinimu, įgytu Maskvoje.

„Savų“ ir „svetimų“ problema teatro kritikų požiūriu

A. Olekos-Žilinsko (1929–1935 m.) ir M. Čechovo (1932–1934 m.) darbo Kaune laikotarpiu tuometinėje spaudoje pasirodė nemažai straipsnių, kurstančių tautinę nesantaiką, nepakantumą rusų tautai. Pasisakymai neretai būdavo įžeidūs, o kaltinimai – dažniausiai nepagrįsti. Dramos teatro kritikų vertinimų centre atsidūrė tautinės ideologijos aspektas; aptariamuoju laikotarpiu tautinio teatro idėjos puoselėtoju norėta matyti patriotiškai nusiteikusį lietuvį, neturintį jokių „kompromituojančių“ sąsajų su Rusija ar jos tuometine politine santvarka, nes, Rapolo Šaltenio manymu, „tikrai tautiško, lietuviško teatro mes susilauksim tik tada, kai jame dirbs ir jam vadovaus tik lietuviai“.[13]

Antirusiškos nuotaikos teatro kritikos terpėje reiškėsi keliomis kryptimis, pagal kurias galima nustatyti šiais klausimais rašiusiųjų motyvus bei apžvelgti argumentus. Prireikus argumentuoti dažniausiai remtasi tautinės tapatybės išlaikymo svarba. Remiantis šiais argumentais lietuvis visuomet suvoktas kaip pranašesnis už kitatautį, o pastarojo sugebėjimai buvo menkinami. Anot tautininkų ideologo Vinco Rastenio, būtina „kelti balsą prieš per didelius rusiškumo garbintojus, kurie bekeldami visa tai, kas rusiška, per pigiai

Valstybės teatro pastatas. 1930 m.

vertina visa tai, ką turime savo”.[14] Panašiems teiginiams būdingas siauras požiūris, jų svarbiausiu kriterijumi tampa kūrėjo tautybė, o ne jo kūrybinis potencialas. V. Rastenis teigė: „Aš, kad ir ne žinovas, vis dėlto drįstu manyti, kad mūsiškiai dirigentai, režisieriai ir kiti artistai, nors ir nenustebintų nei pasaulio, nei mūsų pačių, nėra taip jau niekam neverti”.[15] Dažnas autorius, kuriam buvo nesvetimos nacionalizmu dvelkiančios pažiūros, neadekvačiai vertino lietuvių kūrėjų darbus, pavyzdžiui, V. Rastenis teigė, kad „namie augintiems“ galima daug ką atleisti – svarbu, kad kūrinys būtų *savas*, lietuviškas, nors ir pripažino, kad, pavyzdžiui, Stasio Kapnio komedija „Kai širdis traukia“ „tuštoka, nieko neduodanti, nė aukštesnės vertės už vidutinį kino farsą. Bet vis dėlto savasis bandymas”.[16]

Kur kas nuosaikesnės nuostatos laikėsi Stepas Vykintas Povilavičius, kaip ir daugelis recenzentų, tautinio teatro kūrimą siejęs su lietuviškos teatrinės tradicijos studijavimu bei puoselėjimu. Šis autorius vienu iš esmingiausių kliuvinių įvardijo „svetimos“ teatrinės mokyklos įtaką,[17] kurios, jo manymu, reikėtų „nusikratyti“, nes „sveikiau būtų ieškoti gabios, kūrybiškos, iš mūsų lietuviškojo gyvenimo išaugusios asmenybės, nukreipti ją savojo teatro studijų ir savojo, lietuviškojo teatro kūrimo linkme“.[18] S. V. Povilavičius ragino naudotis kitų kultūrų laimėjimais, nesivadovaujant jais aklai, bet ieškant savito kultūrinio identiteto.[19]

V. Krėvės „Šarūnas“. Rež. A. Oleka-Žilinskas. Spektaklio scena. Valstybės teatras, 1929 m.

A. Domanto-Sakalausko „Pūkio pinigai“. Rež. B. Dauguvietis. J. Petrauskas (Samuelis Pūkis) – kairėje. Valstybės teatras, 1930 m.

Tautinio teatro idėja Lietuvoje visuomet buvo siejama su etnokultūrinių tradicijų inkorporavimu į teatrinę kūrybą ar bent tautinių motyvų variacijomis joje, todėl bet koks kitataučių – kitos tradicijos ir kultūros – pasirodymas kėlė kontroversijas. Lietuvoje įkūrus profesionalųjį teatrą tautinio teatro kūrimo funkcija buvo perduota jam – institucijai, kurioje turėjo tarpti aukštesnio kūrybinio potencialo, aukštesnės meninės kultūros kūryba. Situacijai susiklosčius kiek kitaip nei tikėtasi ir, kai kurių manymu, Valstybės teatrui merdint, iniciatyvos ėmėsi B. Sruoga. Siekdamas reformuoti lietuvių sceną, jis tarpininkavo, kad į Kauną būtų pakviestas A. Oleka-Žilinskas. Nesileidžiant į derybų detalių aptarimą pažymėtina, kad planuojamos veiklos gairės buvo gana kruopščiai aptartos, dalį jų A. Oleka-Žilinskas pristatė laiške B. Sruogai: „Juk vien tik tautos idėja (lai bus dovanotas man mano blogas patriotizmas, o aš manau jis ne toksai jau blogas, nors ir nerėkauja „Valio“) negali būti dailininkui dvasios cementu. Reikalinga duoti kažką daugiau. Visažmogiškumas. Reikalinga praplėsti artisto akikraštį. Kūryboje reikalinga menininkui padėti išeiti iš geografinių ir valstybinių ribų ir pažiūrėti plačiau, dirstelėti giliau ir ten ieškoti atsakymo“.[20]

Šio režisieriaus debiutui Valstybės teatre parinktas Vinco Krėvės-Mickevičiaus „Šarūnas”. Neatsitiktinė atrodo ir premjeros data: 1929 m. gruodžio 17 d., t.y. A. Smetonos perversmo trijų metų „sukaktuvės“. Spektaklio protagonistui kunigaikščiui Šarūnui „rūpi sulaužyti senovės tradicijas, – surinkti krūvon visą plačią Dainavą, padaryti iš jos plačią, vieningą ir galingą valstybę, – kad jos niekas daugiau nebedrįstų terioti!“[21] Paralelės tarp Dainavos vienytojo ir nuolat vienybėn raginančio prezidento A. Smetonos spektaklio premjerai vykstant perversmo dieną įgavo politinį atspalvį. Nors A. Olekos-Žilinsko debiutui pasirinktas kūrinys ir žadino tautinę savimonę, spektaklis vertintas kontroversiškai: F. Kirša priekaištavo, kad „Šarūnas“ neturi „specifiškai lietuviškų dvasios bruožų“,[22] Vytautas Bičiūnas teigė, kad jame nėra „tėvų žemės, Lietuvos“.[23] Šiems teiginiams oponavo B. Sruoga, spektaklio analizei pasitelkęs lietuvių liaudies dainų komponavimo principus, jo manymu, subtiliai perteiktus pastatyme.[24]

Vis dėlto aštriausiai režisierius kritikuotas už novatorišką pastatymo formą. Spektaklio raiškos priemonės, režisūrinė koncepcija, masinės scenos, apšvietimas ir pan. aiškiai skyrėsi nuo Valstybės teatrui įprastos pastatymų estetikos, o A. Olekai-Žilinskui taikyta kritika neretai buvo paremiama *tautiškumo* stoka: kritikai pastatyme įžvelgė „internacionalizmo“ bruožų.

1930 m. pradžioje A. Olekai-Žilinskui tapus Valstybės teatro direktoriumi pradėta jį kaltinti bolševizmu. Teatro istorikė Irena Aleksaitė abejoja kritikų argumentų pagrįstumu, nes režisierius iš Sovietų Rusijos emigravo dėl patirto tenykštės ideologijos spaudimo.[25] Nemaža dalis rašiusiųjų šiais klausimais, deklaruodami nepakantumą rusams, rusų tautą tapatino su komunizmu – šios sąvokos vartotos kone sinonimiškai. 1932 m. A. Olekai-Žilinskui į Valstybės teatrą pakvietus dirbti rusų aktorių ir režisierių M. Čechovą panašaus pobūdžio straipsnių ir kaltinimų labai pagausėjo. M. Čechovas Kaune pastatė tris spektaklius: Williamo Shakespearo „Hamletą“ ir „Dvyliktąją naktį“ bei Nikolajaus Gogolio „Revizorių“. Jonas Kalvelis „Vaire“ išspausdintame straips-

nyje teigė, kad režisierius „rusiškos dvasios įpumpavo į keletą nevykusių pastatymų“,[26] o „Revizoriuje“, recenzento manymu, „visoje pastatymo struktūroje jaučiama tam tikra komunizmą skiepijanti tendencija. Tų pradų yra visuose M. Čechovo pastatymuose“.[27] Svarbiu argumentu vertinant Čechovo kūrybą tapo jo tautybė – visi kritiškai atsiliepę autoriai vienu balsu tvirtino, kad „režisieriaus primesta aktoriams rusiško balso intonacija. Jis, nemokėdamas lietuvių kalbos, nepajėgė suprasti nei jos dvasios, nei muzikalumo, ir visus sakinius nuspalvino rusiška intonacija“.[28]

Kone aštriausiai apie M. Čechovo pastatymą pasisakyta „Naujojoje Romuvoje“ išspausdintame nepasirašytame straipsnyje „Liguistai iškrypusi Čechovo režisūra“.[29] Recenzento manymu, jis luošino Lietuvos teatrą, nes „atėjus į „Hamleto“ spektaklį, išgirdus pirmą „Kas eina?“ nejučiomis gimė mintis: „Juk šita įtempta, kiek isterinė intonacija, šis aukšto registro, kiek drebantis šauksmas – juk tai jau dažnai girdėta!“ Bet kur? Po įtempto prisiminimo aiškėja. *Ogi sovietų radiofonuose!*“[30] Pastebėtina, kad recenzentas-anonimas panašias tendencijas įžvelgė ir A. Olekos-Žilinsko kūryboje: „To paties atspalviai (kiek silpnesni) juntami ir *Šarūne*, ir *Sabatai Cevi* ir kituose Ol. Žilinsko pastatymuose“.[31]

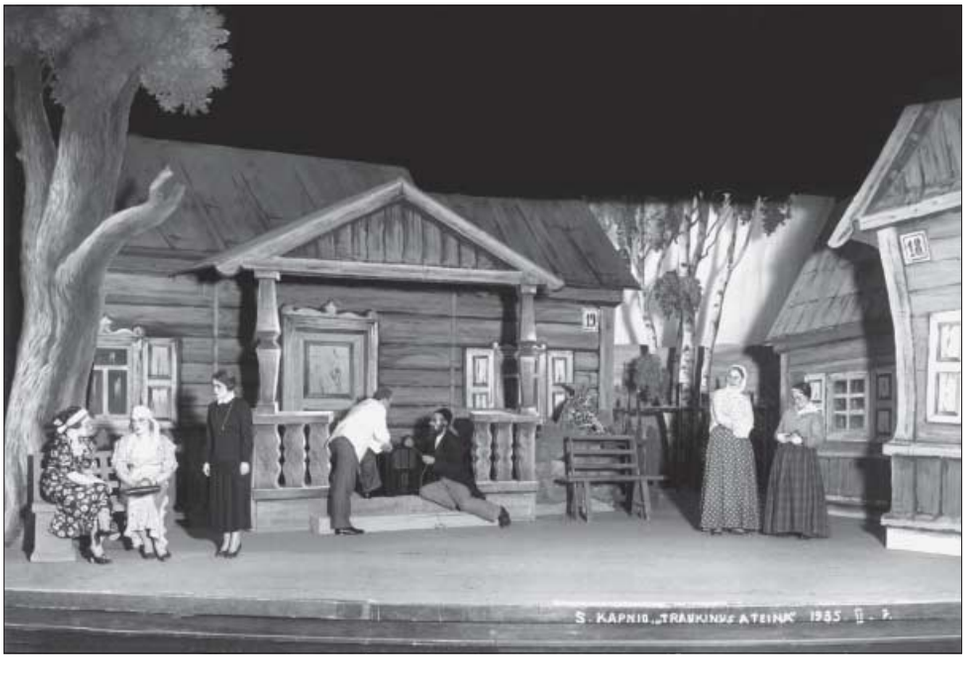
A. Olekos-Žilinsko ir M. Čechovo pastatymai Kaune pasižymėjo konceptualumu, jie išsiskyrė iš Valstybės teatro repertuaro, tačiau tai ne vienintelis jų įnašas į dar jauną profesionalųjį Lietuvos teatrą. Abu menininkai patirties įgijo Konstantino Stanislavskio Maskvos dailės teatro I ir II studijose, buvo perėmę ir kai kuriuos šio režisieriaus-teoretiko darbo principus. Be to, veikė ypač M. Čechovo kuriamas modernus vaidmens kūrimo metodas, K. Stanislavskio vaidybos sistema ir kitų to meto Rusijos teatro novatorių konceptai – jie buvo perduodami naujajai aktorių ir režisierių kartai, studijavusiai Valstybės teatro vaidybos mokykloje, A. Olekos-Žilinsko kurse. Galima teigti, kad būtent šių menininkų propaguojami modernūs konceptualaus teatro kūrimo principai ypač išsiskyrė tuometiniame Valstybės teatro veiklos fone, kuriame didesnioji pastatymų dalis buvo paremta ikireforminio XIX a. autoriaus ir aktoriaus teatro estetikos tradicija.

Rusofobines nuotaikas XX a. trečiuoju–ketvirtuoju dešimtmečiais teatriniame diskurse kurstė aktuali nacionalinio teatro kūrimo idėja, kuri buvo siejama su etnokultūrinėmis tradicijomis bei etninio tapatumo teatre koncepcijos realizacija. Šiuo požiūriu A. Oleka-Žilinskas, nors ir buvo lietuvių tautybės, dalyvavo lietuvių bendruomenės veikloje Maskvoje, buvo identifikuotas kaip *nepatikimas* ar *nelojalus* asmuo. Grėsmės pojūtis tautinio teatro kūrimuisi tapo dar aiškesnis, kai Valstybės teatre pasirodė rusų tautybės menininkas M. Čechovas. Galima teigti, kad būtent tautybės akcentavimas didele dalimi nulėmė jo nesėkmę Lietuvoje. Teatrologė Rūta Skendelienė vienu iš svarbiausių M. Čechovo kritikos motyvų įvardija siekį „apsaugoti lietuviško meno tautinį identitetą.“[32] Kita vertus, tuometinė visuomenė, regis, dar nebuvo pasiruošusi konceptualiems M. Čechovo ir A. Olekos-Žilinsko eksperimentams; neabejotina, kad

W. Shakespeare'o „Hamletas“. Rež. M. Čechovas. Karalius (B. Dauguvietis), Gertrūda (V. Solovjova-Olekienė), Ofelija (O. Rymaitė), Laertas (P. Kubertavičius). Valstybės teatras, 1932 m.

S. Kapnio „Traukinys ateina“. Rež. A. Sutkus. Spektaklio scena. Valstybės teatras, 1935 m.

taip pat trūko ir pakantumo ligtolinei teatro kūrybai oponavusiam požiūriui.

Išvados

A. Olekos-Žilinsko ir M. Čechovo kūrybos kritikai, atsisakę estetinių spektaklio vertinimo kriterijų, aktualizavo utilitarius, ideologinius kritikos tikslus. F. Kirša ir V. Bičiūnas, kurių estetinės nuostatos laikytinos moderniomis, kaip ir kritikai-tradicionalistai, prisidėjo prie šių dėl teatro reformos poveikio susiformavusių kūrėjų išvykimo iš Lietuvos. Manytina, kad radikaliai tautinei ideologijai atstovavusių teatro kritikų pastangomis modernius kūrybos principus diktuojančios Teatro reformos sklaida Lietuvos teatre buvo pristabdyta. Pagrindinis netolerancijos A. Olekos-Žilinsko ir M. Čechovo kūrybai veiksnys buvo ne estetinės pažiūros, o politiniai ir ideologiniai teatro meno sklaidos aspektai. Galima teigti, kad universalizuojančių Didžiosios teatro reformos postulatų perėmimą nurungė siekis sukurti *aukštąją tautinę kultūrą*. A. Olekos-Žilinsko ir M. Čechovo kritikų daroma įtaka buvo svarbesnė už šių režisierių gynėjų balsus.

NUORODOS:

1. KIRŠA, F. Lietuviško teatro gairės. Iš: *Naujoji Romuva*, 1935, Nr. 10–11, p. 234.
2. KIRŠA, F. Mūsų teatras vestuvėse. Iš: *Pradai ir žygiai*, 1927, Nr. 2, p. 194.
3. MAČIULIS, D. Lietuvos kultūros politika 1927–1940 metais. Humanitarinių mokslų daktaro disertacija. 2002, p. 3.
4. Valstybės teatro išlaidų sąmata nuo 824 000 Lt 1926 m. išaugo iki 2 309 244 Lt 1939 m. Jau pirmaisiais po perversmo 1927 m. teatro išlaidų sąmatą sudarė 1 321 247 Lt. 1931 m. Valstybės teatro biudžeto išlaidos net pralenkė Užsienio reikalų ministerijos išlaidas: Užsienio reikalų ministerijai leista padaryti 2 612 968 Lt, o Valstybės teatrui – 2 687 321 Lt išlaidų. Žr. Mačiulis, D., ten pat, p. 63–65.
5. B. S. Futbolas, dvasios sterilizacija ar kūryba? Iš: *Naujoji Romuva,* 1937, Nr. 41. Cituota pagal*:* SRUOGA, B. Apie tiesą ir sceną. Vilnius, 1994, p.184.
6. GERBAČIAUSKAS, J. „Rūtos" atsiliepimas. Iš: *Varpas*, 1905, Nr. 1–2, p. 21–23.
7. KIRŠA, F. Lietuviško teatro gairės. Iš: *Naujoji Romuva*, 1935, Nr. 10–11, p. 234.
8. GIRA, L. Mūsų dramaturgija ir Dramos Teatras. Iš: *Meno dienos,* 1934, Nr. 5, p. 3.
9. GIRA, L. Mūsų Teatras naujojo baro pradžioje. Iš: *Meno dienos,* 1934, Nr. 1, p. 3.
10. Ten pat, p. 3.
11. Ten pat, p. 4–5.
12. GIRA, L. Mūsų dramaturgija ir Dramos Teatras. Iš: *Meno dienos,* 1934, Nr. 5, p. 3.
13. SERBENTA, R. Dar dėl teatro kelių. Iš: *Akademikas,* 1933, Nr. 16, p. 312.
14. MARIUS, K. Ir vėl apie teatro personalo lietuviškumą. Iš: *Lietuvos Aidas,* 1932, balandžio 9, p. 4.
15. Ten pat, p. 4.
16. K. M. Teatro temos. Iš: *Vairas,* 1933, Nr. 12, p. 450.
17. Kalbama apie A. Olekos-Žilinsko ir M. Čechovo įgytą teatrinį išsilavinimą Maskvoje. Pastebėtina, kad K. Glinskis, A. Vaičkus, B. Dauguvietis, A. Sutkus – Valstybės teatro režisieriai, buvę prie profesionalaus teatro ištakų bei dalyvavę teatrinėje veikloje dar iki 1920 m., dėl studijų Rusijoje nebuvo kritikuojami.
18. VYKINTAS, Stp. Kokiais keliais būtų galima sukurti savaimingą lietuvišką teatrą? Iš: *Lietuvos aidas,* 1935, kovo 9, p. 3.
19. VYKINTAS, Stp. Kultūrų karas. Iš: *Lietuvos aidas,* 1936, gegužės 23, p. 5.
20. Laiškas Baliui Sruogai (Maskva, 1926 m. rugpjūčio 27 d.). Andrius Oleka-Žilinskas. Iš: *Vaidybos džiaugsmas,* Vilnius, 1995, p. 108.
21. SRUOGA, B. Krėvės-Žilinsko „Šarūnas". Iš: *Vairas,* 1930, Nr.2, p. 403.
22. KIRŠA, F. „Naujas „Šarūnas" scenoje". Iš: *Gaisai,* 1930, Nr. 2, p. 177.
23. BIČIŪNAS, V. „Šarūnas" (A. Olekos-Žilinsko pirmasai pastatymas). Iš: *Rytas,* 1929, gruodžio19.
24. SRUOGA, B. Krėvės-Žilinsko „Šarūnas". Iš: *Vairas,* 1930, Nr.2, p. 403.
25. ALEKSAITĖ, I. Andriaus Olekos-Žilinsko režisūros ir pedagogikos novacijos. Iš: *Lietuvių teatro istorija. Pirmoji knyga*. 1929–1935. Vilnius, 2000, p. 69.
26. Alkis. „Revizorius" ir kas toliau? Iš: *Vairas,* 1933, Nr. 11, p. 343.
27. Ten pat, p. 344.
28. Ten pat, p. 346.
29. Dėl vaidybinio sovietizmo ir orijentalizmo. Iš: *Naujoji Romuva,* 1933, Nr. 152, p. 943.
30. Ten pat, p. 943.
31. Ten pat, p. 943.
32. SKENDELIENĖ, R. Michailo Čechovo kūryba Lietuvoje to meto spaudos požiūriu. Iš: *Lietuvos teatro žygis* / Sud. P. Bielskis. Klaipėda, 1999, p. 143.

The National Theatre and New Ideas in 1920-1940

Asta PETRIKIENĖ

The article discusses some aspects of nationalist ideology, manifest in the Lithuanian theatre criticism in the interwar period. The idea of nationalist theatre comes forward with particular vigour in 1926 with the start of the authoritarian rule of Antanas Smetona. The key elements of a theatre based on nationalist principles such as promoting the national identity on stage, integrating parts of the ethnic culture into the play, and, most importantly, keeping huge reservations towards scenic innovations that are usually adopted from other cultures are discernible in the texts of contemporary theatre critics. Such attitudes dominate texts by Liudas Gira, Vincas Rastenis, Faustas Kirša and others who saw theatre as an extended battlefield for the national individuality.

The theatre concept based on the national character grows even stronger during the period of Andrius Oleka-Žilinskas' and Michailas Čechovas' working in Kaunas. The innovative work of the directors influenced by the spirit of modern theatre was fiercely criticized. However, such criticism was more often than not informed by resentment of the artists "foreign" descent rather than aesthetic criteria.

Vytauto Didžiojo universitetas, Menų institutas, Teatrologijos katedra, Laisvės pr. 53, LT–44309, Kaunas, el.p. a.petrikiene@mi.vdu.lt

Gauta 2007-12-15, įteikta spaudai 2008-02-22

Kodėl gnosticizmas? Ką jis turi bendra su senąja baltų tradicija? Na, pirma, gnostiniai mokymai išsirutuliojo keleto didžiųjų antikos tradicijų terpėje, iš kurių dalis yra giminiškos baltiškajai. Jie (žinoma, ne vien tik jie) suėmė tų tradicijų mitologijas ir jas savaip perinterpretavo, tuo kartu pademonstruodami senųjų tradicijų interpretavimo galimybes. Kai kurios iš tokių interpretacijų, beje, visai tiktų ir baltų mitologijai… Antra, gnostinis judėjimas gyvavo apie pusantro tūkstantmečio ir tik ugnimi bei kalaviju XIII a. buvo išnaikintas Bažnyčios (katarai Pietų Prancūzijoje), beveik tuo pat metu, kai imtasi ir baltų (ačių Dievui, ne taip sėkmingai). Per tą pusantro tūkstantmečio gnostiniai mokymai galėjo padaryti žymią įtaką ir liaudies tradicijoms: pavyzdžiui, manoma slavų gnostikus bogomilus padarius įtaką slavų tautosakai. Beje, kai kurie lietuvių tautosakos siužetai ir motyvai, kuriuos mes laikome baltų tradicijos archajiškumo įrodymais, slavų tautosakoje laikomi paplitusiais būtent iš bogomilų ar bent per bogomilus (antai žinoma „dualistinė“ etiologinė sakmė apie tai, kad pasaulis Dievo buvo sukurtas kartu su Velniu ar net tiesiog Velnio). Ar slavų gnostikai išties padarė tokią rimtą įtaką liaudies tradicijoms, ar tai tik giminiškų senųjų tradicijų palikimas, jų savaip buvęs perinterpretuotas, – tai dar klausimas, bet ir prie šio klausimo neįmanoma net prisiliesti, nesusipažinus su gnosticizmu. Pagaliau, trečia, naujųjų laikų egzistencializmas, kurį siūlomo straipsnio autorius kai kuriais esminiais atžvilgiais gretina su antikos gnosticizmu, Europoje užgimė kaip tik tuomet, kai pradėta rimčiau, moksliškiau tyrinėti ir senoji baltų mitologija. Ir tai nėra vien tik sutapimas, nes egzistencializmas – būtent mokslinio santykio su pasauliu, suklestėjusio naujaisiais laikais, dvasinis atgarsis. Galima net būtų tarti, kad pozityvizmas baltų mitologijos tyrinėjimų dirvoje – tai tiesiog viena iš konkrečių, mums itin aktualių egzistencializmo (ar net nihilizmo) taikomųjų apraiškų (prisidėjusi ir prie neigiamos, niekinančios „gamtos garbinimo“ sampratos). Savo ruožtu gnosticizmo kitados užčiuoptų ir egzistencializmo visu aštrumu iškeltų problemų sprendimas galėtų atverti vartus naujam, naujoviškam (nors galbūt tik „labai gerai užmirštam“) požiūriui ir į mūsų senąją tradiciją. O dar didesniam optimistui valia tikėtis, kad ir pati mūsų senoji tradicija galėtų pasiūlyti tam tikrų užuominų šių problemų sprendimui (kad ir per Dievo–Velnio santykius minėtose etiologinėse sakmėse), jei tik atsirastų tiek šviesus protas, kad teiktųsi jų čia paieškoti. Ir galiausiai, ketvirta, gnosticizmas, kaip matysime, yra imperinio totalitarizmo, ar globalizmo, „antiideologija“, per įvairius mistinius būrelius buvusi suklestėjusi ir žlugusioje Sovietų Sąjungoje, ir netrukus, matyt, galinti vėl sudygti Europos Sąjungoje. Vos tik ims slysti iš po kojų savas, tikras *pasaulis. O jis jau gerokai pačiuožęs…*

Vertėjas

Gnosticizmas, egzistencializmas ir nihilizmas

Hans JONAS

Eksperimento teisėmis čia aš imuosi palyginti du labai tolimus erdvėje bei laike ir iš pirmo žvilgsnio nepalyginamus judėjimus, arba nuostatas, arba mąstysenas: vieną šiuolaikinę, konceptualią, įmantrią ir itin „modernią“ (daugiau nei chronologine prasme); o kitą – iš miglotos praeities, niekuomet taip ir nepripažintą save gerbiančių mūsų filosofinės tradicijos atstovų. Mano įsitikinimu, abidvi jos turi kažką bendra, ir tas „kažkas“ yra toks, kad, jį išgvildenus, atsižvelgiant tiek į panašumus, tiek į skirtumus, abi sistemos galėtų gerokai viena kitą nušviesti.

Sakydamas „viena kitą“ aš numanau tam tikrą apykaitą. Mano paties patyrimas galėtų pailiustruoti, ką turiu omeny. Kai prieš daugelį metų pasukau prie gnosticizmo studijų, aptikau, kad tie požiūriai, kuriuos įgijau Heideggerio mokykloje, tarsi kokie akiniai įgalino mane įžvelgti tuos gnostinės minties aspektus, kurie anksčiau liko nepastebėti. Ir juo toliau, juo labiau mane stebino, kaip artima iš tikrųjų yra tai, kas iš pradžių atrodė visiškai svetima. Žvelgdamas į praeitį vis labiau imu manyti, kad būtent šito neaiškiai nujaučiamo gimiringumo sužadintas jaudulys pirmiausia ir įviliojo mane į gnostinį labirintą. Paskui, po ilgų klajonių po tas tolimas šalis sugrįžęs į savo, šiuolaikinės filosofijos sritį, aptikau, jog tai, ko ten išmokau, padeda dabar man geriau suprasti šį krantą, nuo kurio andai leidaus kelionėn. Atidus dialogas su senovės nihilizmu pasirodė labai naudingas, bent jau man, suvokiant bei apibrėžiant šiuolaikinio nihilizmo prasmę. Kaip kad ir pastarasis man pradžioj padėjo apčiuopti tamsoje jo giminaitį iš praeities. Atsitiko štai kas: egzistencializmas, suteikęs priemones istorinei analizei,

pats tapo įtrauktas į jos rezultatus. Ir jau vien tai, kad jo kategorijos tiko šiam reikalui, verta apmąstymo. Jos tiko taip, tarsi būtų skirtos pasverti: *gal* jos, tiesą sakant, skirtos pasverti? Pradžioje šitas jų tinkamumas man pasirodė pakankama prielaida jų visuotiniam galiojimui, turinčiam pateisinti jų taikymą bet kokios žmogiškos „egzistencijos“ patyrimo interpretacijai. Tačiau paskui man paaiškėjo, jog kategorijų pritaikomumą šiuo atveju lemia veikiau pats „egzistencijos“ pobūdis abiejose pusėse – toje, kuri tas kategorijas suteikė, ir toje, kuri taip puikiai joms atliepė.

Aš buvau tarsi adeptas, įsitikinęs turįs raktą, galintį atrakinti kiekvienas duris: taip atsitiko, kad man teko prieiti prie šitų durų, aš pamėginau raktą įkišti į spyną, ir jis tiko! Ir durys plačiai atsivėrė. Taigi raktas įrodė savo vertę. Ir tik vėliau, kai jau išaugau iš tikėjimo visrakčiais, ėmiau klausti, *kodėl* būtent šis raktas taip gerai suveikė būtent šiuo atveju? O gal aš tiesiog pataikiau tinkamu raktu į spyną? O jeigu taip, tai *kas* yra taip bendra tarp egzistencializmo ir gnosticizmo, kad pastarasis atsivėrė nuo pirmojo prisilietimo? Šitaip apsivertus santykiui, atsakymai, gauti iš antrojo, virto klausimais pirmajam, kurio visagalybę jie pradžioj, regis, kaip tik grindė.

Taigi abiejų susidūrimas, prasidėjęs kaip metodo susidūrimas su medžiaga, atvedė mane prie išvados, kad egzistencializmas, teigiantis atskleidęs žmogaus egzistencijos kaip tokios pamatus, tėra tam tikro atskiro, istoriškai nulemto žmogaus būvio filosofija, ir analogiška (nors daugeliu atžvilgių labai skirtinga) situacija praeityje buvo sužadinusi analogišką reakciją. Tyrimo objektas virto pamoka, atskleidusia nihilistinio patyrimo sąlygiškumą ir būtinybę. Egzistencializmo teiginiai dėl to neprarado savo rimtumo, tik buvo pasiekta derama jų perspektyva – užčiuopta toji egzistencinė situacija, kurią jis atspindi ir kuria ribojasi kai kurių jo įžvalgų galiojimas.

Kitaip sakant, hermeneutinės funkcijos apsivertė ir tapo grįžtamosios – spyna pavirto raktu, o raktas spyna: „egzistencialistas“, pamėginęs savaip perskaityti gnosticizmą ir padrąsintas savo hermeneutinės sėkmės, nejučia savaime atsivertė į „gnostiką“, savaip mėginantį perskaityti egzistencializmą.

Daugiau nei prieš dvi kartas Nietzsche pasakė, kad „prie durų stovi“ nihilizmas, „fatališkiausias iš visų svečių“.[1] Per tą laiką svečias jau įžengė ir jau nė nebėra svečias, ir egzistencializmas, kiek tai liečia filosofiją, bando su juo kažkaip sugyventi. Gyventi tokioje kompanijoje – tai gyventi krizės sąlygomis. Šitos krizės pradžia siekia septynioliktąjį amžių, kai pradėjo formuotis modernus žmogus.

Tarp požymių, apibūdinančių šią situaciją, yra vienas, su kuriuo pirmasis akis į akį susidūrė Pascalis, visa jėga išreiškęs jo bauginančias užuominas: „Kai svarstau apie trumpą savo gyvenimo trukmę, panardintą prieš ir po esančioje amžinybėje, apie truputėlį erdvės, kurią užimu, ir net tą, kurią siekia akys, dingstančią begalinėse erdvių platybėse, apie kurias nežinau ir kurios nežino apie mane, – išsigąstu“.[2] „Kurios nežino apie mane“: žmogaus vienišumą – daugiau nei bauginanti kosminių erdvių ir laikų begalybė, daugiau nei kiekybinė disproporcija, žmogaus kaip dydžio nereikšmingumas šiose platybėse – iš esmės lemia „tyla“, šios visatos indiferentiškumas žmogaus siekiams – tai, kad visa, ką žmogus čia beviltiškai stengiasi, lieka jai nežinoma.

Kaip šios visatos, atskiru atveju, gamtos dalis, žmogus tėra tarsi nendrė, bet kurią akimirką galinti būti sutraiškyta šitos milžiniškos ir aklos visatos jėgų, kurioje ir jo paties egzistencija tėra aklas atsitiktinumas, ne mažiau aklas, kaip kad ir galima jo atsitiktinė žūtis. Tačiau kaip mąstanti nendrė, žmogus nebėra šitos visatos dalis, nebepriklauso jai, bet yra radikaliai skirtingas, nepalyginamas su ja: nes išorė nemąsto, kaip kad mokė Descartes'as, o gamta yra ne kas kita, kaip išorė – kūnas, materija, neaprėpiama platybė. Jei gamta ir sutraiško nendrę, ji tai padaro nesąmoningai, tuo tarpu nendrė – žmogus – netgi traiškoma, žino, kad yra traiškoma.[3] Jis vienintelis pasaulyje mąsto, ir ne dėl to, bet nepaisant to, kad yra gamtos dalis. Kaip kad žmogus nebėra gamtos scenarijų dalyvis, nebent tik kūnu yra priverstas paklusti jos mechaniškam determinizmui, taip ir gamta nebėra jo vidinių interesų objektas. Tokiu būdu protas – tai, kuo žmogus pranoksta gamtą ir išsiskiria iš jos, – nebėra laidas didesnei jo integracijai visatoje, bet priešingai – reiškia neperžengiamą prarają tarp jo ir likusios tikrovės. Tapusi svetima visatos bendrabūviui, žmogaus sąmonė pavertė jį prašalaičiu pasaulyje ir kiekvienu pakankamai giliu susimąstymu primena jam šitą jo, prašalaičio, būklę.

Tokia nuo šiol yra žmogiškoji būtis. Nebėra *Kosmoso*, su kurio *logosu* maniškis galėtų jausti giminystę; nebėra visatos tvarkos, kurioje žmogus turėjo savo vietą. Ši vieta dabar atrodo kaip grynas bukas atsitiktinumas. „…Išsigąstu ir stebiuosi, – tęsia Pascalis, – kad esu čia, užuot buvęs kitur, nes nėra priežasties, kodėl čia, o ne kitur, kodėl dabar, o ne kitados“ (§205). Šitam „čia“ visuomet buvo priežastis, kol tik kosmosas buvo laikomas prigimtais žmogaus namais, kitaip tariant, kol pasaulis buvo suvokiamas kaip „kosmosas“. Tačiau Pascalis kalba apie šį „tolimą gamtos kampelį“, kuriame žmogus „tėžvelgia į save kaip į pasimetusį“ „iš šitos mažos celės, t.y. pasaulio, kuriame jis patalpintas“.[4] Visiškas mūsų egzistencijos atsitiktinumas šioje schemoje atima iš jos bet kokią žmogišką prasmę, į kurią mums būtų galima atsiremti, siekiant save suprasti.

Bet šioje situacijoje esama ir kai ko daugiau nei tik benamystė, apleistumas ir šiurpo nuotaika. Gamtos indiferentiškumas kartu reiškia ir tai, kad gamta nesikiša

į mūsų tikslus. Iš gamtiško priežastingumo sistemos išmetus teleologiją, gamta, pati savaime betikslė, liaujasi vienaip ar kitaip sankcionavusi galimus žmogaus tikslus. Visata be vidinės hierarchijos, kaip kad Koperniko visata, vertybes palieka ontologiškai nepagrįstas, ir žmogus savo prasmės bei vertės ieškojimuose lieka vienas pats su savimi. Prasmė nuo šiol nebe aptinkama, bet „suteikiama“. Vertybės nuo šiol nebe regimos kaip priklausančios objektyviai tikrovei, bet postuluojamos kaip jos įvertinimo rezultatas. Kaip valios funkcija, tikslai tėra sukurti mano paties. Valia pakeičia regėjimą, ir laikinumas išstumia „gėrio savyje“ amžinumą. Tai ir yra toji situacija, kuriai atstovauja Nietzsche ir kurioje į paviršių prasiveržia europietiškasis nihilizmas.

Pasaulis – vartai
Į nebyliai, žvarbiai plytinčią dykynę.
Kas kartą jau prarado tai,
Ką praradai,
Tas niekur jau nebesustos nurimęs.

Taip kalbėjo Nietzsche, poemą baigdamas žodžiais: „Aiman tam, kas namų neturi!“

Pascalio visata iš tikrųjų dar buvo sukurta Dievo, ir vienišas žmogus, praradęs visas pasaulietiškas atramas, dar galėjo savo širdimi tikėtis šauktis anapusinio Dievo, nors tai jau nepažįstamas Dievas, *agnostos theos*, ir juoba neatpažįstamas savo kūrinyje. Visata savo tvarka nebeatskleidžia Kūrėjo tikslų, nei kūrinių gausa – Jo gerumo, nei jų prisitaikymas – Jo išminties, nei visatos grožis – Jo tobulumo. Tik savo didybe, erdvės ir laiko begalybe dar tebeliudija Jo galią. Nes tįsumas, kiekybinis matmuo bėra vienintelis požymis, likęs pasauliui, todėl jei pasaulis išvis ką beturi pasakyti apie Dievą, jis tai byloja vien šia savo ypatybe – kiek didumas gali byloti apie galią.[5] Tačiau pasaulis, redukuotas vien į galios apraišką, savo atžvilgiu – kadangi transcendentinis atžvilgis jau atkrito ir žmogus liko vienas pats su savimi, – irgi tepripažįsta galią, jėgos santykį, t.y. valdymą. Žmogaus, jo būties čia ir dabar atsitiktinumas Pascaliui dar tebėra atsitiktinumas Dievo valioje, nors toji valia, kuri atbloškė mane į šį „tolimą gamtos kampelį“, jau nebesuvokiama, ir manosios būties „kodėl?“ čia jau tapęs nebeatsakomas taip pat, kaip neatsakomas jis pačiam ateistiškiausiam egzistencializmui. *Deus absconditus*, kurio jokių ypatybių nebegalima įžvelgti, tik valią ir galią, pasitraukdamas nuo scenos po savęs palieka, kaip palikimą, *homo absconditus* – žmogaus sampratą, sudarytą vien iš valios ir galios; iš valios galiai, valios valiai. Tokiai valiai net indiferentiška gamta tėra veikiau proga pasireikšti nei tikras objektas.[6]

Mūsų reikalui svarbiausia yra tai, kad į tą metafizinę situaciją, iš kurios kilo modernusis egzistencializmas su visa jo nihilistine potekste, iš esmės atvedė pakitęs požiūris į gamtą, t.y. į kosminę žmogaus aplinką. O jeigu taip, jeigu egzistencializmo esmė yra tam tikras dualizmas, susvetimėjimas tarp žmogaus ir pasaulio, praradus giminiško sau Kosmoso sampratą, – trumpai tariant, antropologinis akosmizmas, – tai tokią padėtį gali sukelti nebūtinai tik šiuolaikiniai gamtos mokslai. Kosminis nihilizmas kaip toks, kad ir kokios istorinės aplinkybės jį būtų sukėlusios, kaip tik ir sudarytų sąlygas egzistencializmo požymiams pasireikšti. Ir jeigu taip iš tikrųjų būtų pakankamu mastu nutikę, tai ir įrodytų aptartosios egzistencialistinės nuostatos pagrįstumą.

Būta vienos tokios situacijos, kiek man žinoma Vakarų žmogaus istorija, vienintelės, kurioje – nė iš tolo nekalbant apie ką nors panašaus į šiuolaikinę mokslinę mintį – tokios sąlygos ne tik buvo susidarę, bet ir buvo išgyventos visu kataklizmui būdingu smarkumu. Tai didžiai neramūs pirmieji trys krikščioniškosios eros amžiai, helenistinėse Romos imperijos dalyse bei už jos rytinių ribų sudaiginę gnostinį judėjimą, ar bent jau radikaliausius iš daugybės gnostinių judėjimų bei mokymų. Iš jų tad ir galime tikėtis pasimokyti šio to apie mums ramybės neduodantį dalyką – nihilizmą, ir aš ketinu pateikti skaitytojui turimus duomenis taip aiškiai, kaip tik galima padaryti šiame trumpame straipsnyje, ir su visomis tomis išlygomis, kurių reikalauja toks eksperimentinis palyginimas.

*

Tokia giminystė ar analogija tarp skirtingų epochų, kaip kad čia pareikštoji, neturėtų stebinti, prisiminus, kad graikų-romėnų pasaulio pirmaisiais krikščioniškosios eros amžiais kultūrinė situacija ne vienu atžvilgiu atskleidžia plačių paralelių su šiuolaikine situacija. Spengleris netgi išdrįso abi epochas pavadinti „bendraamžėmis“; ta prasme, kad jos atstovauja identiškoms atitinkamų kultūrų raidos fazėms. Šios analogijos prasme mes tad nūdien gyvename pirmųjų cezarių periodu. Šiaip ar taip, iš tikrųjų tai ne vien sutapimas, kad mes daugeliu požymių atpažįstame save veikiau vėlyvojoje poklasikinėje antikoje nei klasikinėje antikoje. Gnosticizmas irgi yra vienas iš tokių požymių, ir jo atpažinimas, kad ir koks nelengvas būtų dėl neįprastos simbolikos, dabar ateina pritrenkdamas savo netikėtumu, ypač tuos, kurie apie gnosticizmą nedaug ką žino, nes jo metafizinė fantazija iš pirmo žvilgsnio sunkiai dera su visas iliuzijas praradusiu egzistencializmu ir ypač iš pagrindų ateistine, „postkrikščioniška“ jo religine nuostata, pagal kurią Nietzsche apibrėžė modernųjį nihilizmą. Ir vis dėlto toks palyginimas veda prie kai kurių įdomių išvadų.

Gnostinis judėjimas (būtent taip jį derėtų vadinti) minėtais lūžio amžiais buvo labai paplitęs, kaip ir krikščionybė, ir šaknijo būdingoje to meto žmogaus situacijoje,

todėl prasiveržd avo daugelyje vietų, daugeliu pavidalų ir reiškėsi daugeliu kalbų. Iš visų jo ypatybių pirmiausia reikia pabrėžti radikaliai dualistines nuotaikas, kuriomis gnostinė nuostata rėmėsi ir kurios jungė jos didžiai įvairias, daugiau ar mažiau sistemingas apraiškas. Dualistinės doktrinos, kurios buvo suformuluotos, rėmėsi pirmiausia šia aistringai išgyvenama žmogiškojo „aš“ ir pasaulio priešprieša. Iš esmės tai buvo dualizmas tarp žmogaus ir pasaulio, palydimas dualizmo tarp pasaulio ir Dievo. Ir tai ne viena kitą papildančių, bet viena kitą neigiančių pusių dualizmas. Ir tai vienas ir tas pats dualizmas, nes dualizmas tarp žmogaus ir pasaulio atspindi patyrimo lygmeny dualizmą tarp pasaulio ir Dievo ir kyla iš pastarojo kaip iš savo loginės prielaidos – nebent jei transcendentinės pasaulio–Dievo dualizmo doktrinos priežastimi, atvirkščiai, būtume linkę laikyti susvetimėjimo tarp žmogaus ir pasaulio imanentinį patyrimą kaip psichologinę prielaidą. Iš šių trijų dėmenų – žmogaus, pasaulio ir Dievo – žmogus ir Dievas abu stovi prieš pasaulį, bet ir jiedu, nepaisant to, kad abu prieš jį stovi, iš tikrųjų kaip tik pasaulio yra išskirti. Gnostikui tai ir yra apreikštojo jam žinojimo esmė, kuri lemia ir gnostinę eschatologiją; tik *mums* ji gali atrodyti esanti jo žmogiškojo patyrimo projekcija, pačiam susikūrus sau savo apreikštąją tiesą. Pirminis tokiu atveju būtų visiškos prarajos tarp žmogaus ir pasaulio – taigi aplinkos, kurioje jis susivokia esąs įkalintas, – jausmas. Būtent šis jausmas ir išreiškia save per objektyvią doktriną. Teologijos požiūriu, ši doktrina teigia, kad Dievybė yra svetima pasauliui ir nei kaip nors kišasi į fizinę visatą, nei bent kiek ja rūpinasi; kad tikrasis Dievas, griežtai anapusinis, nei kaip nors pasireiškia pasaulyje, nei išvis gali būti iš jo nuspėjamas, todėl yra Nežinomasis, visiškai Kitas, nepažinus jokiomis pasaulio analogijomis. Kosmologijos požiūriu, savo ruožtu, ji teigia, kad pasaulį sukūrė visai ne Dievas, o kažkoks žemesnis pradas, kurio dėsniams pasaulis ir paklūsta. Pagaliau, antropologijos požiūriu, – kad žmogaus vidinis Pats, jo *pneuma* („dvasia“ priešingai „sielai“ – *psychē*), nėra pasaulio, gamtos kūrinijos, dalis ir nėra jam pavaldus, bet yra pasaulyje jam taip pat transcendentiškas ir taip pat jokiomis jo kategorijomis nesugriebiamas, kaip ir jo antrininkas – nepažinusis Dievas anapus.

Mitologinėse sistemose šiaip jau yra priimta aksioma, kad pasaulis yra sukurtas kokio nors suasmeninto kūrėjo, nors kai kuriose pasaulį kuriant, regis, veikia ir kone visai beasmenis tamsios būtinybės impulsas. Tačiau kad ir kas būtų pasaulio kūrėjas, žmogus nei jaučiasi prisiekęs ištikimybę jam, nei jaučia pagarbą jo kūriniui. Nei jo kūrinys, nors neįsivaizduojamai glaudžiai apsupęs žmogų, nei jo apreikštoji valia iš tikrųjų nesuteikia žmogui kelrodės žvaigždės. Kadangi tikrasis Dievas negali būti kūrėjas to, kam žmogus savo esme jaučiasi toks svetimas, gamta tepasireiškia kaip žemesnysis demiurgas. Kaip galia, nepalyginti žemesnė nei Aukščiausiasis Dievas, į kurią net žmogus, savo dvasia gimininga Dievui, gali žvelgti iš aukšto, ši Dievybės perversija iš jos tepaveldėjo galią veikti, tačiau veikti aklai, be išminties ir geranoriškumo. Demiurgas tad pasaulį sukūrė iš neišmanymo ir aistros.

Taigi pasaulis yra padarinys ar net įsikūnijimas to, kas tiesiog priešinga *žinojimui*. Juo pasireiškia tamsi ir todėl pikta jėga, kylanti iš gaivališko savęs teigimo dvasios, iš troškimo valdyti ir priversti. Šis bemintis troškimas ir yra pasaulio dvasia, neturinti nieko bendra su meile ir supratimu. Visatos dėsniai veikia būtent pagal šią taisyklę, o ne pagal dievišką išmintį. Lemiamasis kosmoso veiksnys tokiu būdu tampa *galia*, o jo vidinė esmė – neišmanymas, nežinojimas (*agnōsia*). Teigiamoji atsvara tam yra tai, kad žmogaus esmė – tai savęs paties ir Dievo žinojimas. Būtent tai ir lemia žmogaus situaciją: kaip potencialų žinojimą vidur nežinojimo, kaip šviesą vidur tamsybių, ir kaip tik dėl tokio santykio jis yra čia svetimas, vienišas tamsiose visatos platybėse.

Tokia visata nebeturi nieko iš šventojo graikų Kosmoso. Jai tetaikomi paniekinantys epitetai: „tie nelemtieji elementai“ (*paupertina haec elementa*), „šita kūrėjo cypė“ (*haec cellula creatoris*).[7] Vis dėlto tai tebėra kosmosas, tam tikra tvarka – tik tvarka iš keršto, tvarka, svetima žmogaus siekiams. Jos pripažinimas sumišęs su baime ir panieka, su šiurpu ir atmetimu. Gamtos yda – ne tvarkos stygius, o pernelyg neatmainomas jos viešpatavimas. Šis demiurgo kūrinys – toli gražu ne chaosas, o dėsninga sistema, nors ir skendinti tamsybėse. Tačiau kosmoso dėsniai, kitados garbinti kaip Proto, su kuriuo juos pažindamas gali bendrauti žmogaus protas, išraiška, dabar tesuvokiami kaip prievartos mechanizmas, užkardantis žmogaus laisvę. Stoikų *logos*'ą, tapatintą su apvaizda, pakeitė *heimarmenē*, slegianti kosminė lemtis.

Šį *fatum* prižiūri planetos arba žvaigždės, griežtų ir priešiškų visatos dėsnių personifikuotos vykdytojos. Niekas taip gerai neišreiškia pakitusio žodžio *kosmos* emocinio turinio kaip šis dangiškųjų sferų, andai dieviškiausios regimosios visatos dalies, nuvertinimas. Žvaigždėtas dangus, graikams, pradedant Pitagoru, – gryniausias Proto juntamoje visatoje įsikūnijimas bei jos harmonijos uždėlis, nuo šiol prismeigė žmogų kaustančiu priešiškos galios ir neperkalbamos būtinybės žvilgsniu. Žvaigždės, nors galingos kaip anksčiau, bet žmogui nebe giminės, virto tironais, kartu ir bijomais, ir niekinamais kaip žemesnės už žmogų. „Jie, – pasipiktinęs atsiliepia Plotinas apie gnostikus, – kurie net niekingiausią iš žmonių laiko vertu pavadinti broliu, kaip tikri pusgalviai nesutinka taip pavadinti Saulės nei žvaigždžių danguje, neigi pasaulio Sielos, tikros mūsų sesės!“ („Eneados“ II.9.18). Galėtume paklausti, kas tad yra „modernesnis“

– Plotinas ar gnostikai? Kitur jis dar sako: „Jie turėtų mesti tas savo siaubingas pasakas apie kosmoso sferas… Jei jau žmogus yra viršesnis už kitus gyvus padarus, kiek kartų tad viršesnės yra sferos, kurios yra Visatoje anaiptol ne tam, kad įtvirtintų tironiją, o tam, kad palaikytų joje tvarką“ (II.9.13). Mes jau matėme, kaip šitą tvarką suvokė gnostikai. Su apvaizda ji nebeturi nieko bendra, o žmogui yra didžiausias priešas. Po šiuo negailestingu dangumi, kuris daugiau nebekelia pagarbaus pasitikėjimo, žmogus atsiduria visiškame apleistume. Jo apgaubtas, priverstas paklusti jo galiai, nors savo sielos kilnumu už jį pranašesnis, jis jaučiasi ne tiek sistemos dalimi, kiek nežinia kodėl į ją nutremtas ir prieš ją bejėgis.

Ir kaip Pascalis, jis išsigandęs. Vienišumas ir svetimumas, išvydus save šitokiame apleistume, prasiveržia siaubu. Siaubas kaip sielos atsakas į būtį pasaulyje – gnostinėje literatūroje nuolatinė tema. Tai sielos reakcija į situaciją, kurioje ji save mato; tiesą sakant, netgi paties tokio matymo dalis: jis reiškia vidinio Paties nubudimą iš miego pasaulyje ar atsipeikėjimą iš apsvaigimo pasauliu. Nes žvaigždžių dvasios ar apskritai kosmosas veikia ne tik kaip išorinė fizinė prievarta, o gal net juolab kaip vidinė jėga, verčianti nusigręžti nuo savęs ir susvetimėti sau. Pažinęs save, žmogaus Pats kartu suvokia, kad toji galia eina ne iš jo ir kad jis tebuvo nevalingas kosmoso kompozicijų atlikėjas. Žinojimas, *gnōsis*, gali išgelbėti žmogų iš šitos vergijos. Tačiau kadangi kosmosas yra priešiškas gyvybei ir dvasiai, šis išganingasis žinojimas neveda prie integracijos į kosminę visumą bei prisitaikymo prie jo dėsnių, kaip kad stoikų išmintis, kuri laisvę norėjo rasti sąmoningame susitaikyme su prasminga visumos būtinybe. Gnostikas, priešingai, susvetimėjimą pasauliui siekia tik pagilinti ir aiškiai įsisąmoninti, nes tik taip vidinis Pats gali išsipainioti ir atgauti save. Įveiktas turi būti pasaulis, o ne susvetimėjimas jam. Ir pasaulis, nužemintas ligi jėgų sistemos, gali būti įveiktas tik jėga. Ši pergalė čia, žinoma, – nieku būdu ne technologinis įvaldymas. Pasaulio galybę įveikia, viena vertus, Išgelbėtojas, įsiveržęs į jo sistemą iš anapus, o kita vertus, jo atneštas „žinojimas“, kuris, kaip galingas maginis ginklas, pakerta planetų jėgas ir atveria sielai plyšį jų užkardančioje tvarkoje. Kad ir kaip tai skirtųsi nuo šiuolaikinio žmogaus galios santykio su pasaulio priežastingumu, ontologinį panašumą abiem atvejais formaliai lemia nuostata, kad į jėgą atsakyti jėga yra vienintelis žmogui likęs santykis su gamtos totalitarizmu.

*

Prieš leisdamiesi toliau, stabtelėkime ir pažiūrėkime, kas gi čia atsitiko senajai kosmoso kaip dieviškosios tvarkos idėjai. Žinoma, šis katastrofiškas visatos nuvertinimas ar dvasinė erozija nutiko toli gražu ne dėl ko nors panašaus į šiuolaikinį mokslą. Gana būtų pastebėti, kad gnostiniu periodu visata kaip tik buvo kraštutinai demonizuota. Vis dėlto tai, kartu su virškosminio Paties transcendencija, kelia kai kurių stulbinančių analogijų su egzistencializmo pagimdytais reiškiniais visiškai skirtingoje šiuolaikinėje situacijoje. Bet jei ne mokslas ir technologijos, tai kas gi klasikinėje civilizacijoje privertė liautis garbinus kosmosą, kuo didele dalimi rėmėsi visa jos etika?

Atsakymas, be abejo, nėra paprastas, tačiau bent jau vieną jo briauną galima trumpai nužymėti. Prieš mūsų akis – atmesta klasikinė „visumos ir dalių“ doktrina, ir tokio jos atmetimo priežasčių reikia ieškoti socialinėje bei politinėje sferoje. Klasikinės ontologijos doktrina, pagal kurią visuma yra pirmesnė už savo dalis, geresnė už savo dalis ir yra tai, dėl ko dalys apskritai esti, kas suteikia joms jų būties prasmę, – ši garbaus amžiaus doktrina prarado savo socialinį pamatą. Gyvas tokios visumos pavyzdys buvo klasikinis *polis*, miestas-valstybė, kurio piliečiai dalyvavo visumoje ir galėjo pripažinti jos viršenybę, žinodami, kad yra jos dalis, nors ir laikina bei pakeičiama, ir ne tik savo būtimi priklausė nuo visumos, bet kartu savo būtimi palaikė šią visumą: kaip kad jos narių būties kokybė priklausė nuo visumos, taip ir visumos būties kokybė priklausė nuo jos narių elgesio. Tokiu būdu ši visuma, pirmiausia apskritai sudarydama sąlygas individo gyvenimui, o paskui net ir geram gyvenimui, kartu rėmėsi paties individo rūpesčiu ja, o kadangi pranoko ir pergyveno individą, galėjo būti laikoma jo aukščiausiu laimėjimu.

Tačiau vėlyvosios antikos aplinkybėmis ši būtina visumos sociopolitinės viršenybės sąlyga – gyvybiškas ir gyvenimo pilnatvę teikiantis jos narių dalyvavimas visumoje – žlugo. Miestus-valstybes prarijus pirmiausia Diadochų monarchijoms, o paskui ir Romos imperijai, polių inteligentija prarado savo konstruktyvią funkciją. Nors pats ontologinis principas pergyveno konkrečias jį grindusias sąlygas. Stoikų panteizmas, kaip ir fizikinė-teologinė mintis po Aristotelio apskritai, piliečio santykį su miestu pakeitė individo santykiu su kosmosu – didesnio masto gyva visuma. Šio pakeitimo dėka klasikinė visumos ir jos dalių doktrina liko galioti, nors praktinės žmogaus situacijos ji jau nebeatspindėjo. Nuo šiol Kosmosas buvo paskelbtas didžiuoju „dievų ir žmonių miestu“,[8] o būti pasaulio piliečiu, *kosmopolitēs*, imta laikyti žmogaus gyvenimo tikslu, be kurio jis būtų likęs izoliuotas. Žmogus buvo pašauktas priimti visatos reikalavimus kaip savo paties, kitaip sakant, tiesiogiai susieti save su visata, be jokių tarpininkų, ir savo vidinį logosą suderinti su visumos logosu.

Praktiškai tai reiškė dorai ir ištikimai atlikti visumos tau pavestą vaidmenį toje vietoje ir toje situacijoje, į kurią tave atvedė kosminė lemtis. Išmintis turėjo teikti vidinę laisvę atliekant užduotis, šaltakraujiškumą susiduriant

su likimo užgaidomis, kliudančiomis jas atlikti, tačiau negalėjo nei nustatyti, nei svarstyti pačių užduočių. „Atlikti savo vaidmenį“ – posakis, kuriuo didele dalimi rėmėsi stoikų etika, norom nenorom atskleidžia dirbtinę šios konstrukcijos grandį: atliekamu vaidmeniu mėginama pakeisti iš tikrųjų atliekamą funkciją. Juk aktoriai scenoje elgiasi tik „tarsi“ pagal savo valią ir tik „tarsi“ jų veikla turėtų prasmę. Kas iš tikrųjų belieka svarbu, tai tik gerai vaidinti užuot vaidinus blogai, o ne būti nuoširdžiai susirūpinus padariniais. Tokie aktoriai, didvyriškai atliekantys savo vaidmenis, patys yra savo žiūrovai.

Posakyje „atlikti savo vaidmenį“ girdėti savotiška bravūra, slepianti giliau pritykusią rezignaciją, kad ir išdidžią, ir bereikia nedidelio nuostatos poslinkio, kad į didįjį spektaklį būtų pažvelgta jau visai kitaip. Ar visumai tikrai bent kiek rūpi, ar ji išvis ben kiek atsižvelgia į tą savo dalį, kuri esu aš? Stoikai įrodinėjo, kad taip, kosminę lemtį, *heimarmenē*, prilygindami apvaizdai, *pronoia*. Ir ar maniškis vaidmuo, kad ir kaip aš jį atlikčiau, iš tikrųjų bent kiek prisideda prie visumos, ar turi jai bent kokios reikšmės? Stoikai įrodinėjo, kad taip, pasitelkdami savo analogiją tarp kosmoso ir miesto. Bet jau pats šis palyginimas atskleidžia argumentų skystumą, nes, priešingai nei polyje, kosmose nėra teismo, kuriame galėčiau apginti savo reikšmingumą, – kosmosas yra visiškai ne mano valioje, ir mano vaidmuo jame nužemintas ligi visiško pasyvumo.

Iš tikrųjų tasai prisiverstinis užsidegimas, su kuriuo stengtasi išlaikyti žmogaus integraciją visumoje per jo tariamą gimiringumą jai, tebuvo bandymas išsaugoti žmogaus orumą, o kartu ir pozityvios moralės pagrindą. Šis užsidegimas, įkvėptas ankstesnio pilietinių vertybių idealo, – tai herojiška intelektualų pastanga perkelti šio idealo gyvybinę jėgą į iš pagrindų pakitusias sąlygas. Tačiau imperijos pagimdytos masės, sudarytos iš paskirų atomų, kurios niekuomet nebuvo susijusios su šia kilnia tradicija, reagavo į situaciją, į kurią jos pasyviai tapo įtrauktos, visiškai kitaip: joms tai buvo situacija, kurioje dalis yra visiškai nereikšminga visumai, o visuma – visiškai svetima savo dalims. Gnostiniam individui įkvėpimo šaltinis – ne būti šios visumos dalimi, bet, egzistencializmo terminais tariant, „būti autentiškai“. Imperijos įstatymas, kurio valdžioje individas atsidūrė, tebuvo svetimos, nepasiekiamos galios apraiška, ir visatos dėsnis, kosminė lemtis, kurios vykdytoją įkūnijo žemiškoji valstybė, irgi įgavo panašų atspalvį. Tai padarė poveikį pačiai įstatymo, ar dėsnio, sampratai visais jos atžvilgiais: ir gamtos dėniams, ir politinei teisei, ir moralės įstatymams.

O dabar grįžkime prie mūsų palyginimo.

*

Dėsnio, arba įstatymo (graikų *nomos*), sąvokos apvertimas turi ir etinių padarinių, kurių neigiama, gnostiškai antikosminė potekstė, o drauge ir analogijos su kai kuriais moderniais išvedžiojimais, tampa dar akivaizdesnė nei kosmologijos atveju. Turiu omeny gnostinį „antinomizmą“. Iš pat pradžių reikia pasakyti, jog bet kokių objektyvių elgesio normų atmetimą gnostikai ir egzistencialistai grindė labai skirtingais teoriniais pamatais, ir gnostikų „antinomizmas“, palyginti su jų moderniųjų partnerių loginėmis subtilybėmis bei istorine refleksija, atrodo grubus ir naivus. Vienu atveju buvo likviduotas tūkstantmetis senosios civilizacijos paveldas; kitu atveju, – papildomai dar ir dutūkstantmetė Vakarų krikščioniškoji metafizika, grindusi moralės dėsnio sampratą.

Nietzsche nihilizmo situacijos šaknį apnuogino posakiu „Dievas mirė“, pirmiausia turėdamas omeny krikščioniškąjį Dievą. Gnostikai, jei būtų paprašyti panašiai susumuoti savo nihilizmo metafizinį pagrindą, tegalėtų pasakyti „mirė kosmoso Dievas“ – tai yra, liovėsi buvęs dievybe mums ir kelrode žvaigžde mūsų gyvenimams. Žinoma, katastrofa šiuo atveju ne tokia visa apimanti ir ne taip nepagydoma, tačiau vakuumas, kurį ji paliko, net jei ir ne toks bedugnis, buvo išgyventas ne mažiau aštriai. Nietzsche'i nihilizmo esmė yra ta, kad „aukščiausios vertybės tapo nuvertintos“, o šito nuvertinimo priežastis – „įžvalga, kad mes neturime nė menkiausio pagrindo teigti esant kažką už daiktų ar daiktuose 'pačiuose savaime', kas galėtų būti 'Dievybė', o žmoguje – moralė“.[9] Šis teiginys, kartu su anuo apie Dievo mirtį, išprovokavo Heideggerio pastabą, kad „žodžiai *Dievas* bei *krikščionių Dievas* Nietzsche's mąstyme žymi transcendentinę (antjuslinę) tikrovę apskritai. Dievas – tai tiesiog idėjų bei idealų pasaulio pavadinimas“.[10] Kadangi bet kokių vertybių sankcija gali kilti tik iš jo, tai jo žlugimas, tai yra „Dievo mirtis“, reiškia ne tik konkrečių aukščiausių vertybių nuvertinimą, bet ir pačios įpareigojančių vertybių galimybės praradimą. Darsyk kreipiantis į Heideggerio pateiktą Nietzsche's interpretaciją, „Pasakymas 'Dievas mirė' reiškia, kad antjuslinis pasaulis nebeturi tiek galios, kad būtų veiksnus“.[11]

Kiek kitu, gana paradoksaliu būdu tas pats teiginys tinka ir gnostinei nuostatai. Žinoma, kraštutinis jos dualizmas savaime yra tiesiog priešingas transcendencijos praradimui. Antgamtinis Dievas jai atstovauja kuo radikaliausiu pavidalu. Už visų vienas kitą gaubiančių kosminių kiautų jo pavidalu šmėkščioja absoliutus anapusis. Tačiau ši transcendencija, priešingai nei platonizmo „pasaulinis protas“ arba judaizmo pasaulio viešpats, jokiu pozityviu santykiu nebėra susijęs su regimuoju pasauliu. Ji nėra nei jo esmė, nei jo priežastis, o tik jo neigimas ir panaikinimas. Gnostinis Dievas, priešingai demiurgui, yra visiškai kitoks, kitas, nežinomas. Kaip ir jos vidinis antrininkas žmoguje, ši antikosminė *pneuma*, kurios slapta prigimtis pasireiškia tik negatyviu kitokumo, nepritapimo bei maištingos neapibrėžiamos laisvės išgyvenimu, šis Dievas savo samprata yra daugiau *nihil* nei

ens. Transcendencija, išimta iš bet kokio normatyvaus santykio su pasauliu, prilygsta transcendencijai, praradusiai savo veiksnumo galią. Kitaip sakant, visais atžvilgiais, kuriais tik žmogus yra priverstas dalyvauti jį supančioje tikrovėje, ši slaptojo Dievo samprata yra nihilistinė: iš jo nespinduliuoja joks *nomos*, joks dėsnis gamtai ir joks įstatymas žmogui, kaip gamtos daliai.

Šia prasme gnostikų antinomistinis argumentas būtų ne mažiau paprastas, pavyzdžiui, nei Sartre'o. Kadangi transcendencija tyli, teigia Sartre'as, kadangi jos „pasaulyje nėra nė ženklo", tai žmogus, „apleistas" ir paliktas pats sau, yra tiesiog priverstas laisvei, ar veikiau jam nelieka nieko kita, kaip ją prisiimti: jis, būdamas „pats sau tikslas", tiesiog „yra" šita laisvė, ir „jam viskas leista".[12] Kitas dalykas, kad ši laisvė yra desperatiška ir, kaip užduotis, neturinti ribos, sukelia veikiau siaubą nei pergalės džiaugsmą.

Antinomistinis argumentas gnostikų samprotavimuose kartais pasirodo po įprasto subjektyvizmo priedanga: niekas nėra savaime gera ar bloga, daiktai savyje yra indiferentiški, ir tik „žmogaus sprendimu poelgiai yra geri ar blogi". Ir dvasinis žmogus tad iš savo žinojimo laisvės naudojasi visais jais indiferentiškai.[13] Nors tokie samprotavimai geriausiu atveju teprimena klasikinį sofizmą, gilesnis tokio „žmogaus sprendimo" kilmės gnostinis apmąstymas šį argumentą iš skeptinio paverčia metafiziniu, o indiferentiškumą – priešprieša: nes tas „žmogaus sprendimas", pasirodo, galiausiai kyla ne iš paties žmogaus, bet iš demiurgo, podraug, vadinasi, ir iš gamtinės tvarkos. Dėl tos pačios kilmės ir dėsnis iš tikrųjų yra ne indiferentiškas, bet didžiojo sąmokslo prieš mūsų laisvę dalis. Būdamas dėsnis, ir moralės kodeksas tėra fizinio dėsnio psichinis papildas, o kaip toks – visa persmelkiančio kosminio režimo apraiška. Ir vienas, ir kitas kyla iš to paties pasaulio viešpaties kaip jo valdžios svertai, apjungti dvigubame žydų Dievo – kaip kūrėjo ir įstatymdavio – vaizdinyje. Kaip fizinio pasaulio dėsnis, *heimarmenē*, į bendrą sistemą įtraukia atskirus kūnus, taip moralės įstatymas pasielgia su sielomis, tokiu būdu paversdamas jas demiurgo kėslų vergais.

Nes kas gi yra įstatymas – tiek apreikštas per Mozę bei pranašus, tiek veikiantis žmonėse per jų įpročius bei nuomones, – jei ne priemonė įpainioti žmogų į šio pasaulio reikalus bei pasaulietiškus rūpesčius ir sukaustyti juose, užantspauduoti jo valią rimtumu, pagyrimais ir pasmerkimais, atpildu ir bausme, paversti ją klusnia prievartos sistemos dalimi, kad ši veiktų tik dar sklandžiau, nebeišardomai? Kadangi šio moralinio įstatymo principas yra teisingumas, jis irgi savo esme yra toks pat žmogaus psichikos suvaržymas, kaip kad kosminis likimas suvaržo jo fizinę dalį – kūną. „Angelai, sukūrę pasaulį, nustatė ir 'teisingus poelgius', tokiais priesakais pajungdami žmones vergijon".[14] Normatyviniais įstatymais žmogaus valią pažabojo tos pačios jėgos, kurios valdo jo kūną. Ir tasai, kas joms paklūsta, išsižada savęs Paties. Taigi, be paprasčiausio „subjektyvistinio" indiferentiškumo ir be paprasčiausio leidimo laisvei, čia turime pozityvų metafizinį suinteresuotumą nepaklusti jokioms objektyvioms normoms, vadinasi, ir motyvą jas atvirai pažeisti. Tai dvigubas suinteresuotumas: ir autentiškos laisvės siekis sau, tuo metant iššūkį Archontams, ir jų visuotinės tvarkos pažeidimas, savo veiksmais griaunant jų planus.

Dėl asmens autentiškos laisvės teigimo, tai reikia pasakyti, kad ši laisvė taikoma ne „sielai" (*psychē*), kuri yra apibrėžta moralės įstatymo taip pat, kaip kūnas yra apibrėžtas fizinio pasaulio dėsnių, bet išimtinai „dvasiai" (*pneuma*), neapibrėžiamam dvasiniam būties branduoliui, svetimai šiam pasauliui kibirkščiai. Siela yra pavaldi gamtos tvarkai, demiurgo nustatytai, siekiant įkalinti anapusinę Dvasią, ir normatyviniais įstatymais kūrėjas kaip tik įvykdo savo valdžią tam, kas jam teisėtai priklauso. Psichinis žmogus, apibrėžiamas per savo gamtiškąją prigimtį, pavyzdžiui, kaip protingas gyvūnas, tebėra gamtinis žmogus, tačiau pneumatinio žmogaus ši „gamta" nebeapibrėžia, kaip kad ir, egzistencializmo požiūriu, jokiais apibrėžimais neįmanoma apibrėžti laisvai save teigiančios būties.

Čia tiktų palyginimui prisiminti Heideggerio argumentus. Savo „Laiške apie humanizmą" Heideggeris griežtai pasisako prieš klasikinį žmogaus kaip „protingo gyvūno" apibrėžimą, nes šis apibrėžimas žmogų stato vienon greton su gyvūnais, tik išskirdamas jį iš bendros „gyvūnų" rūšies pagal tam tikrą ypatingą požymį. O tai, Heideggerio manymu, stato žmogų pernelyg žemai.[15] Šiuo atveju nenoriu pabrėžti klausimo, ar tik nesama šiame klasikiniame žmogaus apibrėžime tam tikro kalbinio sofizmo, susijusio su žodžiu *animal* „gyvūnas".[16] Kas mums svarbu, tai bet kokios apibrėžiamos žmogaus „prigimties", kuri pajungtų jo suverenią būtį iš anksto nustatomai sistemai ir tuo būdu paverstų jį objektyvios sistemų dermės dalimi totalinėje gamtoje, atmetimas. Šioje trans-sisteminės, laisvai „save teigiančios" būties sampratoje aš ir įžvelgiu kažką panašaus į gnostinę negatyvią trans-psichinės pneumos sąvoką. Kas neturi prigimties, tam nėra jokių normų. O *prigimtį* turi tik tas, kas priklauso *gamtos* tvarkai – ar ji būtų suprantama kaip sukurtojo pasaulio, ar kaip proto idėjų tvarka. Dėsnis ir įstatymas yra tik ten, kur yra visuma. Nuvertinančiu gnostikų požiūriu, tai liečia tik psichę, kuri priklauso kosminei visumai. Psichiniam žmogui nelieka nieko kita, kaip tik laikytis įstatymų kodekso ir stengtis būti teisingam, tai yra, sklandžiai prisitaikiusiam prie nustatytos tvarkos, taigi atlikti kosmoso schemoje jam skirtą vaidmenį. Tačiau „pneumatinis", dvasinis žmogus, kuris nepriklauso jokiai objektyviai schemai, yra aukščiau bet kokio įstatymo, anapus gėrio ir blogio, ir savo „žinojimo" galia pats sau yra įstatymas.

*

Bet kas gi tai per žinojimas, kas per pažinimas, kylantis ne iš sielos, o iš dvasios, kurio dėka žmogus pasiekia išsigelbėjimą iš kosminės vergijos? Žinoma Valentino mokyklos formulė gnosį apibrėžia štai kaip: „Laisvę mums suteikia žinojimas, kas mes buvome ir kuo tapome, kur mes buvome ir kur tapome nusviesti, kur skubame ir iš kur esame išvaduoti, kas tai yra gimimas ir kas tai yra pergimimas“.[17] Derama šios programinės formulės egzegezė turėtų atskleisti ištisą gnostinį mitą. Čia aš ketinu išsakyti tik keletą formalių pastebėjimų.

Pirma atkreipkime dėmesį į dualistinį antitezinių terminų grupavimą ir eschatologinę įtampą tarp jų su jai būdinga neapverčiama kryptimi iš praeities į ateitį. Toliau pastebėkime, kad šie terminai ištisai yra ne būsenos, bet įvykio, vyksmo pavadinimai. Taigi žinojimas priklauso istorijai, kurios kritinis įvykis pats yra. Tarp šių vyksmo pavadinimų dėmesį šiuo atveju patraukia pasakymas „tapome nusviesti“, nes su juo esame pažįstami ir iš egzistencializmo literatūros. Prisiminkime kad ir Pascalio žodžius apie gyvenimą, „panardintą prieš ir po esančioje amžinybėje“, ir Heideggerio terminą *Geworfenheit,* pažodžiui „numestumas, nusviestumas“, kuris jam reiškė fundamentalią tiesioginio būties išgyvenimo, *Dasein,* ypatybę. Pats terminas, kiek galiu spręsti, ir savo kilme yra gnostinis. Mandėjų literatūroje be paliovos kartojasi tema: gyvenimas tapo nusviestas į pasaulį, šviesa – į tamsą, siela – į kūną. Taip apibūdinamas pirminis prievartos aktas, privertęs mane būti, kur esu ir kas esu, ir pabrėžiamas pasyvumas, su kuriuo, neturėdamas pasirinkimo, atsidūriau šiame jau sukurtame pasaulyje, kurio aš pats nekūriau ir kurio dėsniai man svetimi. Tačiau nusviedimo vaizdinys į visą šitaip sukurtą būtį kartu įneša dinamizmo. Mūsų formulėje dinamizmą perteikia skubėjimo į tikslą vaizdinys. Numestas į pasaulį gyvenimas – tai tam tikra savęs teigimo trajektorija į ateitį.

Tai atveda mus prie paskutinės pastabos, kurią ketinu išsakyti apie šią valentinietišką formulę: tarp praeitį ir ateitį žyminčių sąvokų ji visai nepalieka vietos *dabarčiai,* kurios turiniu žinojimas galėtų remtis ir, jį stebėdamas, suturėti veržimąsi pirmyn. Tėra praeitis ir ateitis, iš kur mes atėjome ir kur skubame, o dabartis – tik pati gnosio akimirka, patirta sunkaus perėjimo nuo vieno prie kito per aukščiausią eschatologiškojo *dabar* krizę metu. Nors čia reikia pabrėžti vieną skirtumą nuo bet kokių šiuolaikinių paralelių: šioje gnostinėje formulėje savaime suprantama, kad nors esame nusviesti į laikinumą, mes esame kilę iš amžinybės ir į amžinybę keliaujame. Tai gnostikų kosminį nihilizmą atremia į metafizinį pamatą, kurio visiškai nebeturi jo šiuolaikinis antrininkas.

Vėl atsigręždami į moderniuosius laikus, aptarkime tai, kas labiausiai turėtų stebinti, atidžiau patyrinėjus Heideggerio „Būtį ir laiką“, šį giliausią ir iki šiol svarbiausią egzistencializmo filosofijos manifestą. Heideggeris čia išrutulioja „fundamentaliąją ontologiją“, apibrėžiamą per lytis, kuriomis žmogus „egzistuoja“, t.y. įsąlygoja savo būtį egzistencijos metu, o kartu, kaip jų objektyvius koreliatus, suteikia atitinkamas prasmes Būčiai apskritai. Šios lytys aprašomos fundamentaliosiomis kategorijomis, kurias Heideggeris linkęs pavadinti „egzsistencialais“. Priešingai nei objektyvios Kanto kategorijos, jomis nusakomos ne tikrovės, bet įsitikrinimo struktūros, t.y. ne „duotų“ pasaulio objektų pažinimo struktūros, bet vidinio laiko, kuriuo „pasaulis“ apsireiškia ir kurio yra sukuriamas „aš“ kaip nuolatinis vyksmas, funkcinės struktūros. Taigi „egzistencialai“, visi iki vieno, iš pat esmės teturi laikiną prasmę. Tai yra vidinio, arba psichinio, laiko – tikrojo būties matmens – kategorijos, kurios tą matmenį savo gramatiniais laikais ir artikuliuoja. O jei taip, tai jie neišvengiamai apreiškia ir tarp savęs pasiskirsto tris laiko horizontus – praeitį, dabartį ir ateitį.

Jei dabar išrikiuosime šiuos „egzistencialus“, šitas Heideggerio būties kategorijas, pagal anuos tris laikus, kaip kad visai įmanoma pamėginti, padarysime stulbinantį atradimą – bent jau mane tas atradimas tikrai sukrėtė, kai pasirodžius knygai klasikiniu „kategorijų lentelės“ pavyzdžiu pabandžiau nupiešti atitinkamą diagramą. Atradimas buvo tas, kad stulpelis po antrašte „dabartis“ liko kone visai tuščias – bent jau tiek, kiek tai lietė „tikrą“, arba „autentišką“, būtį. Skubu pridurti, jog tai tik labai suglausta išvada. Iš tikrųjų apie egzistencialą „dabartis“ pasakyta daug, tačiau ne kaip apie nepriklausomą, savateisį matmenį. Nes egzistenciškai „tikra“ dabartis – tai vis kokios nors „situacijos“ dabartis, o ši visiškai apibrėžiama per asmens *santykį* su jo „ateitimi“ ir „praeitimi“. Ji tik blyksteli sprendimo šviesoje, kai numanoma „ateitis“ sureaguoja į duotą „praeitį“ (*Geworfenheit*), o šis susidūrimas ir sudaro tai, ką Heideggeris pavadino „akimirka“ (*Augenblick*): akimirka, bet ne trukmė *šitoje* „dabartyje“, kuri tėra kitų dviejų laiko horizontų kūrinys; jų nepaliaujamos dinamikos funkcija, bet ne savarankiškas būties matmuo. O atskirta nuo šio vidinio judesio, „dabartis“ pati savaime tėra tikro ateities–praeities santykio išsižadėjimas, „užsimirštant“ arba „pasiduodant“ pokalbiui, smalsumui ar tiesiog „paprasto žmogaus“ anonimiškumui (*Verfallenheit*): tikros būties įtampos praradimas, savotiškas egzistencinis suglebimas. Iš tikrųjų, kaip tik *Verfallenheit*, negatyvus terminas, apimantis ir degeneracijos bei nuosmukio reikšmes, yra „egzistencialas“, būdingas „dabarčiai“ kaip tokiai, kartu atskleidžiantis ją tesant išvestinę ir „nepakankamą“ būties lytį.

Taigi mūsų ankstesnis teiginys lieka galioti ir čia: visos būties kategorijos, susijusios su įmanomu „aš“ autentiškumu, poromis patenka po antraštėmis „praeitis“ ir „ateitis“. „Faktiškumas“, būtinybė, buvimas tapusiu, buvimas nusviestu, kaltė – visa tai yra praeities egzistencinės

lytys; „egzistencija“, buvimas pralenkusiu savo dabartį, mirties numanymas, rūpestis, apsisprendimas – ateities egzistencinės lytys. Tikrai būčiai dabarties nebelieka. Vos iššokusi iš savo praeities, būtis prasitiesia į ateitį, susiduria su savo paskutine riba – mirtimi, nuo šitos eschatologinės niekio įžvalgos grįžta prie gryno faktiškumo, prie neatkeičiamos savo buvimo tapusiu ten ir tada duotybės ir su mirties pagimdytu apsisprendimu, suėmusiu dabar savin visą praeitį, neša ją toliau. Kartoju: dabarties nėra, tai tik persilaužimas tarp praeities ir ateities, taškinė akimirka *tarp*, balansuojanti ant pirmyn metančio apsisprendimo skustuvo ašmenų.

Šis kvapą užimantis dinamizmas šiuolaikiniam protui meta milžinišką iššūkį, ir maniškė karta dvidešimtųjų ir trisdešimtųjų metų Vokietijoje jam pasidavė visiškai. Tačiau šitas dabarties, kuri iš tikrųjų talpina savy visą mūsų tikrovę, praradimas, jos redukavimas į nesvetingą nulį, į formalų tašką, kelia rimtų klausimų. Kokia gi už viso to glūdi metafizinė situacija?

Čia reikia padaryti dar vieną pastabą. Be egzistencinės akimirkos „dabarties“, dar yra daiktų dabartis. Ar buvimas kartu su jais nesuteikia visai kitokios „dabarties“? Bet Heideggeris mums sako, kad daiktai pirmiausia yra *zuhanden*, t.y. panaudojami („nenaudingumas“ – irgi tik šito panaudojimo atvejis), vadinasi, susiję su egzistenciniais ketinimais bei rūpesčiu (*Sorge*) ir todėl priklausantys ateities–praeities dinamikai. Ir vis dėlto juos galima neutralizuoti ligi grynai *vorhanden* („esančių priešais“), taigi indiferentiškų objektų, ir šita *Vorhandenheit* būklė yra objektyvi priešybė tam, kas iš egzistencinės pusės yra *Verfallenheit*, netikra dabartis. *Vorhanden* yra tai, kas indiferentiškai ir *tik* esti, tai nuogas gamtos „čia“, į kurį galima žvelgti neatsižvelgiant į jokią egzistencinę situaciją nei į jokį praktinį „reikalą“. Tai ligi nebylaus daiktiškumo nudirta ir atstumta būtis. Tai viskas, ką ši teorija paliko „gamtai“, – tik visišką „nepakankamumą“, bet ir pats santykis, kuris ją šitaip objektyvuoja, yra „nepakankamas“: nuo rūpesčio ateitimi jis paspruko į dabartį ir pasislėpė už neva tik stebinčio smalsumo.[18]

Toks egzistencialistų gamtos sąvokos nuvertinimas akivaizdžiai atspindi jos dvasinį apnuoginimą, aliktą gamtos mokslų, bet jis turi kažką bendra ir su gnostine gamtos samprata. Joks filosofinis mokymas nekreipė į gamtą taip mažai dėmesio kaip egzistencializmas, nebepalikęs jai nė menkiausios garbės (šito abejingumo nereikia painioti su Sokrato atsisakymu tyrinėti gamtą kaip esančią virš žmogaus supratimo).

Tokį stebėjimą, kas aplink, stebėjimą gamtos tokios, kokia ji yra pati savaime, Būties stebėjimą antikos žmonės pavadino kontempliacija, *theōria*. Bet esmė čia ta, kad kontempliacija, palikta vien su tuo, kas „tik esti“, praranda visą savo kitados turėtą taurumą – kaip ir pasidavimas dabarčiai, prikausčiusiai stebėtoją vien savo daiktais. *Theōria* yra tauri savo platoniškomis potekstėmis – tuo, kad šio pasaulio daktuose ji įžvelgia amžinuosius dalykus, pro nuskaidrėjusį tapsmo šydą švytinčią nekintamos Būties transcendenciją. O nekintama Būtis – tai amžinoji dabartis, kurioje kontempliacija gali dalyvauti, kad ir trumpais laikinosios dabarties protarpiais.

Ne laikas, bet amžinybė pašventina dabartį ir suteikia jai savo statusą laiko tėkmėje, ir tikros dabarties praradimas iš tikrųjų reiškia amžinybės praradimą. O šis amžinybės praradimas – tai idėjų ir idealų pasaulio žūtis, kurioje Heideggeris įžvelgė tikrąją Nietzsche’s posakio „Dievas mirė“ prasmę. Kitaip sakant, absoliuti nominalizmo pergalė prieš realizmą. Todėl tiek nihilizmas, tiek Heideggerio būties schemos radikalus laikiškumas, kur dabartis tėra persilaužimo tarp praeities ir ateities akimirka, turi tą pačią šaknį. Jei vertybės ne regimos kaip priklausančios būčiai (kaip kad Platono Gėris ir Grožis), bet valios primetamos kaip ketinimai, tuomet būtis išties tampa pasmerkta nuolatiniam ateitiškumui, ar futurizmui, kurio taikinys – mirtis. Ir vien tik formalus apsisprendimas būti, be jį grindžiančio *nomos*, tampa žingsniu iš niekur į niekur. Prieš tai jau cituotais Nietzsche’s žodžiais tariant, „Kas kartą jau prarado tai, ką praradai, tas niekur jau nebesustos nurimęs“.

*

Mūsų tyrimas vėl parvedė mus prie to pat nihilistinės situacijos metafizinio pamato – dualizmo tarp žmogaus ir *physis*. Tik reikia neišleisti iš akių vieno esminio skirtumo tarp gnostinio ir egzistencialistinio dualizmo: gnostinis žmogus yra nusviestas į antagonistinę, anti-dievišką ir todėl anti-žmogišką gamtą, šiuolaikinis žmogus – į indiferentišką. Ir būtent pastarasis atvejis atveria absoliutų vakuumą, ištįes bedugnę prarają. Gnostinė priešiškumo, demoniškumo samprata tebebuvo antropomorfiška, pažįstama bent jau savo svetimumu, o ir pati priešprieša būčiai teikė kryptį – žinoma, negatyvią, tačiau vis dėlto sankcionuotą transcendencijos, kuriai pasaulio pozityvumas tesudaro kokybinę priešybę. Indiferentiška šiuolaikinio mokslo gamta nebeturi nė šios antagonizmo ypatybės, ir tokioje gamtoje nebeįmanoma rasti nė jokios krypties.

Tai šiuolaikinį nihilizmą daro kur kas radikalesnį ir desperatiškesnį nei gnostinis nihilizmas su visu jo paniškų siaubu prieš pasaulį ir maištingą panieką jo dėsniams. Tikroji bedugnė ir yra ta, kad gamtai nerūpi, kuriuo keliu pasuksi. Tai, kad iš tikrųjų rūpi tik žmogui, ribotam, kurio telaukia mirtis, vienišam ir atsitiktiniam, objektyviai beprasmiam tarp visų savo subjektyvių prasmių, – situacija, neturinti precedento.

Tačiau pats šitas skirtumas, parodantis šiuolaikinio nihilizmo prarają esant didesnę, suduoda smūgį ir jo vidiniam neprieštaringumui. Gnostinis dualizmas, kad ir koks

jis buvo fantastiškas, bent jau buvo vidujai neprieštaringas. Demoniškos gamtos, prieš kurią sukyla žmogaus dvasia, vaizdinys nėra beprasmis. Bet kaipgi indiferentiškoji gamta, kuri vis dėlto savyje išaugino tai, nuo ko ima priklausyti jos pačios egzistencija? Pasakymas, esą žmogus yra nusviestas į indiferentišką gamtą, šiaip jau yra dualistinės metafizikos palikimas, į kurį ne-metafizinis požiūris neturi jokios teisės. Ką reiškia „nusviestas“, jei nėra to, kas būtų nusviedęs, ir nėra jokio anapus, iš kur? Egzistencialistui veikiau pritiktų sakyti, kad sąmoninga, rūpestinga, save pažįstanti gyvybė buvo „išsviesta“ gamtos. Ir jeigu aklai, vadinasi, regėjimas yra aklumo padarinys, rūpestis atsirado be jokių rūpesčių, o prasmę pagimdė beprasmybė.

Ar šis paradoksas nekelia abejonių dėl pačios indiferentiškos gamtos sampratos, šitos gamtos mokslų sukurtos abstrakcijos? Iš gamtos sampratos taip radikaliai buvo pašalintas antropomorfizmas, kad net pats žmogus, jeigu jis tėra gamtos atsitiktinumas, nebegali būti suvokiamas antropomorfiškai. Kaip indiferentiškumo padarinys, žmogaus būtis irgi turėtų būti indiferentiška. Ir akistata su žmogaus mirtingumu tokiu atveju visai pateisintų reakciją „valgykim ir gerkim, nes ryt mirsime“. Nėra jokio reikalo rūpintis tuo, kas nesankcionuota jokios pirmapradės intencijos. Bet jeigu gilioji Heideggerio įžvalga – kad būtent akistatoje su savo baigtinumu mes patiriame rūpestį, ir ne tik dėl to, ar esame, bet ir dėl to, kaip esame, – yra teisinga, tai vien pats šis didžiausias rūpestis, pasireiškęs bet kurioje atskiroje pasaulio dalyje, apibūdina ir visą visumą, jį apimančią, ir tik juo labiau, jei ta visuma tebuvo vienintelė priežastis jam atsirasti, fiziškai pagimdydama savyje jo subjektą.

Nihilizmo pamatas – tai skilimas tarp žmogaus ir visa apimančios tikrovės. Dėl to, kad šis skilimas, t.y. dualizmas, nepagrįstas metafizika, yra iracionalus, jis netampa mažiau tikras. Ne ką priimtinesnė atrodo ir jo alternatyva – monistinis natūralizmas, kuris, tebesant skilimui, kartu panaikintų pačią žmogaus kaip žmogaus sampratą. Šiuolaikinis protas taip ir kybo įstrigęs tarp šitos Skilos ir jos dvynės Charibdės. Filosofijos užduotis – išsiaiškinti, ar kartais nesama trečiojo kelio: tokio, kuriuo pasukus būtų išvengta ir dualistinio skilimo, ir išsaugota pakankamai dualistinės įžvalgos išlaikyti žmogaus žmogiškumui.

NUORODOS:

1. *Der Wille zur Macht*. 1887, §1. [Verčiamasis straipsnis parašytas XX a. vidury. – Vert. past.]
2. PASCAL, B. *Mintys.* Iš prancūzų k. vertė Anicetas Tamošaitis SJ. Vilnius: Aidai, 1997, p. 73–74: §205.
3. „Žmogus tėra nendrė, silpniausia gamtoje. Tačiau tai mąstanti nendrė. Nereikia visai visatai ginkluotis, kad jį sutriuškintų: užtenka garų, vandens lašo jam užmušti. Bet jei visata jį ir sutriuškintų, žmogus vis tiek būtų pranašesnis už tą, kuri jį įveikė, nes jis žino, kad miršta ir kad visatos persvara, o visata nieko apie tai nežino“ (ten pat, p. 110: §347).
4. Ten pat, p. 27: §72.
5. Plg. Pascalį (ten pat): „Didžiausias juntamas Dievo visagalybės ženklas yra tai, kad mūsų vaizduotė šios minties neaprėpia“, t.y. minties apie kosminės erdvės begalybę.
6. Apie Pascalį kaip pirmąjį moderniųjų laikų egzistencialistą, mano tik bendrais bruožais apžvelgtą pradžiai, plačiau žr.: LÖWITH, K. Man Between Infinities, iš: *Measure, A Critical Journal*, 1. Chicago, 1950.
7. Marcionas, pagal Tertuliano *Contra Marcionem* I.14.
8. Vis dėlto iškalbinga, kad Pseudoaristotelio (I a. nežinomo autoriaus) veikale „Apie kosmosą“, rutuliojant visatos palyginimą su valstybe, pasitelkiamas veikiau monarchijos, o ne respublikos modelis.
9. *Der Wille zur Macht*, §2, 3.
10. *Holzwege*, p. 199.
11. Ten pat, p. 200.
12. SARTRE, J.P. *L'existentialisme est un humanisme*, p. 33 ir toliau.
13. Irenėjus, *Adversus Haereses* I.25.4–5.
14. Simonas Magas, pagal Irenėjaus *Adversus Haereses* I.23.2–3.
15. HEIDEGGER. *Uber den Humanismus*. Frankfurt, 1949, p. 13.
16. Lotynų *animal* pirmine reikšme yra ne „gyvulys“, bet „sielška būtybė“ (pagal *anima* „siela“), kurioms priklausė ir demonai, dievai, sielas turinčios žvaigždės, ir net visa visata kaip visuma, irgi turinti sielą. Plg. Platono „Timają“ 30c: „…pagal kurio gyvūno panašumą Kūrėjas surentė šį kosmosą? Nepaniekinkime pastarojo, manydami, jog tai [kokios nors] atskiros rūšies gyvūnas, nes tai, kas panašu į neatbaigtą dalyką, negali būti gražu. Tačiau padarykime prielaidą, jog tai yra [būtybė], kuri visus kitus gyvūnus tartum savo dalis talpina savyje tiek atskirai po vieną, tiek giminėmis, ir nutarkime, kad ji ir buvo Provaizdis, į kurį kosmosas labiausiai panašus, nes kaip ši būtybė apima savyje visus protu suvokiamus gyvus padarus, taip ir kosmosas talpina mus bei visus kitus regimus gyvūnus“ [PLATONAS. *Timajas. Kritijas.* Iš graikų kalbos vertė Naglis Kardelis. Vilnius: Aidai, 1995, p. 67]. Taigi patalpinti žmogų šiame lygmeny nėra joks „pažeminimas“, ir šiuolaikinis „gyvuliškumo“ vaiduoklis čia pasirodo gana dirbtinai. Iš tikrųjų žmogaus pažeminimas Heideggeriui yra jo patalpinimas į *bet kokį* lygmenį, tai yra į *gamtiškumo* kontekstą apskritai. Krikščioniškas „gyvūno“ nuvertinimas ligi „gyvulio“, kuris iš tikrųjų šią sąvoką paverčia „žmogaus“ priešybe, tik atspindi bendrą klasikinės nuostatos lūžį – lūžį, dėl kurio Žmogus, apdovanotas ypatinga nemirtinga siela, atsiduria išvis anapus „gamtos“. Egzistencializmo argumentacija remiasi jau šituo nauju atskaitos tašku: žaidimas semantine „gyvūno“ dviprasmybe, laimint sau lengvą akį, nuslepia šį atskaitos taško poslinkį, kurio funkcija minėta dviprasmybė kaip tik yra, ir su klasikine nuostata, su kuria tariamai ginčijasi, iš esmės prasilenkia.
17. Klementas Aleksandrietis, *Excerpta ex Theodoto* 78.2.
18. Čia kalbu tik apie „Būtį ir laiką“, ne apie vėlyvąjį Heideggerį, kuris tikrai jau nebe „egzistencialistas“.

Versta iš: JONAS, Hans. *The Gnostic Religion*, 3rd edition, Boston: Beacon Press, 2001, p. 320–340, (248–249, 272–273): Gnosticism, Existentialism, and Nihilism.

Iš anglų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

Pogrindis, virtęs pastoge

Pokalbis su Algirdu PATACKU

Algirdas Patackas – Kovo 11-osios akto signataras, kultūrologas, besidomintiesiems lietuvių etnine kultūra pažįstamas kaip originalių etnologinių studijų autorius,[1] 9-ajame dešimtmetyje skaitęs paskaitas apie baltų kultūrą ir etiką uždaruose bendraminčių susibūrimuose, o nuo 1988 m. – Kauno Sąjūdžio įsteigtoje Sekmadieninėje lietuvių kultūros mokykloje, vėliau Kauno tautinės kultūros centre, Kauno technologijos universitete ir Vytauto Didžiojo universitete.

Galbūt mažiau žinančiųjų, jog 7–9-ajame dešimtmečiais jo iniciatyva buvo išleisti keli svarbūs savilaidiniai pogrindžio leidiniai – „Pastogė“, „Ethos“, „Saulė ir kryžius“, kuriuose paskelbta literatūrinės kūrybos, kultūrologijos, filosofijos apybraižų ir esė. Jais, pulkelio bendraminčių pastangomis, buvo kuriama erdvė laisvai kūrybinei raiškai, kaip svarbios dvasinio gyvenimo atramos atrandami lietuvių etninio pasaulėvaizdžio gelminiai klodai, susigrąžinama Oskaro Milašiaus kūryba ir kt.

Šiuo pokalbiu rūpėjo išsiaiškinti, kaip formavosi ir veikė to meto pogrindžio, arba „Pastogės“, sambūriai, kiek jų dalyviai buvo įsitraukę į kraštotyrininkų, ramuviečių veiklą, kokių impulsų ji jiems teikė ir kaip buvo vertinta.

Vienintelis vakarietis, kuris galėjo laisvai lankytis Lietuvoje, Helge Rinholmas, žymaus norvegų lituanisto Christiano Stango mokinys, mūsų bendraamžis, sakė, kad Ramuvos sąjūdis yra originaliausias jaunimo sąjūdis Europoje. Tai jo formulė. Jisai vienintelis su Ramuvos sąjūdžiu buvo susipažinęs iš vidaus ir tuo pat metu žinojo situaciją Europoje – tuo metu netrūko visokių jaunimo judėjimų, ką tik buvo pasibaigęs 1967 metų studentų maištelis Prancūzijoje. Mes apie tai nei žinojom, nei girdėjom – mums visai kas kita tuo metu rūpėjo. Bet mes buvom šiek tiek nuošalėj nuo Ramuvos, kuri tam tikra prasme buvo legalizuotas judėjimas, iš pradžių net buvo leista leidinį išleisti. Ir patyrę žmonės, buvę politkaliniai, kurie mums tuo metu vadovavo, sakė, kad anksčiau ar vėliau tai baigsis blogai: „Jūs nekiškit galvos, nes paskui tos galvos lėks.“

Kas gi buvo tie „mes“?

Buvo toks jaunimo būrelis, išauklėtas dviejų skirtingų pogrindžio mokyklų (gal per garsiai skamba), jos abi veikė Kaune. Tai buvo konkretūs žmonės – Juozo ir Viktorijos Brazauskų šeima iš Aukštųjų Šančių ir gydytojas Povilas Butkevičius. Ir vieni, ir kitas iš senosios kartos inteligentų, politiniai kaliniai, dalyvavę pasipriešinime, sėdėję kalėjimuose su Levu Karsavinu, kitais žymiais žmonėmis… Ir vieni, ir kitas – kultūros žmonės. Kryptis buvo ta pati – krikščioniškai tautiška, tik metodai šiek tiek skyrėsi...

Tai aš esu tų žmonių auklėtinis. Jie buvo labiau patyrę ir mus ruošė – kaip lageris atrodys, kaip reikės elgtis, kai ten pakliūsi. Bet tai jau vėliau…

Kada patekote į jų globą, studijų metais?

Studijų metais ir jau pabaigęs... Pirmiausia aš patekau pas Brazauskus. Jie buvo studijavę Paryžiuje: ji – ekonomiką, jis – negalėčiau pasakyti, atrodo, irgi… Puikiai mokėjo prancūziškai. Vyras buvo patekęs į kalėjimą ir ten vos gyvas liko, grįžo be sveikatos. Žmona kalėjime nebuvo, tik jo laukė.

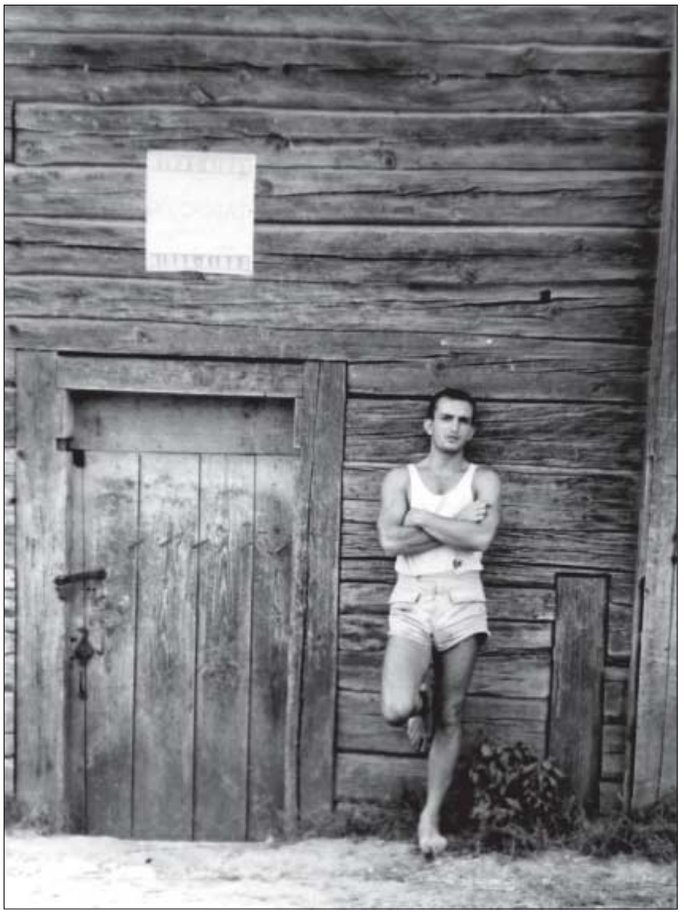
Tai buvo veiklūs žmonės. Aukštuosiuose Šančiuose turėjo namelį, ten mes ir rinkdavomės. Jie mus ugdė – rekomenduodavo, ką skaityti, o mes, patys perskaitę, ten ginčydavomės.

Tai jau antra banga – kai baigėsi ginkluotas pasipriešinimas, jau buvo prasidėjęs šioks toks chruščiovinis „atlydys“, pradėta ieškoti būdų, kaip gyventi toliau. Buvo ir ieškančio jaunimo.

Mes tikėjome, kad kas nors pasikeis... Nors iš tiesų tai niekas netikėjo, kad kada nors kas nors bus, bet kol esi gyvas, turi save ugdyti, tobulinti – kiekvienas jaunas žmogus turi to siekti.

Kažkas panašaus vykdavo ir pas Povilą Butkevičių. Jisai dalyvavo 1941 metų birželio sukilime ir pokario rezistencijoje – kaip gydytojas, tiekdavo medikamentus, 8 metus sėdėjo lageryje, grįžo. Nepaprastai įdomus žmogus, trečios ar ketvirtos kartos gydytojas – apie jį knygelė išleista, bet šiaip beveik nežinomas, nors mes kartą paskaičiavome, kad Seime ar tarp signatarų yra 6 ar 8 jo mokiniai. Kai jį laidojo – jis žuvo nelabai aiškiomis aplinkybėmis – lydėjo gal 12 autobusų. Klausė, ką laidojam, gal kokį viršininką? Taip, sakėm, didelį „viršininką“.

Su juo susipažinau labai paprastai – Žaliakalnyje buvo mano kaimynas. Tikras senas kaunietis, bet labai jaunos

Algirdas Patackas žygyje po Aukštaitiją, 7 dešimtmečio vidurys. Nuotrauka iš asmeninio archyvo.

dvasios, jis mokėjo pagirt, pasakyt, kad esi šaunuolis, ir pafinansuodavo – jei kokios knygos reikėdavo, tai ta knyga ir atsirasdavo. Jis vienas pirmųjų pradėjo užsiiminėti akupunktūra iš esmės – ir kaip medicina, ir kaip filosofija. Labai įdomiai su pacientais elgdavosi – iš turtingesnių paimdavo labai daug, o iš kitų nieko neimdavo, o tuos pinigus paskui panaudodavo kokiems nors bendriems reikalams.

Jo tikslas buvo truputį pamokyti jaunus žmones ir supažindinti su vyresniąja karta. Iš politinių kalinių, kurie grįždavo iš lagerių, labai retas kuris toliau ką nors veikdavo – glūdėdavo ir stengdavosi perdaug neiškišti galvos – žmonės jau būdavo „atsėdėję“ ir nelabai tikėjo tais atšilimais… O jis atvirkščiai – buvo labai komunikabilus, kraštutinis idealistas. Karo metu jis slėpė žydus, vėliau tapo Jafos miesto garbės piliečiu, ten jam medelis pasodintas. Jo tolimas prosenelis iš mamos pusės buvo I. Grincevickis – tas, kuris pasikėsino į carą Aleksandrą Pirmąjį.

Tai aš vėliau jau perėjau į jo globą.

Brazauskų būrelyje buvo labai daug konspiracijos, visi penketukais, trejetukais suskirstyti… Mintis buvo tokia – reikia ruoštis, ugdyti save galimiems pasikeitimams, bet dabar jokiu būdu nekišt galvos, nepakliūt į jokius kalėjimus.

O Butkevičius mokė kitaip – nereikia į kalėjimą pakliūti, bet reikia ir dirbt, nes jeigu vien užsikonspiruosi, tai nieko ir nepadarysi. Jis sakydavo – jeigu apsisprendei eiti iki galo, tai ir eik. Jeigu pogrindžio spaudą leisi, tai turi kokius trejus metus – kol specialiosios tarnybos prisikapstys nuo skaitytojų iki redakcijos. Tad reikia ruoštis….

Kai atėjo Sąjūdis, tai Brazauskų linijos niekur nesimatė – taip giliai jie buvo užsikonspiravę. Matyt, laukė, kol čia kas išaiškės… O Butkevičiaus žmonių buvo pilna visur. Vadinasi, jo linija pasiteisino.

Nuostabu, kad vadinamaisiais atšilimo metais buvo galima tokia pusiau vieša veikla…

Žinome, kad grįžusieji buvo budriai prižiūrimi…

Buvo toks trumpas „atšilimas“, po jo vėl „atšalimas“, vėl pradėta „sodinti“. Gal 10 metų kunigų „nesodino“, o po to vėl pradėjo, ypač susijusius su Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos leidimu. Ir pas Butkevičių nuolat kratas darydavo, jis vėl buvo kandidatas į lagerį.

Grėsmė būti suimtam buvo labai reali, ypač jeigu norėjai leisti pogrindžio spaudą. Mane suėmė tik 1986-aisiais. Jau 1983 turėjo visą medžiagą, bet dar trejus metus sekė, nes norėjo prisikapstyti prie Katalikų Bažnyčios Kronikos redakcijos. Aš kiekvieną pirmadienio rytą tarp 7 ir 8 valandos jų laukdavau. Nes jeigu areštuoja – tai pirmadienį. Jei pirmadienį tarp 7 ir 8 jie neateina, tai savaitę esi ramus, o pirmadienį ir vėl lauki. Taip gyveni metai iš metų.

Mano bičiuliui Mindaugui Tomoniui žinote kaip baigėsi – 1975 metais rado po traukiniu – galva atskirai, kūnas atskirai. Buvo ir tokių susidorojimų. Ir kunigų yra žuvusių. Pagaliau ir Butkevičius mirė labai neaiškiomis aplinkybėmis – ant sankryžos. Norėdamas užsidirbti, jis dar šluodavo gatves. Bešluojant gatvę įvyko neaiški avarija – dvi mašinos susidūrė ir jį prispaudė prie medžio. Kas išmanė, sakė, kad viską buvo galima nesunkiai inscenizuoti. Po to tie žmonės kažkur pradingo, į Leningradą išvažiavo… Tačiau neturime įrodymų, kad tai specialiai buvo padaryta. Kaip ir dėl Tomonio – mes nežinome, kaip iš tikrųjų ten įvyko. Bet iš visko galima numanyti, kad su juo buvo susidorota, kokiu būdu – negaliu pasakyti. Niekas rimtai netyrė, nes tų laikų prokurorai ir dabar yra prokurorai. Jo tėvams buvo patarta padaryti jį ligoniu – daugelis taip išsisukinėdavo. Tėvas buvo linkęs į kompromisą, ir visa šeima jį spaudė, kad nesipriešintų… Jį areštuodavo ir per jėgą nuveždavo į tas ligonines. Mistinė diagnozė – lėtinė šizofrenija. Tai tokia šizofrenija, kurios nesimato. Rusams tokiai diagnozei nustatyti Maskvos Serbskio teismo psichiatrijos institute prireikdavo pusės metų, o jam per pusę valandos nustatė.

Kas dar buvo Jūsų bendražygiai?

Daug jų dar tebėra – gyvi ir sveiki. Dauguma nuėjo katalikiška kryptimi, pavyzdžiui, leido „Naująjį židinį“ – Petras Kimbrys, Vytautas Ališauskas (jis gal taip intensyviai nedalyvavo, bet buvo kažkur netoliese), taip pat Algirdas Saudargas, Mečys Laurinkus. Yra ir daugiau žinomų žmonių, visi jie dabar dirba – redakcijose ir kitur…

Kokios buvo pagrindinės Jus siejančios idėjos? Tai buvo dvasinio pasipriešinimo forma?

Mes neturėjome tikslo būtinai priešintis. Mes leidome „Pastogę“.

Idėja ir pavadinimas buvo Mindaugo Tomonio, ir kai jis žuvo, mūsų pareiga buvo įvykdyti tai, dėl ko žmogus žuvo. „Pastogę“ mes supratome kaip vietą, kur galima atvirai reikštis, rašyti – visokios pažiūros (žinoma, pozityvios) mums yra priimtinos, o kokios vyraus, tegu vyrauja. Vis dėlto daugiausia ten buvo mūsų pažiūrų autorių. Paskui tas reikalas buvo užgesintas – „Pastogės“ išėjo tiktai du numeriai, trečias buvo paruoštas, bet nebepasirodė. Vis dėlto, nuoširdžiai ir teisingai, – ji pati užgeso, savaime, nes neatsirado rašančiųjų. Aišku, buvo ir spaudimas, kvietė mane į KGB trys pulkininkai, jie sužinojo, kas leidžia, perspėjo liautis…

Tuo metu aš dirbau Vilniuje, Mokslų akademijoje ir ten, aspirantų bendrabutyje, buvo susiformavęs toks mūsų literatūrinis būrelis. Jame ir Nijolė Laurinkienė dalyvavo, ir Mečys Laurinkus, ten jie, berods, ir susipažino, Algirdas Saudargas, Liudvikas Gadeikis, Petras Kimbrys, Gediminas Mykolaitis, Justinas Kubilius… Ir Jonas Liniauskas buvo. Vilniaus jaunoji boheminė publika žinojo, kad yra „Pastogė“. Gal jie nežinojo, kas konkrečiai, bet galėjo ir sužinoti, kažką perduoti – jie niekuo nerizikavo, rizikuoja redaktorius, o tekstai gali bet kur atsirasti.

Mes neturėjome tikslo būti antitarybiniai. Mes turėjome tikslą būti laisvi – kad žmogus galėtų rašyti tai, ką galvoja…Iš pradžių buvome diletantai, o paskui po truputį stiprėjome, kol atsirado potencialas, kurį jau galima ir parodyti… Aš ir dabar turiu „Pastogę“ ir nesigėdžiu – tam laikui, tomis sąlygomis ji yra pakankamo lygio. Tie du numeriai vėliau buvo perleisti Amerikoje.

Pats žodis „pastogė“ reiškia ne rūsį, ne pogrindį ir ne butą, pastogėje gal nelabai šilta, gal vėjai ūžia, bet esi laisvas ir gali gyvent.

Mes atspausdindavome, kiek pajėgdavome – apie 50 leidinio egzempliorių, o paskui paleisdavome. Manėm taip – jeigu jis kam nors reikalingas, tai žmonės pasidaugins, jau buvo ir „Eros“ atsiradę. O jei ne, numirs natūralia mirtimi. Tap jis ir plito. Tai buvo maždaug 1978–1980 metai.

7–ojo dešimtmečio viduryje pradėtas leisti „Kultūros barų“ žurnalas to meto kontekste taip pat atrodė gerai…

Skaitydavom ir „Kultūros barus“, ir „Literatūrą ir meną“. Bet principas buvo toks – nerašyti į jokį oficialų leidinį. Na, gal rastume kokią išimtį – Mindaugą Tomonį iš pradžių globojo E. Matuzevičius ir norėjo įtraukti į legalų literatūrinį gyvenimą, tai jis yra išspausdinęs keletą politine prasme neutralių eilėraščių, bet mūsų nuostata buvo tokia – neturėti nieko bendra su sovietine kultūra, net jei ji savaip pažangi.

Principas buvo toks – negalima gėlių sodint šiukšlyne, ir negalima į gėlynus mėtyti šiukšlių – žodžiu, negalima sumaišyt. Jie tegu gyvena sau, o mes kuriame savo pasaulį, savo erdvę, kur mes galim būti laisvi. Griežtai to laikėmės, ir jei kas būtų išsispausdinęs toje santykinai progresyvioje spaudoje, būtų likęs nesuprastas. Mums ta sovietinė tikrovė buvo nepriimtina, kultūra su sovietiniu ženklu buvo ne mūsų. Vis tiek tai buvo „mulo kultūra“ – žinote, mulas gali gyventi, bet negali turėti palikuonių.

Ar „Pastogėje“ skelbiami tekstai būtų galėję pasirodyti ir viešojoje spaudoje?

Mes visi buvome ne humanitarai... Galbūt mums trūko talento, trūko grynai literatūrinių gebėjimų, aš nežinau, ar mūsų tekstai būtų buvę atspausdinti to meto „Poezijos pavasaryje“ ar kur kitur, mes nepasitikrinom. Mes skelbėme O. Milašiaus ir V. Toporovo vertimus, pirmuosius beletristikos bandymus, eilėraščius – iš esmės, gal kai ką ir būtų buvę galima publikuoti. Bet mes rašėme laisvai kaip išmanėme, pagrindinis principas buvo laisvė, leidinyje vis dėlto skleidėsi įvairios pažiūros, nors nieko specialiai antitarybiško nebuvo.

Koks tolesnis „Pastogės“ likimas?

KGB labiausiai siutino „Pastogės“ periodiškumas – mes žadėjome, kad ir toliau ją leisime.

Su Kriūkų kaimo šviesuoliu Krapanu, kairėje – Gema Bagdonavičiūtė, dešinėje – Algirdas Patackas, 7 dešimtmetis. Nuotrauka iš asmeninio archyvo.

Kauno politechnikos instituto studentai, grupės draugai – A. Patackas, D. Ežerskytė, D. Jančaitytė, R. Šileika. 1964 m. Nuotrauka iš asmeninio archyvo.

Paskui jie prisikapstė prie moteriškių Vilijampolėje, kurios „Pastogę“ spausdino, ir daugmaž žinojo, kas redaguoja. Buvom trys – Juozas Prapiestis, Gina Vosyliūtė, jau mirusi, ir aš.

Bet jiems nepavyko įrodyti, kad mes su tomis moterimis pažįstami... Teisme būtų reikėję įrodymų, jie šiokių tokių formalių dalykų laikėsi. Tada jie išsikvietė mane į KGB – ten sėdėjo trys pulkininkai su uniformomis, du pažinau, vieno – ne, ir oficialiai perspėjo: „Baik, nes kitaip sėsi.“ Sakau: „Nežinau, apie ką šnekat,“ – žodžiu, išsigyniau. Paskui mes pakeitėm taktiką – pradėjom leisti atskirus rinkinius. Išėjo „Ethos“, paskui studijėlė „Saulė ir kryžius“ ir taip toliau. Irgi anonimiškai. Tegul vėl iš naujo gaudo…

Toks žaidimas vyko maždaug trejus metus.

Mane „sodino“ ne tiek už „Pastogę“, kiek už kitą, jau tikrai politinį leidinį „Lietuvos ateitis“. Jį redagavo Povilas Butkevičius, o kai jisai žuvo, pavedė man – aš pats nebūčiau to daręs. Visi formalūs juridiniai kaltinimai buvo susiję su „Lietuvos ateitimi“ – jų rankose buvo juodraščiai su mano ranka rašytomis pastabomis. Šis leidinys trumpai gyvavo – išėjo 7 numeriai, apie 1984 metus aš redagavau 7-ąjį. Vėliau istorikai man parodė ir aštuntą „Lietuvos ateities“ numerį – pasirodo, kad tai KGB darbas. Nukopijuotas visas dizainas, o turinys su vienu provokaciniu intarpu: kad raketos Amerikoje, nukreiptos į Tarybų Sąjungą, yra gerai… Aišku, mes niekad nebūtume taip rašę. Išdavė ir pats rašymo stilius – agresyvus, kvailai patriotiškas.

Artėjo nauji laikai – 1986 metai…

Tarp mūsų buvo aukšto lygio išdavikas. Jis buvo vienas iš mūsų lyderių – labai gabus, ekspedicijas į Baltarusijos lietuviškas salas organizuodavo, Paberžėje pas tėvą Stanislovą organizuodavo literatūros spausdinimą ir vertimą, ir tuo pat metu buvo agentas Pranas – labai protingas, veiklus, labai organizuotas ir labai giliai infiltruotas į mūsų tarpą. Aš dėl jo „sėdėjau“ – jam buvau įteikęs visą 70 puslapių „Lietuvos ateities“ juodraštį, jis po kelių dienų atnešė man jį atspausdinęs, o per tą laiką pasidarė kopiją ir nunešė į saugumą. Mes draugaudavom šeimomis, jis pas mane ateidavo kaip Kalėdų senelis, aš pas jį irgi eidavau…

„Pastogėj“ dar vienas žmogus buvo užverbuotas – aš, tiesą sakant, būčiau bevelijęs to nežinoti, man tai buvo didelis smūgis. Tad mes buvome pasmerkti.

O „Pranas“ iki šiol mįslinga asmenybė, užverbavo jį labai anksti, dar gimnazistą... Buvo labai gabus, galėjo ir ministru būti naujais laikais, nesunkiai būtų susitvarkęs. Bet jam užteko proto nelįst į Sajūdį, todėl tylėjome… Paskui jis labai sunkiai, bet prisipažino. Paaiškėjo, kad buvo labai aktyvus, vienas pagrindinių agentų katalikiškajame pogrindyje, šiuo metu dirba vienos iš Kauno gimnazijų direktoriumi, labai gerai dirba, auklėja vaikus tautiška katalikiška dvasia. Negaliu jums pasakyti jo pavardės – dėl jo šeimos, dėl vaikų, jie niekuo dėti. Kita vertus, jisai irgi žmogus, turi teisę atsitiesti, ir jisai tikrai neblogas direktorius…

Grįžkime į 1965–uosius. Kaip Jus ugdė tie būreliai, ką jūs skaitėte?

Skaitėme mes viską, ką buvo galima tuo metu gauti. Mano pagrindas buvo tėvo išlaikytos dvi spintos prieškario literatūros. Mano tėvas buvo baigęs Vytauto Didžiojo universitetą. Daug jo knygų žuvo, bet liko tos dvi spintos – mano ir mano brolio Gintaro visa ideologija iš tų spintų, ir dabar mes jas saugom.

Mes ir „medžiodavom“, ieškodavom, kur kas ką… Buvo net tokių paradoksų – kadangi aš dirbau Mokslų akademijoje, tai dažnai sukiodavausi bibliotekoje (kažkada buvusi Vrublevskio biblioteka – labai senoviška, romantiška), o joje stovėjo viena tokia spinta „Neaktualus sisteminis katalogas“. Joje buvo šlamšto, visko. Bet joje mes radom, pavyzdžiui, Džiovanio Papinio „Legendas apie Nukryžiuotąjį“ ir netgi gavome vokišką žurnalą „Balticum“, kuriame buvo A. Maceinos straipsnis „Liaudies daina kaip lietuvio sielos išraiška“, kuriame cituojamos partizanų dainos. Mes tą straipsnį išvertėme ir įdėjome į vieną iš „Ethos“ leidinių. Tas straipsnis labai svarbus. Pagal Spenglerį, kiekviena sena kultūra turi turėti savo prafenomeną: graikų – marmurinė nuogo kūno skulptūra, Egipto – piramidė, arabų – arabeska. Mes manėm, kad lietuvių kultūros pra-

fenomenas yra liaudies daina. Skaitydami Maceiną radom patvirtinimą.

Per tokius baptistus gaudavom pogrindžio literatūros iš Rusijos, iš Maskvos, daug gaudavome per madam Natališą Trauberg, Virgilijaus Čepaičio žmoną, labai kvalifikuotą vertėją.

Vienu metu Vilniuje gyveno rusiškos kultūros žmonių enklavas – buvę dominikonai, pavyzdžiui, toksai tėvas Andrejus. Jie kažkokiu būdu – gal nuo Čaadajevo laikų – išlaikė Rusijoje katalikišką liniją ir katalikais – būtent dominikonais – liko iki šių laikų.

Net nežina, kaip kartais ta literatūra atkeliaudavo – „Metmenų“ labai daug gaudavome, o „Aidų“ beveik negaudavome – vieną kitą numerį. Mano eilėraščiai (pasirašyti slapyvardžiu) buvo išspausdinti „Aiduose“, bet aš tai sužinojau tik maždaug po 15 metų – atsitiktinai radau. Kai mano namuose darė kratą, net nustebau, kiek daug buvo tos literatūros – žodžiu, mes gyvenome pilnakraujį gyvenimą. Paskutiniu metu ir pogrindžio literatūra labai plito – kas norėjo, susirasdavo, bet reikėjo taip ieškoti, kaip girtuoklis ieško degtinės....

Jūs tarsi buvot išlikę toje tarpukario tradicijoje?

Na taip. Mes gal šiek tiek romantizavome tą laikotarpį, bet kai aš dabar į jį atsigręžiu – iš tikrųjų tai buvo kažkoks švarus gražus mūsų kultūros tarpas ir kultūra tuomet buvo labai įvairi.

Taip, mes buvom jos adeptai. Vienas iš mūsų literatūros mokytojų buvo Vaclovas Šiugždinis, literatas, vertėjas, prancūziškos kultūros žmogus. Dar gyvi buvo ir ministrai, Povilas Butkevičius buvo mus nuvedęs pas Leoną Bistrą, buvusį švietimo ministrą, nors tuo metu su juo jau sunku buvo susikalbėti, dar buvo gyvas Petras Klimas. Senasis Landsbergis surinkdavo mus, tokius vaikėzus, ir pasakodavo apie Širvintų mūšį, kaip jis vyko, su schemomis, o mes klausydavom ausis padėję.

Mes idealizavom tą laiką, bet nemanėm, kad viską reikia tik gaivint. Reikėjo į priekį žiūrėt. Rūpėjo ir modernūs dalykai, bet nehipiavom – tai mums buvo gana svetima.

Ar vakarietiškos kultūros alternatyva tuo metu buvo pakankamai akivaizdi?

Taip, bet mes vakarietišką kultūrą priimdavom ne visą, manęs netraukė kokie „Beatles“, nors, pagal amžių, turėjo traukti. Galbūt didžiausią įspūdį darė pantomima – jie tikrai buvo laisvi ir, galima sakyti, ant tam tikros legalumo ribos. Peržengė kažkokią ribą, ir juos užspaudė. Beje, ir A. Saudargas lankė tą pantomimą.

Mano subjektyviu vertinimu, du didžiausi sovietinio laikotarpio laimėjimai buvo Rasos šventė, jos atkūrimas, visiškas to scenarijaus, papročių, tradicijų atgaivinimas ir pantomima.

Norėjau paklausti ir apie Jūsų namų aplinką – kokios nuostatos iš jos atsineštos?

Mano tėvas studijavo teisę, bet tuo pat metu kaip laisvas klausytojas lankė profesoriaus V. Dubo paskaitas apie prancūzų literatūrą. Mokėjo šešias kalbas – pagrindines Europos ir dar lotynų – vakarietiškos kultūros žmogus, nors niekad Vakaruose nebuvęs... Jis kilęs nuo Lazdijų, Rudaminos, mokėsi Seinų „Žiburio“ gimnazijoje, tai labai rūpinosi Baltarusijos lietuviais, rašė knygas – „Atskirtoji Lietuva“, „Seinų Suvalkų trikampis“, pats vos išvengė kalėjimo.

Iš namų viskas atėjo. Tėvas patardavo sunkiais momentais. Kai į komjaunimą pradėjo „laužti“ – kasdien po šešias valandas laiko – aš buvau beveik pasiduodąs, o tėvas man sako: „Ko čia tu dabar, tegul šneka...“ Jis mus palaikydavo.

Krikščioniška tradicija taip pat iš šeimos perimta?

1988 m. Sajūdžio mitingas Kauno rotušės aikštėje, kalba A. Patackas. Nuotrauka iš asmeninio archyvo.

Kauno Sąjūdžio grupės inicijuotas trispalvės iškėlimas Karo muziejaus Varpų bokšte, 1988 m. Centre – Algirdas Patackas, kairėje – Vytautas Ališauskas. Nuotrauka iš asmeninio archyvo.

Taip, mano seneliai buvo tretininkai, o tėvai – ateitininkai, jie ir susipažino per ateitininkų veiklą, tad šeima auklėta krikščioniškai, bet tas auklėjimas nereiškia, kad kažkuo savaime tampi – tiesiog esi laisvas ir gali rinktis.

Vaikystėje buvo tam tikros prievartos – tuomet į bažnyčią labai nesiverži, yra joje nuobodulio, bet priimdavom, kad „taip reikia“. Su savo vaikais man kur kas sunkiau sekėsi.

Su broliais augom vienodai, bet išaugom skirtingi – visuomet turėjome pasirinkimą.

Aš stengiuosi būti kataliku, kaip man sekėsi, tai jau kitas klausimas. Į Krikščionių demokratų partiją sąmoningai nestojau, bet buvau Seimo Krikščionių demokratų frakcijoje, vadinasi, mano pažiūros panašios.

O kaip Jūsų gyvenime atsiranda liaudies dainos? Juk Jūs – miestietis?

Santykis su kaimo kultūra – labai svarbus klausimas, manau, ne tik man, bet ir visai mūsų inteligentijai. Aš iš gilios kaimiečių šeimos – tėvas buvo vienuoliktas vaikas šeimoje. Dzūkijoj žemės buvo daug, bet prastos, tai sakydavo pašaipiai: „Pusvalakis leidžia vaikus į mokslą“. Tėvas iš visų vienuolikos vienintelis gavo mokslo. Iš viso kaimo – tik du.

Aš mieste gimęs, mieste augęs, tiksliau, provincijos miestelyje, vėliau priemiestyje, nes tėvai vis bėgo nuo tremties. Bet esu labai dėkingas, kad vaikystėje kokias septynias ar aštuonias vasaras praleidau kaime, ir ne šiaip atostogaudavom kaip ponaičiai, bet ganydavom, grįždavom nušašę, suskirdusiom kojom. Visas mano kaimo pažinimas yra iš tų kelių vasarų, iš vaikystės, galiu sakyt, kad pažįstu kaimą ne vien iš knygų.

Vėliau savotiškas grįžimas buvo mūsų ekspedicijos. Tautosakos rinkimas buvo ėjimas į liaudį, kaip tie rusų inteligentai kažkada į liaudį ėjo. Neturiu tarmės, tad teko dirbtinai save prie jos „grąžinti“, pagrindinis pagalbininkas man buvo Didysis lietuvių kalbos žodynas. Ir dabar jis po ranka, virtuvėje ant palangės. Per kalbą aš pasidariau kaimiečiu ir galiu sakyt, kad pažįstu senąjį lietuvių kaimą ne tik iš ekspedicijų, ne tik iš vaikystės, bet, svarbiausia, iš kalbos – nes tai jau yra kažkoks aukštesnio laipsnio žinojimas.

Gal ir gerai, kad nepriklausiau tai antrajai kartai nuo

žagrės, tuomet būčiau nelaisvas. Dabar jau galėjau būti ir atokiau.

Jūs kalbate apie priklausymą kaimiečiams kaip apie kokį „aukštesnį“ statusą....

Taip, nes kaimas yra mūsų tikrieji namai. Ne Žemaitės kaimas, o kaimas kaip Giria. Mes, baltai, esam Girios, sengirės žmonės. Buvo dvi Lietuvos – viena ta, kurią Vaižgantas įvardija kaip glūdinčią. Giria, kaimas, glūdėjimas – tai viena ir tas pats. Kita – išorinė. Tai valstybė, istorija, kunigaikščiai. Aš manau, kad mūsų atspara, visa jėga yra iš tos glūdumos, iš to kaimo. Tai toks sąmoningas pasirinkimas.

Yra esmės ir formos kategorijos. Formą mes sunkiai įvaldom – valstybė buvo, bet greit subyrėjo... O esmės dalykus mes labai gerai pažįstam – mes esam esmės kultūra, jei taip galima pasakyti. Aš labai norėjau būti kaimiečiu, miesto kaimiečiu. Mano draugai taip pat daugiausia buvo kaimo vaikai – Juozas Prapiestis ir kiti.

O tradicinė kultūra – dainos, pasakos, sakmės... Ar jūs tai tik skaitėte, ar dar kur nors išgirdot?

Pirmieji įspūdžiai iš vaikystės – kažkur pievose, tolumoje išgirstos dainos. Pirmasis intuityvus impulsas iš ten. O paskui sąmoningai ieškojome – buvo įkurtas Ramuvos judėjimas, kai jį pradėjo spausti, sukurtas Dainų klubas, kai ir jį visai į pogrindį „suvarė“, tai vienu metu rinkdavomės dainuoti netgi pas mane, aspirantų bendrabučio kambaryje.

Nors aš pats dainuoti visai nemoku ir neturiu klausos.

Daina yra labai rimtas dalykas. Jau minėjau, kad daina yra mūsų kultūros prafenomenas. Kai rinkdavomės mano kambaryje, atvažiuodavo mus pamokyti dzūkų dainininkas Petras Zalanskas. Būdavo, aš, kaip šeimininkas, bruzdu, arbatą nešioju, o jis klausia: „Kas čia toks laksto?“. Sako: „Čia šeimininkas“. „Tai tegu sėda ir dainuoja – negali būti jokio klausytojo, jokio lakstytojo. Dainoje nėra klausytojų.“ Tai sėdi ir niūki kažką po nosim... Bet jeigu savaitę nepadainuoji, nepasibūni, tai kažko trūksta. Rasos šventėje turėjai kasmet pabūti ir kas savaitę padainuoti, pabūti su savais, „pasibūt“ – geras žodis ... Bet tai buvo labai tikra, labai ...

O kodėl Rasos šventė buvo svarbi?

Sugrįžti atgal ir kažką atgaivinti yra labai sunku. Tai pavyko tiktai graikams – buvo istorinis laikotarpis, kai to meto graikų intelektualai sugrąžino Eleusinijų šventę – ji artima lietuvių Rasoms. Vėl buvo keliaujama šešiolika kilometrų iš Atėnų, brendama per upelį, vėl vykdavo paslaptingos apeigos labirinte, ir nebuvo galima apie jas pasakoti. Esu apie tai rašęs.[1]

Mes kažką panašaus padarėme Lietuvoje. Švęsdavom tas šventes kartu su „Ramuva“ Kernavėje...

Naujieji laikai labiau pakenkė šventei negu buvęs sovietinis spaudimas. Tas spaudimas veikė priešingai – gal net padėjo. O dabar Rasos – nors mes bandėme priešintis – virto alaus, laužų šventėmis, net pievartos ir smurto ten pakanka. Yra dar išlikę židinėliai, bet į Kernavę jau geriau nevažiuoti.

Šiais metais buvau palei Raseinius, prie naujai atrastų Molavėnų piliakalnių. Ten buvo gera nuotaika, bet tos dvasios, tos auros jau nebuvo. Na gal mes jau nusenę, gal čia

1991 m. sausio 13-osios naktis, Lietuvos Aukščiausiosios tarybos deputatų ir savanorių priesaiką priima kunigas Robertas Grigas. Iš kairės – Algirdas Patackas, Vytautas Landsbergis, Audrius Butkevičius, Robertas Grigas. Viliaus Jasinevičiaus nuotrauka.

Pogrindžio savilaida: Trečiasis O. Milašiaus raštų tomas; straipsnių rinkinys „Ethos. Baltų kultūra ir lietuviška savimonė“, 1984 m. – du egzemplioriai skirtingais viršeliais; „Pastogė“, Nr. 1, 1978, ir Nr. 2, 1979 (perleista Amerikoje 1982 m. kaip Pasaulio lietuvių bendruomenės leidinys serijoje „Lietuvos pogrindžio spauda“, Nr.8).

vidiniai dalykai, bet anksčiau – taip, tikrai ta dvasia buvo… Reikia tai pabrėžti.

O kokia buvo ta dvasia ?

Aš galiu taip pasakyt – po to jausdavaisi tarsi atsigėręs šilto pieno. Iš ryto, saulei patekėjus, „saulele riduolėle“ sudainavus, noris eiti, keliauti akipločiu be jokio tikslo, dar pratęsti tą būseną. Taip mes kartais ir padarydavom... Po kiek laiko nuvargsti bevalkataudamas ir grįžti atgal į kasdienybę…

Harmonijos, pilnatvės, kaip sakiau, šilto pieno, kai viskas labai švaru – va toks nenusakomas jausmas. Matyt, tai buvo svarbiausia. Jei kokie kaimo girtuoklėliai atšliauždavo pasižiūrėti – nurimdavo ir nereikėdavo jų nei labai auklėti, nei drausti… Ir net saugumiečiai, kurių ten buvo labai daug, išnykdavo, kažkur į šonus, į krūmus sulysdavo. Tai buvo tikra, autentiška.

Bet ten susirinkdavo įvairūs žmonės ir jų santykis su ta tradicija buvo skirtingas...

Man atrodo, kad ten labiausiai mums pavyko apčiuopti iš praeities einančią gyslą – pavyko kažkaip atkurti tikrą šventę, ji tokia ir būdavo. Kažkas atsivėrė… Iš pradžių mes ir nesuvokėm – scenarijų atkūrėm, bet nelabai supratom, ką tai reiškia. Tiktai po kiek laiko paaiškėjo, kad viskas turi prasmę. O pradžioj mes tik kartojom, ir tada lyg gysla prasivėrė, ir mes į tą srautą pasinėrėm, o jis mus kažkur nunešė – jau į tikrą *sacrum*, į tikrą jausmą. Bet tai ne religinis jausmas. Nieko specifiškai religiško ten turbūt nebuvo, jokių ten ryšių su žeme. Ir žolelių deginimas katalikui šiek tiek įtartinas…

Aš vėl prie to šilto pieno grįžtu – tai buvo nuostabiai gera.

Tai netrikdė katalikiškos orientacijos žmogaus?

O ne, jokiais būdais. Nebent jeigu pradėdavo pernelyg tas žoleles, tas Žemynas garbinti…

Mes įsitikinę, kad senovės lietuviai neturėjo ritualų, neturėjo liturgijos – tokia dvasia ir buvo, kaip per Rasos šventę. Aš įsivaizduoju, kas buvo toji Ramuva – kai ramu, kai gera, nebūtina jokių krivių, jokių aukurų. Gal jie vėliau ir buvo, bet senoji religija buvo pats jausmas…

Tai labai subtilu, labai lengvai suardoma, bet žinau, kad tuos, kas nuvažuodavo į Rasas – aš ten nusiveždavau ir anūkę – tai pagauna. Ypač pagavūs vaikai.

Tai tikrai buvo lietuviškos kultūros viršūnė – ne „Kultūros barai“, ne mūsų bandymai leisti pogrindžio spaudą, ne marcinkevičiai, o šitie dalykai buvo viršūnė.

Ar tai susiję su ypatingu šventės laiku, vieta, ar viską lemia tie, kas susiburia ?

Šventės vieta labai svarbi, bet ji nėra lemianti…Man atrodo, kad mes.

Tai kodėl ta šventė išsigimsta?

Riba tarp *sacrum* ir *profanum* labai trapi, ir vis tiek *sacrum* visada pralaimi *profanum*. Tas *profanum* visada yra stipresnis, ir mes patys esam suprastėję, patys nebepastebim, kaip lieka tik papročiai, tik atkartojimai…

Mums kažkokiu būdu pavyko sugrįžti į tą *sacrum*. Pats nežinau, kokiu būdu tą savotišką šventumą pajutom, ir tai ne tas banaliai skambantis susiliejimas su gamta – nebūtinai turi voliotis po pievas.

Viena galiu pasakyt – samprotavimai čia nelabai ką padeda. Tai buvo labai autentiška, labai tikra, labai gyva. Kas tą pajuto, tai jau yra Rasos žmogus, jei nepajuto – gali aiškinti neaiškinti. O ten būtinai buvo pajuntama. Tai, galų gale, yra ir sunkiai nusakoma. Rasos šventė yra pagrindinis žmogaus gyvenimo virsmas. Kaip mes sakom – prasidėjimas per skaistą. Jis turi turėti paslapties, negali būti viskas aišku, išdėliota lentynėlėse. Iš šalies tą šventę turbūt sunku suvokti, nes ir mes patys turbūt ne viską galime perduoti.

Pas graikus hierofantas turėjo pereiti kažkokį labirintą, bet draudžiama buvo pasakoti, ką jis tenai patyrė. Kai kažkuris iš graikų dramaturgų, berods Eschilas, visą tai išpasakojo, buvo išvarytas iš miesto, iš bendruomenės...

Praėjus beveik dešimtmečiui po pirmosios Rasos Kernavėje, Jūs ėmėtės ją apmąstyti...

Mes bandėm, rašėm. Pirmosiose šventėse dar nesuvokėme, kas tai, paskui pradėjome galvoti ir atradom, kad pats žodis, jame glūdintis garsas ir prasmė užveda ant kelio. Tuomet nebereikia jokių lyginimų, autoritetų iš šalies. Rasa davė labai stiprų impulsą, ir mums, atrodo, pavyko atkurti, kas yra tas paprotys, ką ta virsmo samprata reiškia. Tikrai nebuvo taip, kad iš pradžių viską sugalvojai, o po to padarei šventę. Be gyvos Rasos nebūtų šito buvę.

O kaip supratot, kad reikia šią šventę susigrąžinti?

Tiesą sakant, tas impulsas priklauso ramuviškiams, mes tik supratom, kad reikia prisijungti.

Dar nebuvo „Ramuvos“, bet jau jautėsi, kad atėjo nauja karta, jau buvo prasidėjęs kraštotyros judėjimas.

Tuo metu jau buvo ir tam tikra įtampa tarp, vadinkim, katalikiško tos krypties sparno ir pagoniško. Apie tai jau esu kalbėjęs su Paulium Subačium.[2] Prasidėjo gundymai: „Mes jums leisim, jūs važinėkit po kaimus, bet kartu „pavarykit“ ir ant krikščionybės.“

Bet ar buvo taip formuluota?

Formuluota nebuvo, bet, matyt, tokia ar panaši mintis buvo mesta, ir ji surado šalininkų – toks Tadas Šidiškis, iš dalies ir Jonas Trinkūnas, ir kiti ant to kabliuko buvo užkibę, atsimenu. Nebuvo kokių antikatalikiškų akcijų ar koncertų, bet privačiuose pokalbiuose jie sau tai leido.

Ar tai buvo politinis užsakymas? Galbūt tai buvo visiškai nuoširdi pozicija?

Aš nesakau, kad ji buvo nenuoširdi, bet nelabai protinga. Kiti, nors ir nebuvo katalikai, bet jautė pagarbą, suprato, kad tai atsvara visai mūsų įkalintai būčiai... Tokia pozicija mums priimtina – neliesk to, kas kitam šventa.

Tuo metu ateistinės propagandos taktika buvo tokia: panaudoti visas tradicijas, papročius – tas pseudokrikštynas, pseudovestuves – savo tikslams. Visi istorijos ir etnografijos institutai buvo „užvesti“... Tai buvo aiški partinė iniciatyva. Jie norėjo neutralizuoti katalikiškuosius papročius ir, remdamiesi etnografiniais papročiais, tautosaka, sukurti pseudosovietinius ritualus. Niekšiškas sumanymas.

Teko pradėti aiškintis santykius. Atsimenu, susirinkom mano bendrabučio kambaryje – iš jų pusės buvo žmonių, ir iš mūsų pusės. Mūsų pusėje tuo metu, atsimenu, buvo Arvydas Šliogeris.

Na ir sakėm – jeigu norite bendrauti, tai malonėkite to nedaryti.

Galbūt daugelis jau neturėjo jokios krikščioniškosios tradicijos patirties?

Be abejo. Ji buvo negauta iš vaikystės, buvo svetima, ir jų argumentacijoje prieš krikščionybę buvo dalykų, su kuriais negali nesutikt, pavyzdžiui, tas Kryžiaus karų klausimas... Tai gana svarus argumentas, ir į jį atsakyti nelengva. Mūsų supratimas yra dar iš prieškario, jis truputį suprimityvintas, viskas nėra taip paprasta. Aš žinau, kas yra kryžiuotis, – vis dėlto tai buvo vienuoliai, bet, nepaisant to, jie buvo mūsų priešai, ir mums reikėjo su jais kariauti. Reikėjo atsispirt tam prievartos metodui. Ta prasme jie teisūs, juk ne veltui popiežius atsiprašė už inkviziciją ir už visa kita...

Bet negalima nematyt, kad kai tik buvo duotas atkirtis prievartai, krikščionybė Lietuvoje prigijo labai lengvai. Kad ir Lionginas Šepka – ar jis ne katalikas, ar jis ne pagonis? Viskas jame yra vientisa. Pasižiūrėkit į jo „Kristų karalių“ – fantastiškos didybės kūrinys. Šepka irgi yra viršūnė – šalia Rasos šventės ir pantomimos. Jis yra genijus.

Pasigirsta nuomonių, kad visas etninės kultūros sąjūdis buvo „leistas“ kaip atsvara krikščioniškajam pogrindžiui ar bent pastanga nukreipti nuo jo dėmesį...

Jis gimė natūraliai. Bet valdžia jį bandė panaudoti šitai neutralizacijai.

Dabar tarsi eskaluojamas konfliktas tarp to meto pagoniškosios ir krikščioniškosios pasaulėžiūros žmonių... Iš mūsų pusės jokio konflikto nebuvo. Aš save laikau pagonimi lygiai tiek pat, kaip ir jie, ir tai man visiškai nekliudo būti kataliku. Kai kas jaučia kažkokias įtampas, priešpriešas, o man tai buvo visiškai natūralūs savaime derantys dalykai, man tai yra tiesiog savaime aišku.

Bendraukim, draugaukime kultūriniame etiniame, jei norite – romuviniame lygmenyje. Juk pasakyta – „Palaiminti romieji, nes jų bus Dangaus karalystė“. Romõs mums visiems!

NUORODOS:

1. Daugelis jų išleista viena knyga – Algirdas Patackas, Aleksandras Žarskus. Virsmų knyga. Kaunas: Tautinės kultūros centras, 2002.
2. Algirdas Patackas. Rasa ir Eleuzinijos. Iš: *Kauno aidas*...
3. Apie „Ramuvą“, tėvyniškumą ir neperžengiamas ribas (Paulius Subačius kalbina Algirdą Patacką) Iš: *Naujasis židinys* – Aidai, 1994, Nr.1, 43–50.

MEMORY

Underground that Had Become Shelter

Saulė MATULEVIČIENĖ'S interview
with Algirdas PATACKAS

The signatory of the Act of Idependence of 1991 and the author of numerous ethnological studies, Algirdas PATACKAS remembers different forms of underground education from 1960s to 1980s such as the underground school of political prisoner and medical doctor Povilas Butkevičius and the fate of a cultural samisdat, the magazine *Shelter* (*Pastogė*).

The interview reveals how traditional Lithuanian (Baltic) culture consisting of folk songs and traditional festivals among others was one of the most significant spiritual backbones of the time. It was newly discovered in the 1960s and later reflected searching for the synthesis of the old Baltic spiritual tradition and Christian values.

Adomo Varno kryždirbystės iniciatyva ir jos tąsa

Su Lietuvos nacionaliniame muziejuje veikiančios parodos „1928-ieji – naujas etapas Lietuvos kryždirbystėje“ rengėjomis Kultūros, filosofijos ir meno instituto mokslo darbuotoja dr. Skirmante SMILINGYTE-ŽEIMIENE ir minėto muziejaus Etninės kultūros skyriaus vyresniąja muziejininke, Vilniaus dailės akademijos doktorante Skaidre URBONIENE kalbasi Juozas ŠORYS

2007 m. gruodžio 20 d. Lietuvos nacionaliniame muziejuje buvo atidaryta konceptuali, sakyčiau, tiriamoji paroda „1928-ieji – naujas etapas Lietuvos kryždirbystėje“. Kaip kilo jos sumanymas, kada sudilgsėjo pirmieji projekto ir parodos reikalingumo impulsai?

Skirmantė SMILINGYTĖ-ŽEIMIENĖ. De nihilo nihil fit – iš nieko niekas neatsiranda. 2006 m. kartu dalyvavome Lietuvos liaudies kultūros centro ir Kultūros, filosofijos ir meno instituto surengtoje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Kryždirbystės fenomenas liaudies kultūroje“ (rengėjos Alė Počiulpaitė, Teresė Jurkuvienė). Keliuose, šiaip ryškiuose ir įdomiuose, pranešimuose buvo užsiminta apie Adomo Varno ir jo mokinių 1928 m. parengtus kryžių projektus, turėjusius įtakos tarpukario kryždirbystei. Kartojosi jau ir anksčiau girdėtos aptakios frazės. O iš tikrųjų juk niekas nebuvo matęs tų projektų ir negalėjo apibrėžti jų reikšmės. Konferencijos pranešėjai (tarp jų buvome ir mudvi) tik nujautė ir spėjo, kad tam tikri pasikartojantys kryžių pavidalai veda į konkretų, tikriausiai A. Varno iniciatyva atsiradusį projektą. Pamažu stiprėjo suvokimas, kad toliau šitaip tęstis nebegali, reikia kažką daryti. Juokaujant galima sakyti, kad minėtos konferencijos užbaigtuvių metu pakelta vyno taurė suteikė ryžto veikti. Taures kėlėme kartu su Skaidre – ji palaikė ketinimą išsiaiškinti tiesą apie tuos kryžių projektus, jų sklaidą, ir mes entuziastingai sutarėme dirbti sykiu.

Skaidrė URBONIENĖ. Iš pradžių nusprendėme išsiaiškinti, kiek tų projektų yra išlikusių, kaip dabar jie atrodo. Iš 1928 m. ir vėlesnės spaudos žinojome, kad buvo sukurti 36 kryžių projektai – po du projektus aštuoniolikai rajonų. Zitos Žemaitytės knygoje „Adomas Varnas“ užsiminta, kad jie saugomi Vytauto Didžiojo karo muziejuje. Su sumanytu projektu supažindinome Lietuvos nacionalinio muziejaus direktorę Birutę Kulnytę, kuri „palaimino“ mūsų idėją. Pirmas žingsnis buvo nuvažiuoti į Kauną ir pamatyti tuos projektus… Vytauto Didžiojo karo muziejuje apžiūrėjome 36 brėžinius, kuriais, anot muziejaus darbuotojų, keturiasdešimt metų niekas nesidomėjo. Pamatėme, kad jie ne tik gerai išsilaikę, bet ir labai vizualūs. Tada nusprendėme surengti parodą.

S. S.-Ž. Paprastesnis kelias – išeksponuoti vien projektus – mums pasirodė neįdomus… Rūpėjo kontekstas: kaip jie atsirado ir kokius davė vaisius. Skaidrė pasiūlė nustatyti projektų pirmavaizdžius ir parodyti, pagal kokius kryždirbystės pavyzdžius buvo kuriami projektai. Aš dar abiems pridėjau darbelio – surasti ir fotografijomis parodyti tuos mažosios architektūros paminklus, kuriuos galėtume laikyti įgyvendintais projektais.

S. U. Iš pradžių kryždirbystės objektų fotografijas pirmavaizdžiams atskleisti rinkome ne tik iš A. Varno nuotraukų rinkinio, bet ir iš etnografinėse ekspedicijose sukauptos ikonografinės medžiagos. Vėliau kilo mintis, kad kryžių pirmavaizdžių reikia ieškoti vien A. Varno nuotraukų rinkinyje, nes projektus rengiantiems Kauno meno mokyklos studentams jis kaip šaltinį turėjo duoti savo sukauptą medžiagą. Pasirinkom šiuos kriterijus, aišku, galvodamos, kad iš kaupiamos medžiagos parengsime ne tik parodą, bet ir išsamų leidinį.

Kaip susiformavo jūsų darbinis ir kūrybinis duetas, kokiu būdu ir proporcijomis dalijatės darbus?

S. S.-Ž. Ne vienerius metus abiejų interesai yra panašūs, domimės tomis pačiomis liaudies dailės apraiškomis. Per parodos atidarymą dailėtyrininkė Teresė Jurkuvienė, pati ne pirmą dešimtmetį tyrinėjanti liaudies meną, kryždirbystę, teisingai pastebėjo, kad paroda – tai daugelio metų mūsų darbo šioje srity rezultatas. Tiesiog abi krūvon suglaudėm savo nuovoką, žinias. Bendradarbiavimas suteikė našumo pagreitį. Manau, kad taip greitai – per gerą pusmetį – viena kuri nors atskirai tokio darbo tikrai nebūtume pajėgusios nuveikti.

S. U. Daugiausia dirbom kartu, sinchroniškai. Pavyzdžiui, kapstėmės po ikonografinės medžiagos archyvus. Nueinam, tarkim, į kokį archyvą ar muziejų, imam po stalčiuką iš daugybės ten esančiųjų ir žiūrim nuotraukas, vis pasitardamos, ar objektas gali būti pagal projektą pastatytas, ar tai tik modifikacija? Kartkartėm ir pasiginčydavom,

nes vienai atrodydavo tinkamas objektas, kitai – ne. Daugiausia neaiškumų kyla, kai randame gerokai apnykusio kryžiaus ar kito paminklo nuotrauką ar kai nemažai dekoratyvinių elementų bei detalių nubyrėję. Ne visos nuotraukos ryškios arba objektas būna fotografuotas iš toli, todėl sunku įžiūrėti detales, pagal kurias būtų galima tiksliai priskirti paminklą vienam ar kitam projektui. Be to, Skirmantė parinko daugiau žinių apie projektus dariusius dailininkus, pateikė reikalingą medžiagą, sukauptą jos institute. Aš esu gerai išstudijavusi mūsų muziejaus etnografinės fototekos medžiagą. Be to, daug metų muziejuje dirbant su senąja medžio skulptūra teko pabuvoti kituose muziejuose, susipažinti su jų rinkiniais bei fototekomis. Abiejų patirtis buvo naudinga ir tuo, kad buvom gerai susipažinusios su ikonografiniais šaltiniais, todėl rengiant šį projektą buvo aišku, kur ir ko galima ieškoti.

S. S-Ž. Mūsų indėlis maždaug panašus, dirbdamos viena kitą papildėm. Sujungėm ne tik savo asmeninę, bet ir mūsų atstovaujamų institucijų darbo patirtį.

Juk daugelis menotyrininkų žinojo apie A. Varno inicijuotą kryžių projektų rengimą ir Vlado Nagevičiaus vadovauto Kauno Vytauto Didžiojo karo muziejaus akciją juos kopijuoti ir siuntinėti į regionus, bet kažkodėl nuosekliau patyrinėti nesiėmė, tik „apšliaužda vo“ bendro pobūdžio konstatavimais. Ką, Jūsų manymu, duoda įsigilinimas į šio reiškinio niuansus, apskritai į tradicinės dailės ir profesionalių dailininkų santykio problemą?

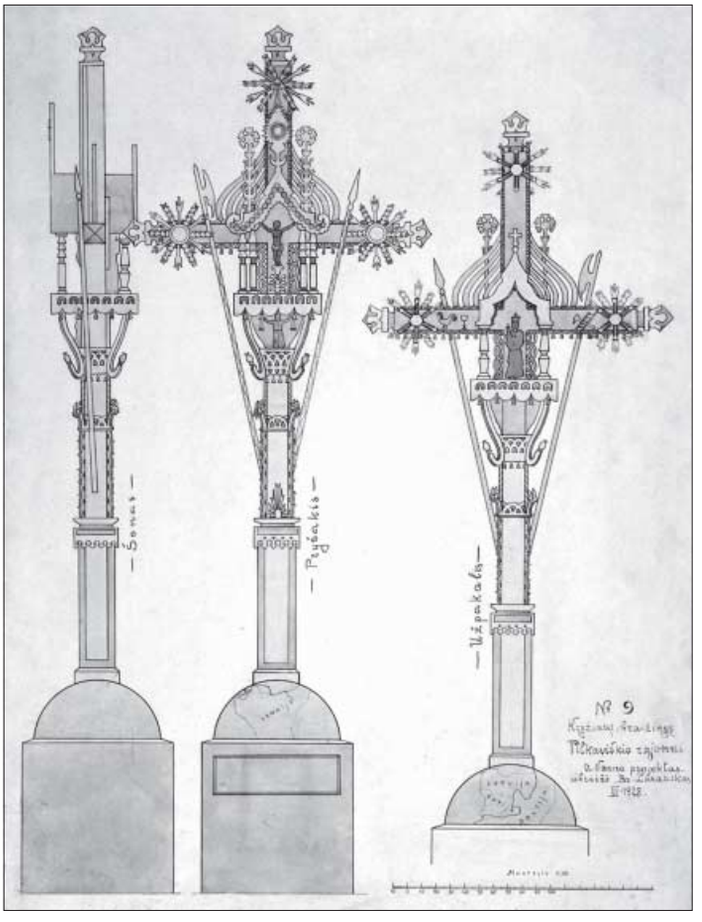
S. S.-Ž. Paskutiniųjų metų tyrimai daugiau buvo nukreipti į liaudies meno formų, pavidalų nagrinėjimą, daugiau linko į tipizaciją, globalinius momentus. O mes norėjome sąžiningai atidengti konkretų istorinį lopinėlį, ir galbūt pavyko parodyti vieną (pabrėžiu – tik vieną) kryždirbystės raidos klodą. A. Varno ir Kauno meno mokyklos mokinių parengti projektai ir pagal juos pastatyti kryžiai išsamiai neapibūdina nei tarpukario kryždirbystės laikotarpio, nei vėlesnio tarpsnio. Tai tik ryški dalis.

Ar galima sakyti, kad 1928 m. akcija buvo pirmoji sąmoninga ir kryptinga profesionalų dailininkų sąveika su liaudies daile, kryždirbystės fenomenu? Bent jau savo kūryboje atkreipusių į tai dėmesį buvo ne vienas, kai kurie siekė ir tikslingesnio domėjimosi...

S. U. Apie tai kalbant reikėtų grįžti prie kryžiaus kaip nacionalinio savitumo simbolio iškėlimo istorijos, prasidėjusios dar XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, tautinio atgimimo sąjūdžio metu, kai buvo ieškoma lietuvių tautinio tapatumo ženklų. Daugelis to meto kultūros veikėjų liaudies kūrybą be išlygų laikė nacionaliniu menu. Būtent liaudies menas buvo suprantamas kaip vienas iš požymių, išreiškiančių tautinį tapatumą ir kultūrinį savitumą. Liaudies dailės pagrindu buvo kuriamas tautiškas stilius, kurio idėją iškėlė Jonas Basanavičius ir Antanas Jaroševičius. Paminėtinas A. Jaroševičiaus 1905 m. parašytas straipsnis „Apie lietuvių dailą“, kuriame jis, pabrėždamas lietuvių dailės savitumą, pasitelkė liaudies meno pavyzdžius ir įdėjo lietuviško kryžiaus piešinį, kurį pakomentavo kaip originalų ir nepanašų į jokį svetimtautišką stilių. Kaip lietuviškumo ženklas buvo išskirtas ornamentas, todėl sumanyta leisti lietuviškų ornamentų albumų pavyzdžius. 1912 m. buvo išleistas A. Jaroševičiaus kryžių piešinių albumas, sulaukęs didelio populiarumo. Šio albumo įvadiniame straipsnyje J. Basanavičius liaudišką ornamentą iškėlė į kuriamos tautinės kultūros savitumo ženklo lygmenį. Todėl kryžiai ir kiti sakraliniai mažosios architektūros paminklai, gausiai puošti ornamentais, to meto kultūros veikėjų ir lietuvybės ideologų pradėti iškelti kaip lietuviškumo simbolis. Pats A. Jaroševičius sukūrė kryžiaus projektą, kuriame

Parodos rengėjos dr. Skirmantė Smilingytė-Žeimienė ir Skaidrė Urbonienė.
Miglės Urbonaitės nuotrauka. 2007 m.

Kryžiaus, skirto Vilkaviškio rajonui, projektas nr. 9.
Braižė B. Lazauskas. 1928 m. *Vytauto Didžiojo karo muziejus*

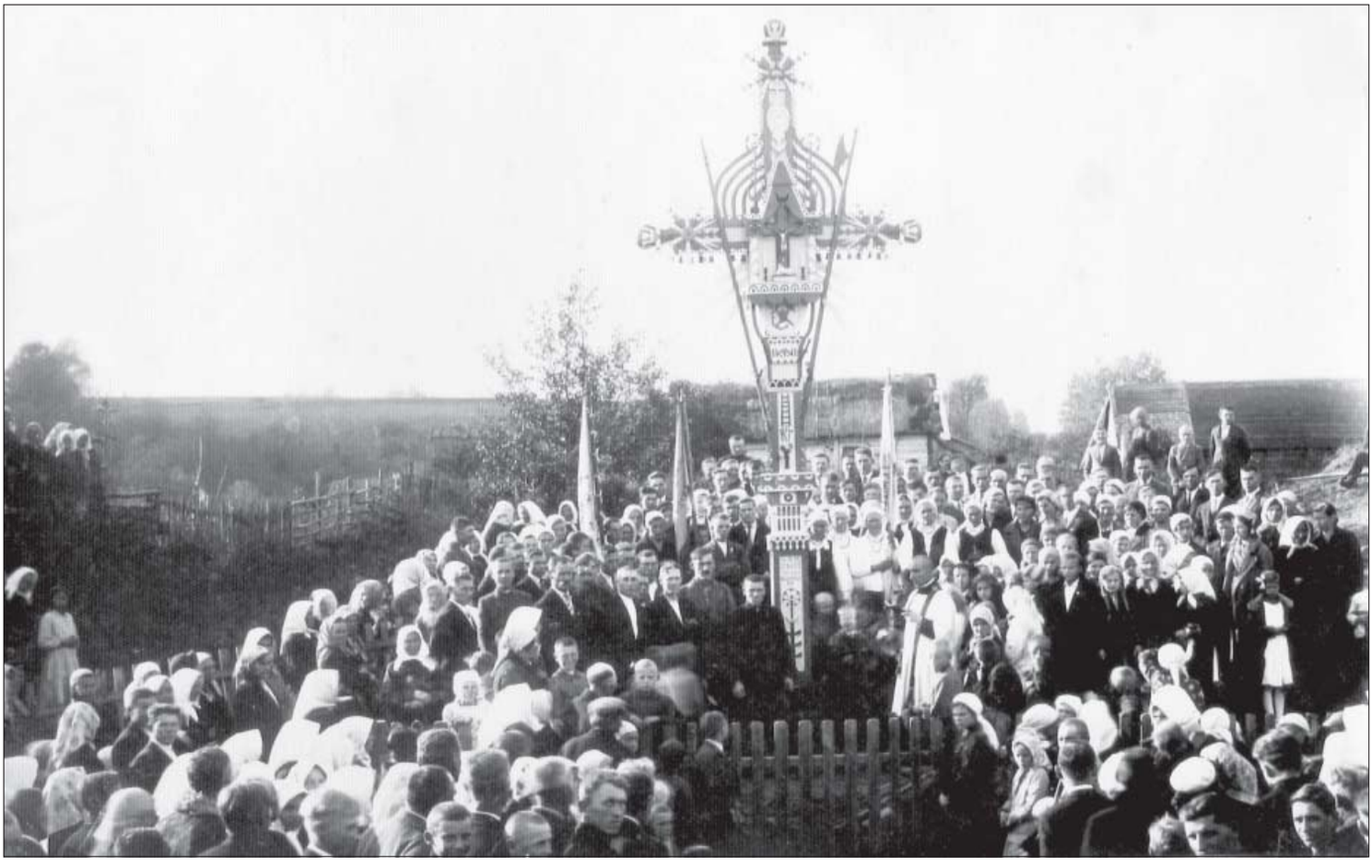
liaudiškiems kryžiams pridėjo nebūdingą rūtos motyvą, XX a. pradžioje traktuotą kaip nacionalinį. Šis projektas, jo nuomone, buvo pakankamai lietuviškas. Taigi tautinio atgimimo metais XX a. pradžioje suintensyvėjusios paieškos menine forma išreikšti tautinį tapatumą suformavo požiūrį į kryžių kaip į geriausiai nacionalinį charakterį atspindintį liaudies dvasios kūrinį. Siekiant tokioms nuostatoms suteikti svaresnę argumentaciją prasidėjo ir gilesnės kryždirbystės studijos. Tokiame kontekste kryžius iškilo kaip bene svarbiausias nacionalinių meno tradicijų nešėjas. Nuo susidomėjimo pradžios lietuviškas kryžius vadinamas paminklu, atspindinčiu tautos grožio supratimą, vėliau tiesiog vadinamas lietuvybės simboliu, kuriame matyti lietuvių grožio pajautimas, sugebėjimas jį išreikšti formomis, kurios būdingos tik lietuvių meniškai nuovokai, lietuviškam stiliui.

S. S.-Ž. M. K. Čiurlionis, A. Jaroševičius, K. Šimonis, J. Perkovskis ir dar nemažai kitų dailininkų piešė, fiksavo ar net ėmė rinkti kryždirbystės objektus. Ornamentuoti mediniai kryžiai jau iki 1928-ųjų „stovėjo“ daugelio lietuvių dailininkų kūriniuose, ir neretai jie turėdavo simbolinę, ką tik kolegės nusakytą, konotaciją, įkūnijo tėvynės metaforą. Atvirkštinė sąveikos kryptis – nuo dailininko link kryždirbystės – pirmąkart tokia ryški, apčiuopiama būtent A. Varno iniciatyvoje sukurti ir išplatinti kiek įmanoma artimesnius liaudies tradicijai kryžių ir kitų memorialinių statinių projektus.

Gal aptartume 1928 m. akcijos, sumanytos A. Varno ir, matyt, V. Nagevičiaus, empiriką – koks tai buvo sumanymas, ko juo siekta, kas, kada ir kiek projektų darė?

S. S.-Ž. Iki 1928 m. akcijos A. Varno ir V. Nagevičiaus eita nuosekliai. A. Varnas jau turėjo surinkęs didžiulį kryžių fotografijų rinkinį, tiesiog įspūdingą kolekciją. Dalį jos jau buvo eksponavęs Kaune, Marijampolėje, tarptautinėje dekoratyvinio meno parodoje Monzoje. 1926 m. jis padarė 100 dviejų dalių rankų darbo reprezentacinių albumų su kryžių nuotraukomis. Turėjo ir daugiau sumanymų. Pavyzdžiui, buvo sugalvojęs lietuvišką kryžių kaip dovaną įteikti popiežiui. A. Varnas manė, kad kryžiai – tai mūsų piramidės, kuriomis turime labai didžiuotis ir kurias privalome itin puoselėti, nes medis – trapi medžiaga. Lietuvoje „kryžių liga“ jis sirgo sunkiausiai. A. Varnas gerai pažinojo V. Nagevičių, taip pat neabejingą liaudies menui, taip pat jame ieškojusį tautinės tapatybės bei stiprybės šaknų. Karo muziejui generolas rinko senovinius lietuvių liaudies instrumentus, įkūrė kanklininkų ansamblį, propagavo tautinį kostiumą. Visos Lietuvos kryždirbystės pavyzdžių panoramą jis jau rodė Kauno centre – gausiai lankomame Karo muziejaus sodelyje (A. Varnas net sukūrė šaržą – aukštaūgis V. Nagevičius sodelyje stato kryžių). 1928 m. pradžioje V. Nagevičius tapo Vyriausiojo komiteto Lietuvos Nepriklausomybės dešimtmečio sukakčiai paminėti ir įamžinti pirmininku. Komitetas, turėdamas nelabai storą pinigų krepšelį, atsisakė grandiozinių planų (tautos muziejaus, enciklopedijos leidybos ir pan.) ir ėmėsi propagandos bei realizuotinų sumanymų. Vienas tokių ir buvo liaudiškų kryžių projektų parengimas. Be abejo, darbas buvo pavestas (o gal jis ir pats apsiėmė) A. Varnui, kuris dėstė Kauno meno mokykloje. Dar neturime galutinių duomenų, ar jis daugeliui mokinių davė daryti kryžių projektus, ar pasirinko tik konkrečias personalijas, ar tai buvo savanoriška studentų veikla. Spėjam, kad A. Varnas iš savo sudaryto albumo atrinko kryžių nuotraukas, padalijo mokiniams ir davė konkrečius nurodymus, ką ir kaip jie turi padaryti. Apie tuos nurodymus liudija įrašai visuose projektuose. Tai, kad A. Varnas mokiniams davė nuotraukas su pirmavaizdžiais, rodo ir mūsų paroda: kai kur labai aiškiai matyti, jog senųjų kryžių fotonuotrauka lyg kokia kopija perkelta į projektą. Ir tada, kai pirmavaizdžiai akivaizdūs, ir kur kas keblesniais atvejais – visur tėra mūsų bandymas atspėti Varno pasirinkimą. A. Varno rinkinio originalų atranka parodoje – mūsų spėjamojo žaidimo išdava: juk mes nežinome, ar tikrai mūsų išskirtąsias nuotraukas turėjo mokiniai… Leidome sau šiek tiek paimprovizuoti.

Kas darė projektus? Daugiausia būsimieji grafikai. Projektų autorių likimai įvairiai susiklostė. Mums mįslingas

Kryžiaus, padaryto pagal projektą nr. 9, šventinimo iškilmės Balbieriškyje, Marijampolės aps. XX a. 4 dešimtmetis.
Vilkaviškio vyskupijos istorijos ir bažnytinio meno muziejus

asmuo yra projektų rengėjas V. Vizgirdas. Gal tai Viktoras Vizgirda, bet kol kas neradom tai patvirtinančių duomenų. Daugiausia – aštuonis projektus – sukūrė Petras Tarabilda. Jis pats yra rašęs, kad padaręs daugiau – 11 projektų. Povilas Andrejauskas – tragiško likimo menininkas, vėliau sovietų okupantų išvežtas į Sibirą. Prieš karą jis Biržų gimnazijoje dėstė dailę. Grįžęs iš lagerių negavo pensijos, todėl dekoravo bažnyčias. Dar projektus darė Halina Jonė Naruševičiūtė-Žmuidzinienė, Konstancija Petrikaitė-Tulienė, garsi vaikų knygų iliustruotoja, lėlių dirbėja, Aleksandras Šepetys (nors, atrodo, yra projektų, pasirašytų – „J. Šepetys“; neaišku, ar tai tas pats asmuo). Žodžiu, autoriai dar kelia mįslių, kurias teks išnarplioti.

Buvo padaryti iš viso 36 projektai?

S. S.-Ž. Tiek yra išlikusių. Jau užsiminiau, kad įvairių šaltinių duomenys šiek tiek nesutampa. Kai peržiūrinėjom visą kryžių fotomedžiagą, mums kilo įtarimas, kad gal egzistavo keletu projektų daugiau. Galbūt jie buvo A. Varno neaprobuoti, bet plito per žmones.

S. U. Kaip tik turiu keletą išrašų iš periodikos, kuriuose paminėta, kad aštuoniolikai rajonų, kuriuos pats A. Varnas savo nuožiūra išsirinko, sukurta po 2 brėžinius. Iš tikrųjų dabar turime 35 kryžių brėžinius ir vieną tvorelės brėžinį. Turbūt tvorelė negalėtų būti priskaičiuojama prie kryžių projektų, todėl išlieka klaustukas, kiek iš tikrųjų 1928 m. buvo padaryta kryžių brėžinių.

Ar ir 1928 m. reikėjo kreipimųsi, ar savaime veikė tikslingai užsukta valstybinė programa?

S. S.-Ž. Programa buvo paprasta. Projektai pateko į Karo muziejų, kuris juos multiplikavo. Informaciją skelbė spauda, bet, atrodo, pati svarbiausia žinių skleidėja šiuo atveju buvo Bažnyčia. Viešindama informaciją apie projektų akciją, kartu ją aprobavo ir palaikė. Ir, matyt, neabejotinai prisidėjo prie akcijos sėkmės. Karo muziejus buvo žinoma Lietuvos institucija, žmonės rašė ten laiškus – yra išlikusių prašymų, kad į konkrečią vietovę išsiųstų kryžiaus projektą. Muziejus pasiųsdavo tam kraštui skirtą projektą.

S. U. 1928 m. „Lietuvos aide“ buvo išspausdintas straipsnis „Kryžiai ar modernūs paminklai (Nepriklausomybės dešimtmečio sukaktuvėms besiartinant)“, kuriame raginama kreiptis į Vyriausiąjį komitetą Kaune dėl kryžių brėžinių, kurie bus pateikti visiems norintiesiems ar netgi pats A. Varnas pakonsultuos norinčiuosius statyti kryžių. Laikraščiuose panaši informacija skelbta ne kartą. Beje, minėtame straipsnyje rašoma, kad kartu su tais kryžiais, kurie galėtų vadintis *Laisvės kryžiais*, *Dešimtmečio kryžiais*, ir „Nepriklausomybės sąvoka kaimui bus daug suprantamesnė“.

S. S.-Ž. Labiausiai iš tų terminų prigijo *Nepriklausomybės kryžiai*. Nors pagal tuos pačius projektus statė ir vėliau, įvairiomis progomis, taip pat ir 1938 m. švenčiant Lietuvos Nepriklausomybės dvidešimtmetį.

Tarsi remiantis šiais projektais kūrėsi bendrojo, tipinio, atsisakiusio regioninių bruožų lietuviško kryžiaus vizija, skverbėsi bendralietuviškumas kaip telkianti (ar niveliuojanti?) pastanga?..

S. S.-Ž. Tarpukariu kurti įvairūs, ne vien projektiniai, mažosios architektūros paminklai, bet jei jau spaudoje randi, kad kuri pavasarininkų kuopa, šauliai ar kaimo bendruomenė pastatė lietuvišką ar lietuviško stiliaus kryžių, tai gali būti tikras, kad pastatytas gausiai dekoruotas kryžius. Per pavasarininkų, žemės ūkio parodas buvo eksponuojami gausiai puošti kryžiai, o A. Varnas net savo atsiminimuose perpasakojo situaciją, kaip berods prie Vievio susitiko žmogų ir klausė jo, kur apylinkėje stovi kryžiai, nes norįs juos nufotografuoti. Sutiktasis, beje, lenkas, pasiteiravo: „Ar Jums reikia lenkiško, ar lietuviško kryžiaus?“ Tada A. Varnas pasidomėjo, kokia riba tarp lenkiškų ir lietuviškų kryžių, ir žmogus atsakė, kad lenkiškas yra paprastas kryžius, skirtas Dievo garbei, o lietuviškas kryžius – išpuoštas. Toks lietuviško kryžiaus įvaizdis nusistovėjo jau pirmaisiais XX a. dešimtmečiais. Galbūt projektai galutinai jį „įteisino“. Tačiau negalėtume sakyti, kad projektuose kryžiai buvo praradę regioninius bruožus, suniveliuoti. Kita vertus, aptariami kryžių projektai tuomet nelaikyti tipiniais, norminiais ar privalomais, tiesiog norėta pateikti pavyzdžių, norėta palengvinti kai kurių bendruomenių, ketinančių statyti *Nepriklausomybės* paminklą, darbą.

Gal šiame kontekste galime pasiaiškinti ir A. Varno sampratą, ką jis manė sakydamas, kad statant lietuviškus kryžius būtina akcentuoti dvi svarbiausias savybes – kad jie atitiktų aiškiai atpažįstamą regioninę specifiką ir kad išliktų gausus „lietuviškas“ dekoravimas, puošnumas. Vėlesnė estetinė nuostata, sumišusi su jubiliejiniais renginiais, atrodo, labiau krypo bendrojo lietuviškumo kryptimi? Kas lėmė, kad eita tokiu keliu?

S. U. Man atrodo, kad A. Varnas, surinkęs tokią gausią kryžių fotografijų kolekciją, aiškiai įžvelgė regioninius jų bruožus ir tiesiog negalėjo apeiti šio aspekto. Todėl atskiriems regionams tikrai parinkti tinkami paminklai tiek formos, tiek dekoro atžvilgiu. Kryžiai buvo statomi visoje Lietuvoje, todėl kryžių projektai skirti įvairiems regionams. Aukštaitijai būdingi aukšti, dažnai dviejų – trijų aukštų stogastulpiai, todėl šis paminklo tipas ir skirtas išimtinai Aukštaitijai. Žemaitija išsiskiria savo koplytstulpiais ir koplytėlėmis ant žemės, todėl šiam regionui sukurti ne tik kryžių, bet ir koplytstulpių projektai. Nesukurta nė vienos koplytėlės ant žemės, nes, matyt, šis paminklo tipas netiko iškilmingai progai – Lietuvos Nepriklausomybės dešimtmečiui paminėti. Sukurtas vienas koplytėlės, kabinamos į medį, projektas, nenurodant, kokiam konkrečiam rajonui ar regionui jis skiriamas, nes tokios koplytėlės būdingos visai Lietuvai. Tačiau kai kuriems paminklams, A. Varno nuomone, pritrūko puošnumo. Pavyzdžiu galima paminėti 34-ą projektą, skirtą Mažeikių rajonui. Tai koplytstulpis, kurio apvalaus siluето koplytėlę puošia ilgi augalinių motyvų spinduliai. Prototipu paimti šiose vietovėse – šiaurės Žemaitijoje – tradiciškai statomi koplytstulpiai, tačiau jų koplytėlės puoštos tik nežymiu dantytu pakraštėliu. Neradome nė vienos nuotraukos ar užuominos, kad šis projektas būtų įgyvendintas. Matyt, žemaičiams toks pernelyg išpuoštas koplytstulpis buvo nepriimtinas, o ir spinduliai ant koplytėlės yra visai nefunkcionalūs. Aukštaitiškų kryžių ir stogastulpių (ir šiaip pasižyminčių puošnumu, turinčių daug geometrinių ornamentų) projektai prigijo, regis, natūraliai, kartais net sunku atskirti, ar tai projektinis, ar tradiciškai daromas, tai vietovei būdingas paminklas.

S. S.-Ž. Neabejotinas, nors ir netiesioginis A. Varno nuopelnas yra tai, kad jis „išpuošė“ Užnemunę: ir kryžiais, ir stogastulpiais, ir vėliau, pokariu, koplytstulpiais… Užnemunė labiausiai „sugėrė“ šitą 1928 m. A. Varno iniciatyvą. Lukšiuose ir Rumbonyse turim Aukštaitijai projektuotus stogastulpius, o Kretkampyje ar Akėčių k. (Šakių r.) kryžius, skirtus Utenos rajonui. Populiariausiu tapęs Vilkaviškio rajonui skirtas projektinis kryžius nr. 9, mūsų manymu, yra visiškai kompiliacinis darinys. Dabar Vilkaviškio vyskupijos šventoriuose net atsirado tam tikra tradicija statyti jų po du – pavyzdžiui, Meteliuose, Igliaukoje ar Skriaudžiuose. Tas projektinis Vilkaviškio kryžius galbūt ir kurtas tarsi *lietuviško* kryžiaus apibendrinimas, simbolis. Jame panaudotos įvairių etninių regionų kryžiams būdingos dekoro ir ikonografinės detalės, o kryžiaus pjedestalas užbaigtas pusrutuliu, ant kurio nužymėtos kaimyninių Lietuvai šalių apybraižos, o pats kryžius „išauga“ iš Lietuvos. Vis dėlto šis projektas turi aiškų paplitimo arealą – Užnemunę.

S. U. Minimas Vilkaviškiui skirtas projektas yra realizuotas daugiau nei 20 kartų, t. y. daugiausia kartų tarp visų kitų projektų. Projektas nr. 11 įgyvendintas 14, nr. 12 – 11, nr. 6 – 10 kartų, o populiaresni nr. 18, nr. 22, nr. 23 – po 9 kartus. Gal vėliau šią statistiką dar patikslinsime, bet šiuo metu fiksuojame apytiksliai tokį projektų įdiegimo dažnumą.

Suveikdavo ir vietinė iniciatyva? Kodėl suvalkiečiai pasiprašydavo statyti aukštaitiškus kryžius?

S. U. Galbūt paminklo statymo iniciatoriai projektą pasirinkdavo patys, nežiūrėdami, kuriam regionui jis skirtas. Galėdavo ir kunigas išsikeldamas į kitą paskyrimo vietą ten nusivežti turėtą projektą... Konkrečių pasirinkimo motyvų dar negalime įvardyti, pabandysime tai pasiaiškinti ateityje.

S. S.-Ž. XX a. Lietuva jau buvo pradėjusi „judėti“ ir keistis, žmonės dažniau keliavo po šalį. Galbūt ir savaime tie etniniai bruožai būtų keitęsi, maišęsi, o šitie pro-

jektai procesą tik paspartino. Suvalkiečiai, gyvenantys arčiau Kauno, turėjo įvairiausių ryšių... Kodėl projektai išplisdavo? Vienam kuriam meistrui (pavyzdžiui, Pranui Tamašauskui iš Barzdų) patekdavo į rankas projektas, ir jis padarydavo ne vieną projektinį kryžių. Taip radosi ir ryškesnė konkretaus projekto sklaida.

S. U. Be to, tokie paminklai stovėdavo matomose vietose – parapijos kunigo iniciatyva juos dažnai statydavo prie bažnyčios, miestelių aikštėse statė šauliai ar pavasarininkai. Jei žmonėms patikdavo, jie panašų kryžių galėdavo užsisakyti savo kaimui ar net sodybai.

S. S.-Ž. Antai vilkaviškinis kryžius 1935 m. pavasarininkų pastatytas Santaikos bažnytkaimio centre. Analogiškas kryžius berods Lietuvių katalikių moterų draugijos iniciatyva – Balbieriškio centre. Pokarinis kryžių likimas: iš centrinių aikščių jie būdavo perkeliami į kapines arba į šventorius, o kai kurie sunaikinami.

Sakėte, kad mažiausiai projektų realizuota Žemaitijoje. Kokios priežastys tai nulėmė?

S. S.-Ž. Atrodo, kad Žemaitijoje liaudies dailės ir kryždirbystės tradicija buvo gyvybingiausia. Žemaičiams nereikėjo „papildukų“. Ten daugiau veikė inercija, senoji sistema: užsakovai-kryždirbiai-pamėgti modeliai. Antra, gal ir projektai parengti menkiau atsižvelgiant į žemaitišką specifiką.

S. U. Kita vertus, kryžiai, skirti Žemaitijai, ypač pietų, paplito. Jų gana daug pastatyta. O štai Kretingos rajonui skirtas kryžius (projektas nr. 20) nukeliavo net į Aukštaitiją ir Suvalkiją. Galbūt kaip jubiliejinis paminklas kryžius žemaičiams buvo priimtinesnė statinio forma nei koplytstulpis.

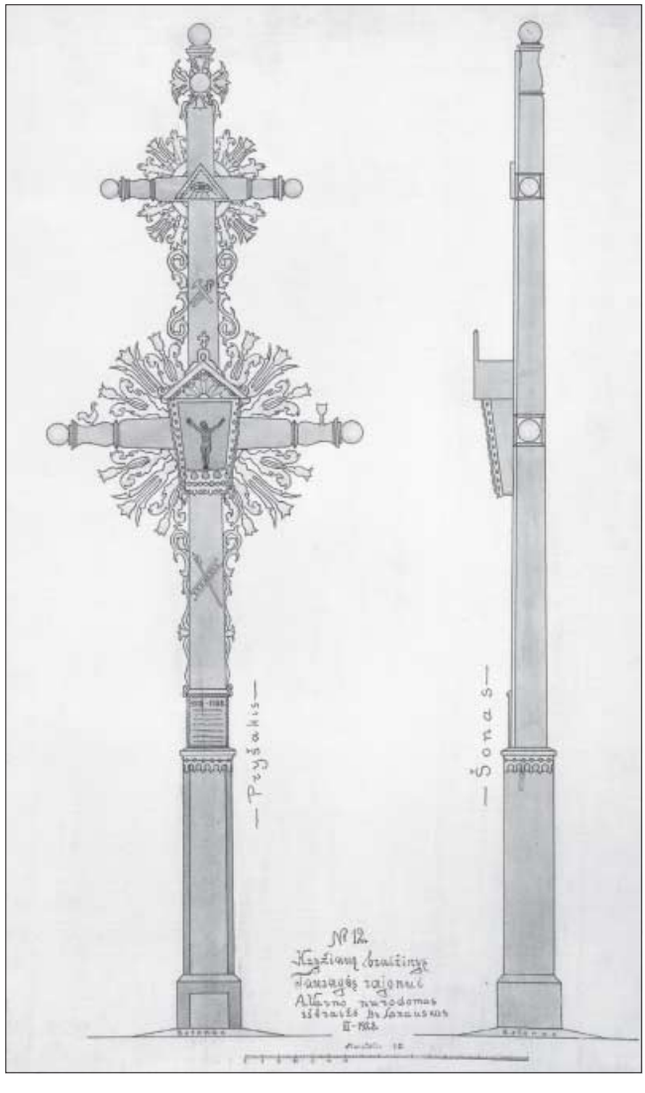
Minėjote, kad nustatėte, jog iš viso pagal profesionalų dailininkų projektus buvo pastatyta 130 paminklų?

S. U. Pagal mūsų sudarytą sąrašą suskaičiavau, kiek mums iki šiol pavyko išaiškinti. Skaičiai tėra apytiksliai. Kai ką reikia patikslinti, nes turim, pavyzdžiui, tik nuorodą, kad paminklas buvo pastatytas konkrečioje vietovėje, bet nuotraukos nėra, todėl sunku drąsiai teigti, kad paminklas kurtas pagal projektą.

S. S.-Ž. Arba iš kai kurių vietovių turim nuotraukų su labai apnykusiu kryžiumi, stogastulpiu. Tenka spėlioti, ar jis buvo padarytas pagal projektą, ar tiesiog būdingas tai vietovei, nesiryžtame jo priskirti prie projektinių objektų. Be to, reikalą sunkina prasta nuotraukų metrika ir kokybė. Nesyk teko pačioms metrikuoti: nustatėme minėtą kryžių stovėjus Balbieriškyje ar Vytauto Augustino nuotraukoje identifikavome Jonavoje pastatytą šaulių stogastulpį... Pamatėm, kiek daug privačiuose namuose ir valstybinėse saugyklose turime nugarinėje pusėje „tuščių“ fotografijų.

Buvom išsikėlusios *idee fix:* išsiaiškinti kiekvieno kryžiaus mini istoriją. Nustatyti aplinkybes, kieno, kokia proga, kurioje vietoje jis buvo pastatytas, koks buvo jo gyvenimas, kada ir kur buvo perstatytas ar kieno atstatytas, kada nunyko ar buvo nugriautas. Bet dar menkai turim informacijos.

S. U. Kai kuriuos duomenis dar galima patikslinti ekspedicijose, bet, žinoma, visur nenuvažiuosi. Dažniausiai pavyksta užrašyti atstatyto kryžiaus istoriją, kartu sužinant ir apie 1928 m. akciją. Man taip nutiko 2003 m. dalyvaujant „Versmės“ leidyklos organizuotoje ekspedicijoje po buvusį Žemaičių Naumiesčio valsčių. Ekspedicijos metu aprašiau ir nufotografavau 1990 m. atstatytą Šylių kaimo (Žemaičių Naumiesčio seniūnija, Šilutės r.) kryžių. Žemaičių Naumiesčio muziejuje radau dvi senas nuotraukas, kuriose užfiksuotas 1928 m. statytas Nepriklausomybės jubiliejui skirtas kryžius ir jo šventinimo iškilmės. Taip pasipildė atstatyto Šylių kaimo kryžiaus istorija. Teko bendrauti ir su atstatyto kryžiaus meistru Povilu Mockumi, gyvenančiu Venckų kaime. Tačiau tuomet dar nežinojau, kad kryžius buvo darytas pagal projektą. Ir tik dabar, renkant medžiagą parodai, Šylių kaimo kryžiaus istorija pasipildė faktu, kad jis buvo darytas pagal 12-ą projektą.

Kryžiaus, skirto Tauragės rajonui, projektas nr. 12. Braižė B. Lazauskas. 1928 m. *Vytauto Didžiojo karo muziejus*

Projekto nr. 12 pirmavaizdis: kryžius Tauragės kapinėse.
Nuotrauka iš A. Varno rinkinio. 1923 m.

Kryžiaus, padaryto pagal projektą nr. 12, šventinimo iškilmės.
1928 m. Tauragės aps., Žemaičių Naumiesčio vls., Šylių k.
Žemaičių Naumiesčio muziejus

S. S.-Ž. Gaila, bet ne visada ir vietos kraštotyrininkai, muziejininkai žino kryžių „biografijas“.

Per parodos atidarymą buvote pelnytai išgirtos už paprastą, bet apgalvotą, racionalų medžiagos pateikimo, komponavimo būdą. Tame matau norą suprantamai pasakoti ir projektų, ir konkrečių paminklinių statinių istorijas ne žodžiais, o vaizdine, ikonografine medžiaga, dokumentais, nors tekstinė, iš žmonių užrašyta informacija irgi nepakenktų…

S. U. Medžiagos pateikimo būdas, forma ir stilius – ne tik mūsų nuopelnas, bet ir ekspozicijos autorės Gražinos Pajarskaitės darbo rezultatas. Iš tikrųjų ginčų, kaip tai padaryti, buvo daug, sprendimai dažnai keitėsi… Ką daryti su projektais ir jų pirmavaizdžiais (A. Varno rinkinio nuotraukomis), daugmaž iškart buvo aišku. Buvom atrinkusios ir susigrupavusios pirmavaizdžius. Tik keleto teko atsisakyti dėl vietos stokos… Didžiausia problema, kėlusi karštus ginčus, buvo, kaip parodyti įgyvendintų projektų dalį. Priimtas sprendimas įgyvendintų projektų nuotraukas eksponuoti atvirai, ne įrėmintas, o ant kartono juostų, atrodo, pasiteisino.

Kokia galėtų būti įgyvendintų projektų atrinkimo paklaidos dalis?

S. S.-Ž. Apie 90 nuošimčių esame tikros, kad nuotraukose užfiksuoti kryžiai buvo daryti pagal dailininkų darytus projektus. Paklaidos tikimybė išlieka, mes jos neatmetame. Palikome keletą „provokacinių“ atvejų. Antai prie žemaitiško stogastulpio nr. 22. Žinom, kad jį generolas V. Nagevičius pastatė savo mamai ant kapo, be to, jis įkalbėjo ir skuodiškius pavasarininkus tokį stogastulpį pastatyti ant jo kasinėto Apuolės piliakalnio. Taigi tie du – tikrai pagal projektą pastatyti. Pridėjome ir kitus – vienas iškilo Lesčiuose (Raseinių r.), o kitas Sutkų (Šakių r.) kapinėse. Įtariam, kad šitie – ne projektiniai, bet savotiški anų „palikuonys“: prieš juos darydami meistrai bus pasižiūrėję į projektinius koplytstulpius ar į projektą, nes naudota panaši ornamentika, formos.

S. U. Tikimės, kad žmonės, apsilankę parodoje (numatyta, kad ji veiks iki 2008 m. kovo 2 d.), pateiks papildomų duomenų – apie gimtuosiuose kaimuose, miesteliuose stovėjusius paminklus, juos dariusius meistrus.

Esama ir naujesnių projektų korekcijų – papildymų, prikūrimų, ypač projektinius paminklus atstatant…

S. S.-Ž. Aptarti šiems reiškiniams įsivedėm terminą – modifikacijos. Žinoma, negalim dėti galvos, kad būtent taip ir buvo, bet… Tarkim, Užnemunėje, Marijampolės krašte, atsirado daug puošnių kryžių, kurie turi žemaitiškų detalių – saulutes ir vingrų stiebo siluetą. Įtariame, kad jų autoriai, šių laikų meistrai, kai ką perėmė iš *Nepriklausomybės* kryžių. Rodos, drįstame kalbėti apie projektinių kryžių įtaką.… Būsimame leidinyje galbūt leisime sau su panašiais reiškiniais pažaisti…

S. U. Tiesiog tai pakomentuosime… Kitus kryžius meistrai atstatinėjo labai tiksliai – pagal senas nuotraukas. Minėto Šylių kaimo kryžiaus atstatytojas meistras Povilas Mockus pasakojo, kaip pagal senas nuotraukas stengėsi atkurti visas kryžiaus detales. Taip pat ir Vytogaloje (Šilalės r.) žinomas kraštotyrininkas ir meistras Klemensas Lovčikas tiksliai atkūrė *Nepriklausomybės* kryžių, nes turėjo surinkęs senos dokumentinės medžiagos.

XX a. trečiasis dešimtmetis. Natūrali tradicijos tėkmė dar buvo ganėtinai gyvybinga, nors ir su kai kuriais sutrikimo, nykimo požymiais. Ir į šio proceso eigą buvo sąmoningai įterpta dailininkų profesionalų akcija, skirta statyti sakralius objektus pagal projektus. Kiek ir kuo, tradicijų išlaikymo požiūriu, ji davė naudos ir žalos?

S. S.-Ž. A. Varnas tada skambino varpais, kad nyksta kryžių statymo tradicija ir kad daugelio kryžių važiuodamas po kelerių metų jau neberanda. Dėl to jam buvo labai skaudu. Jis buvo iš dalies teisus, nes į madą ėjo ilgaamžiškesnės medžiagos – betonas, akmuo. Kai kurios kaimo bendruomenės didžiuodavosi, kad pasistatė akmeninį ar betoninį, atseit, amžiną kryžių, kuris taip greitai kaip medinis nesupus. Medinį kryžių reikia nuolat prižiūrėti, atnaujinti… Profesionalių dailininkų įsiterpimas į kryždirbystės procesą buvo pozityvus tuo, kad paskatino žmones puoselėti tuomet jau kiek slopstančią tradiciją – statyti medinius kryžius. Be to, kai kuriuos projektus galima laikyti senųjų paminklų kopijomis. Dailininkų saviraiška šiuo atveju minimalizuota. Projektai kaip visuma gana gerai atitiko kryždirbystės palikimo autentiką.

S. U. Tik reikia patyrinėti kai kurių projektų mastelius – jie užprogramuoja neatitikimus… Jų, matyt, būtų buvę kur kas daugiau, jeigu ne architektų Vladimiro Dubeneckio ar Algirdo Šalkausko priežiūra.

S. S.-Ž. Senose nuotraukose, kurias mums pavyko rasti, pagal projektus pastatyti kryžiai gana gražiai atrodo. Natūrali estetinė pajauta dar nebuvo nunykusi, jie gerai „skamba“ aplinkoje, jų ir polichromija kitokia nei dabar – matom daug šviesiai dažytų kryžių, kartais su tamsiau

Marijos Magdalenos Nagevičienės antkapinis paminklas – stogastulpis, padarytas pagal projektą nr. 22. 1928 m. Kretingos senosios kapinės. Mečislovo Sakalausko nuotrauka. 1962 m. *Kultūros paveldo centras*

paryškintomis detalėmis, ne taip, kaip dabar – nykios „pinoteksinės“ spalvos. Labai svarbu, kad buvo išlaikytos kryžių proporcijos, jų išlakumas, grakštumas. Svarbu ir tai, kad šių projektinių kryžių statymas konsoliduodavo kaimų, miestelių ir miestų bendruomenes. Juk pirmiausia tai buvo tikėjimo ir žmonių vienybės ženklas. Žmonės rinkdavo pinigus, vėliau šventindavo kryžius, rinkdavosi prie jų per įvairias šventes ir minėjimus. Tai buvo vietovės žmonių pareiškimas, kad jie yra vieningi, gyvybingi, myli Dievą ir Tėvynę.

S. U. Ir tai tęsiasi iki dabar. Atstatant kryžių vėl suburiama bendruomenė, renkami pinigai, vėl organizuojamas kryžiaus šventinimas, prie jo rengiami įvairūs minėjimai, šventės… Atgyja žmonių atmintis.

Iš mano kolegos archeologo Gyčio Grižo paskolintų negatyvų padarėm nuotraukas, kuriose užfiksuotas 1959 m. vykęs kryžiaus atstatymas Kėdainių Šv. Juozapo

bažnyčios šventoriuje. Jose matyti visa kryžiaus statymo eiga. Nuo to, kaip meistras daro kryžių, iki jo statymo ir procesijos šventinimo proga. Nežinom, ar ten buvo stovėjęs Nepriklausomybės dešimtmečiui skirtas kryžius, bet 1959 m. statytas kryžius buvo dedikuotas minėtos bažnyčios 250-ies metų jubiliejui. Iš nuotraukų matyti, kad vietiniams žmonėms kryžiaus šventinimas buvo didžiulė šventė. Arba kolegės Marytės Slušinskaitės paskolintose nuotraukose užfiksuotos Vaitimėnų kaimo (Tauragės r.) Nepriklausomybės jubiliejui skirto kryžiaus statymo akimirkos 1928 m. Šios ir panašios nuotraukos atskleidžia ne tik kryžiaus statymo, šventinimo momentus, bet ir paprotinius bendruomenės gyvenimo aspektus.

S. S.-Ž. Dėl neigiamų akcijos bruožų. Iš kiekvieno projekto matom, kad A. Varnas dekoro nepagailėjo… Gausybė elementų… Bet panašūs dalykai įamžinti A. Varno fotografijų rinkinyje – taigi ne iš piršto laužta. Tačiau parinkti paminklų pavidalai akino statyti puošnius, gausiai dekoruotus kryžius, stogastulpius ar koplytstulpius, buvo sukurtas precedentas tam begaliniam puošnumui… Tokia kryptis netruko atvesti iki perlenkimo, saiko praradimo… Paskui kai kurie meistrai sau perdaug leisdavo komponuodami įvairias detales ir simbolius.

Jau minėjom etnikos „sujaukimo“ momentą: akcija paspartino kryžių etninių bruožų ir tipų maišymąsi, nors tas procesas ir taip anksčiau ar vėliau neišvengiamai būtų įvykęs. Žmonės norėjo parodyti ir savo kūrybines galias – kokie puošnūs gali būti kryžiai, kaip gražiai mes, lietuviai, mokam tai padaryti…

S. U. Todėl šia paroda siekėme parodyti ir šį etninių bruožų ir paminklų tipų migracijos ir maišymosi aspektą. Ypač į tai turėtų atkreipti dėmesį kryždirbystės tyrinėtojai – aprašant vieną ar kitą XX a. 3–5 dešimtmečių ir vėlesnių metų kurtą medinį kryždirbystės paminklą, reikėtų pasidomėti ir jo istorija, patyrinėti, ar jis kurtas veikiamas vietinių tradicijų, ar tai jau 1928 m. akcijos padarinys.

S. S.-Ž. Dabar turime susipažinti su aptariamąja akcija ir bandyti suprasti, į kokį istorinį- kultūrinį procesą ji perauga. Nuo 1928 m. šie kryžiai tapo Lietuvos peizažo dalimi, miestelių urbanistikos, architektūros akcentu. Daug pastatytų projektinių kryžių yra įpaminklinta, turi registracijos numerį. Kartais kyla klausimas, ar Stasys Pinkus,

Kryžiaus pagal projektą nr. 27 dirbimas ir statymas
Kėdainių šv. Juozapo bažnyčios šventoriuje.
1959 m. Vytauto Liubino nuotraukos.
Gyčio Grižo asmeninis rinkinys

Zita Žemaitytė, Juozas Petrulis ir kiti liaudies dailę išmanę paminklosaugininkai 7–8 dešimtmečiais sąmoningai juos įtraukė į paminklų sąrašą, žinodami, kad tai Nepriklausomybės kryžiai, ar tiesiog priėmė juos kaip būdingus tam kraštui, meniškus sakralius objektus, vertus valstybės apsaugos? Tai dar aiškinsimės. Įpaminklinimas rodo, kad projektiniai kryžiai buvo pripažinti kaip vertybė, ir mes šia paroda to nenorėtume nuneigti.

Bet parodoje puikuojasi ir pagal „naujojo kompiliacinio darinio" projektus pastatyti paminklai…

S. S.-Ž. A. Varnas su draugais po Vilkaviškio apylinkes keliavo ir fotografavo dar 1905 m. Tų nuotraukų neišliko – stiklo negatyvai prašapo užsieniuose. Mes vis sukom galvas – o gal jis tada matė kokį panašų kryžių, gal žinojo daugiau… Tiek daug pastangų padėjom to, kaip sakyta, kompiliacinio 9-o projekto pirmavaizdžiui išsiaiškinti… Kol pagaliau pasakėm – stop, nebuvo seniau Vilkaviškio apylinkėse tokio kryžiaus!

S. U. Aiškiai pamatėm, kad šio kryžiaus detalės „suneštos" iš kitų regionų. Matyt, Suvalkijai trūko tokio itin puošnaus kryžiaus, ir buvo noriai priimtas pasiūlytas projektas. Nors reikia pridurti, kad dalyje Suvalkijos plito gana puošnūs kryžiai-saulės (dabar taip pat mėgstami). Jie statyti panemunėje – abiejose Nemuno pusėse, t. y. dabartiniuose Šakių, Kauno ir Jurbarko rajonuose. Toms vietovėms šitokie kryžiai yra gana įprasti. Tuo tarpu senosios nuotraukos byloja, kad Marijampolės ir Vilkaviškio apylinkėse buvo paplitę paprastesni kryžiai. Matyt, atsižvelgdamas į tai, vieną tokio kryžiaus-saulės projektą (nr. 5) A. Varnas skyrė Kauno apskričiai, o kitą (nr. 8) – Kauno ir Marijampolės rajonams. Tad ir šie projektai pasitarnavo Suvalkijai bei išplėtė kryžiaus-saulės statymo arealą.

S. S.-Ž. Minimų kryžių yra ir Paežerėliuose, ir Sutkuose, ir Zapyškyje… Be to, Suvalkijoje randame ir Zarasų kraštui skirtą kryžių, ir, kaip minėjom, aukštaitišką stogastulpį, kryžių, ir žemaitišką kryžių, o gal ir stogastulpį…

Kuo pasižymi projektų kryžių geležinės viršūnės?

S. U. Radome du dažniausiai naudojamų viršūnių pirmavaizdžius ir eksponuojame juos parodoje. Sukurtos geležinės viršūnės nėra įvairios. Kelios formos, vis pasikartojančios šiek tiek skirtingais variantais, pritaikytos įvairių regionų paminklams. Matyt, manyta, kad ši detalė nėra pats svarbiausias dalykas.

S. S.-Ž. Beje, viršūnės mums kartais būna kaip gelbėjimosi ratas – detalė, padedanti identifikuoti kryžių. Kai pasimetam ir nebežinom, ar tai projektinis kryžius, – pažiūrim ir matom, kad jo viršūnė „projektinė", vadinasi, tai ir paminklas „projektinis"…

Kokia bus Jūsų projekto tąsa? Gal sulauksime ir ko nors rankomis apčiuopiamo?

S. S.-Ž. Labai norėtųsi, kad parodos pasižiūrėti atvažiuotų muziejininkai ir kultūros darbuotojai iš regionų. Juk ją ir skiriame ne tiek profesionaliems dailės istorikams, kiek provincijos žmonėms, leidžiantiems knygas, rengiantiems parodas apie savo krašto kryždirbystę. Viliamės bendradarbiavimo – tada netgi mūsų parodos kontekste Lietuvos kryždirbystės vaizdas bus tikresnis. Norėtume parengti išsamų leidinį – ne parodos katalogą, bet gerokai išplėtotą jo variantą su proceso priešistore, raida ir atspindėtu kiekvieno projekto gyvavimu. Leidinyje turėtų būti pateikta kiekvieno projektinio kryžiaus ikonografinė medžiaga ir kiek įmanoma daugiau informacijos. Tam reikia laiko, kurio trūksta, ir pinigų leidybai.

S. U. Nesinorėtų įpusėto darbo palikti likimo valiai. Perdaug įdėjom pastangų, perdaug surinkom medžiagos, kad lengva ranka to atsisakytume.

S. S.-Ž. Antra vertus, manome, kad pirma arba bent lygia greta turėtų būti išleista A. Varno surinkta vaizdinė medžiaga. Pagaliau ši nacionalinė vertybė privalo būti publikuota ir Lietuvoje (lenkams sudarėme sąlygas išleisti albumą)! Visiškai teisi T. Jurkuvienė, per parodos atidarymo spaudos konferenciją sakiusi, kad A. Varno rinkinys yra nors ir ne užslėptas, bet eiliniam piliečiui beveik neprieinamas. Tai mūsų apsileidimas, visų pirma – muziejininkų, ypač tų nacionalinių muziejų, kurie saugo šią unikalią medžiagą ir per šitiek nepriklausomybės metų jos dar neišleido… Logiška būtų, kad po A. Varno kryžių originalų leidinio pasirodytų jo ir mokinių sukurtų kryžių projektų knyga. „Apšokti" originalų leidinio nesinorėtų dėl daugelio priežasčių. Ypač dėl skirtingos medžiagos vertės ir dėl to, jog norėtume, kad dabartiniai meistrai, kryždirbiai iš pradžių susipažintų su A. Varno kryžių fotografijų albumu...

CURRENT AFFAIRS IN ETHNIC CULTURE

Adomas Varnas' Crossmaking Initiative and Perpetuation

This is Juozas ŠORYS' interview with dr. Skirmantė SMILINGYTĖ-ŽEIMIENĖ, a researcher at the Institute of Culture, Philosophy and Art and Skaidrė URBONIENĖ, a senior museologist at the department of Ethnic culture of the National Museum and a PhD student at the Vilnius Academy of Arts, the two organisers of the exhibition *1928 – a New Era in Lithuanian Crossmaking* opened at the end of 2007 at the Lithuanian National Museum. The exhibition focuses on the largely under-discussed and underrepresented event dedicated to the tenth anniversary of Lithuania's Independence in 1928 conceived by the famous painter and connoisseur in crossmaking, Adomas Varnas. Under his initiative students of graphics at Kaunas School of Arts made sketches of the crosses to be built, destined for the districts of Kaunas Region based on authentic examples. The original drawings were provided by the Vytautas Didysis War Museum. The interlocutors discuss the motives, the course, the benefits and negative consequences (during this events for the first time professional artists invaded the fragile space of ethnic culture) of the event.

Trims Zyplių dvaro liaudies dailės karaliams – „Aukso vainikai“

2008 metų sausio 6 dieną, per Tris karalius, Zyplių dvare (Šakių r.) jau trečią kartą buvo surengta respublikinė konkursinė liaudies meno paroda, trims geriausiems vaizduojamosios, taikomosios dailės ir kryždirbystės sričių meistrams ant galvų buvo uždėti „Aukso vainikai“. Parodos rengėjas – Lietuvos liaudies kultūros centras, partneriai – Marijampolės apskrities viršininko administracija, Šakių rajono tautodailininkų bendrija „Dailius“, Lietuvos tautodailininkų sąjungos Kauno bendrija, kryždirbystės konkurso rėmėjas – dailininkas Tadas Gutauskas (TaDas). Parodos kūrybinė grupė – kuratorė Laisvė Ašmonaitienė, vadybininkas Lukšių seniūnas Vidas Cikana, dailininkė Lina Paškevičiūtė, Tautodailininkų sąjungos Kauno skyriaus pirmininkas Valentinas Jezerskas.

Respublikinės geriausių metų liaudies meistrų nominacijos ir „Aukso vainiko“ skyrimo komisijos (pirmininkė – Vilniaus dailės akademijos profesorė, hab. dr. Aleksandra Aleksandravičiūtė, narės – Kultūros, filosofijos ir meno instituto mokslo darbuotoja dr. Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, Kultūros paveldo centro dailėtyrininkė Asta Giniūnienė, Lietuvos nacionalinio muziejaus Etninės kultūros skyriaus vyr. muziejininkė, VDA doktorantė Skaidrė Urbonienė, Lietuvos liaudies kultūros centro Tautodailės poskyrio vadovė Teresė Jurkuvienė, šio poskyrio vyriausioji specialistė dr. Alė Počiulpaitė ir vyresnioji specialistė Laisvė Ašmonaitienė) sprendimu iš viso diplomais ir trečiųjų bei antrųjų vietų prizais apdovanoti 9 liaudies meistrai, o trys geriausieji gavo „Aukso vainikus“. Diplomais

Bendras parodos Zyplių dvare vaizdas.

„Aukso vainiko“ laureatė Odeta Tumėnaitė-Bražėnienė.

buvo įvertinti: lėlių siuvėja Rasa Klingaitė (Kaunas), kalvis Česlovas Pečetauskas (Mažeikiai), kryždirbys Klemensas Lovčikas (Šilalės r.). Trečiosios vietos pripažintos: tapytojai Reginai Juodžbalienei (Kauno r.), margučių skutinėtojai Linai Valutkevičienei (Lazdijų r.), kryždirbiui Adolfui Teresiui (Kauno r.). Antrosios vietos buvo skirtos medžio drožėjai Apolonijai Šniaukštienei (Šakių r.), kaišytinių prijuosčių audėjai Janinai Blažukienei (Vilkaviškis), kryždirbiui Rimantui Zinkevičiui (Ukmergės r.).

Garbingiausi 2007 m. liaudies dailės įvertinimo žymenys – „Aukso vainikai“ – atiteko grafikei Odetai Tumėnaitei-Bražėnienei (Utena), puodžiui Vytautui Valiušiui (Utenos r.) ir kryždirbiui Antanui Vaškiui (Plungės r.).

Aprimus aistroms ir šurmuliui, atėjus laikui grįžti namo, beveik pagal Akiros Kurosavos filmo „Tramvajaus ratams bildant“ ritmą sėdėdami „ant motoro“ autobusiuko „vidury ratelio“ su vertinimo komisijos narėmis kalbėjomės apie konkursinėje parodoje Zyplių dvare patirtus įspūdžius.

Kokias liaudies vaizduojamosios dailės ir tradicinių amatų raidos tendencijas išryškino trečioji „Aukso vainiko“ konkursinė paroda? Kur link einama?

Teresė JURKUVIENĖ. „Aukso vainiko“ projektas buvo sumanytas turint kelis tikslus. Svarbiausias iš jų – atgaivinti tradicinių amatų ir vaizduojamosios dailės kokybę Lietuvoje. Be abejo, atsižvelgiant ir į meniškumo kriterijus, bet pirmenybė buvo teikiama išlikusiai tradicijai, žinojimui, perimtam iš meistrų arba atkurtam tyrinėjimų keliu. „Aukso vainiko“ projektas kaip toks nėra išskirtinis, bet patiems meistrams gal geriausiai suvokiamas, ryškiausias. Išties per paskutinius trejus metus matau poslinkių – ne tik šioje konkursinėje parodoje, bet ir Dainų šventės metu rengtoje respublikinėje parodoje.

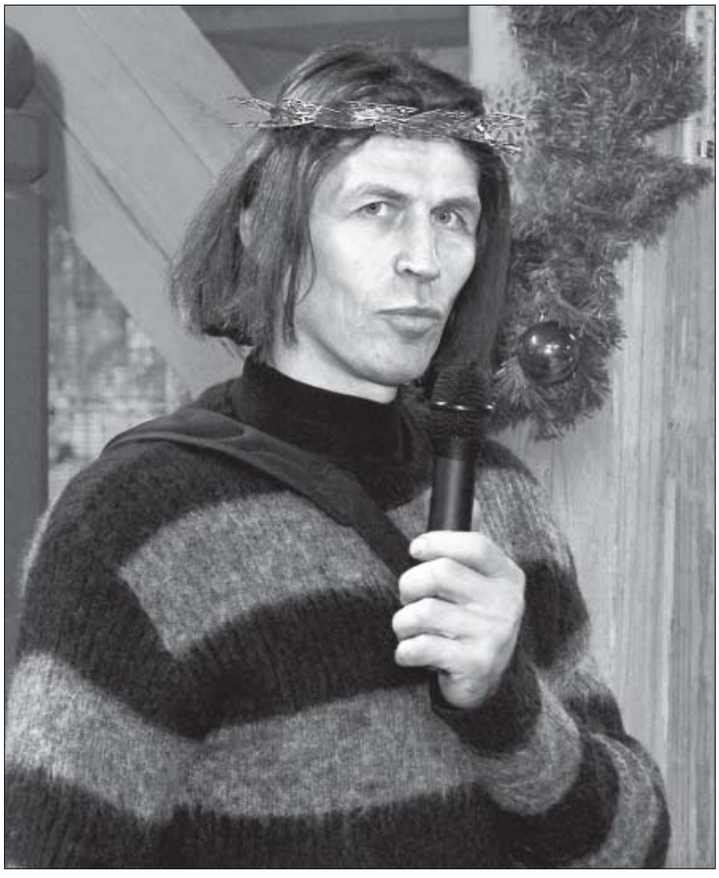
Šiandien buvo taip: vieną meistrą „pastūmėm“ į šalį, nes atradom, kad net ne iš savo surinktos medžiagos, o iš kito autoriaus parengtos knygos jis darė visiškai tikslias kopijas, savo kūrybos nebeįdėdamas. Viena vertus, parodoje tai nėra suvoktina kaip sveikintinas reiškinys, nes turi būti ir autorinė interpretacija, asmeninis įdirbis. Kita vertus, kaip visos vertinimo komisijos narės nutarėme, Lietuvoje net šitoks reiškinys yra teigiamas, nes tik paskutiniuoju penkmečiu ėmė skverbtis supratimas, kad reikia bent sąžiningai studijuoti ir kopijuoti senuosius liaudies meno dirbinius, kad galėtum nuo jų rimtai atsispirti, o ne šiaip sau, vieną akį užmetęs dirbti. Kad galėtum juos iš pagrindų interpretuoti, įdėti kažką savo… Paskutinėje respublikinėje taikomosios dailės parodoje „Arkos“ galerijoje net specialią salę paskyrėm tautiniam kostiumui eksponuoti, nes buvo itin daug kopijų arba joms labai artimų interpretacijų. Tautinio kostiumo atveju tai reikalingiau.

Su kuo susijęs šiemetinis sumanymas į parodą įvesti dar ir kryždirbystę? Vaizduojamosios dailės „krepšelyje“ jai tapo ankšta?

T. J. Kryždirbystė į „Aukso vainikus“ prašėsi tarsi savaime, nes ji yra tarptautiniu mastu žinomiausias mūsų dailusis amatas. Jai konkurso iki šiol nebuvo, nors būta įvairių projektų. Galbūt kryždirbystės įkurdinimas būtent šio konkurso rėmuose ir nėra pats geriausias sprendimas, gal vėliau atsiras ir kitokiais pagrindais suorganizuotas

„Aukso vainiko“ laureatas Vytautas Valiušis.

„Aukso vainiko“ laureatas Antanas Vaškys

kryždirbystės proceso vertinimas, bet šiuo metu tam nematėme kitų galimybių. Tiek kitiems žanrams, tiek kryždirbystei reikalingas tam tikras parodų ciklas, apdovanojimai, kuriais būtų labai aiškiai įvertinta, išrinkta tai, kas įtvirtina tradicijos tąsą. Paradoksalu, bet, UNESCO Lietuvos kryždirbystę paskelbus žmonijos nematerialaus kultūros paveldo šedevru, visai nemeniškų darbų, net „chaltūros“ gaminimas paspartėjo, nes žmonės, galintys elementariai papjaustyti elektriniu pjūklu, padrožti, dar energingiau ėmėsi darbo ir panoro vadintis neva kryždirbiais. Šiuo požiūriu kryždirbystės nominacija „Aukso vainiko“ renginyje buvo reikalinga. Kitaip metinė apžiūra būtų nepilna, juolab kad medžio skulptorių ir kryždirbių (dievdirbių) darbo barai kryžiuojasi, nes daugelis tų, kurie daro medžio skulptūras, daro ir kryžius, daugelio meistrų kūryba vien kaip skulptūra sunkiai suprantama.

Kokiais vertinimo kriterijais priimdama sprendimus vadovavosi vertinimo komisija?

Aleksandra ALEKSANDRAVIČIŪTĖ. Visų jau įvykusių parodų vertinimo kriterijai buvo panašūs. Atsižvelgiama į tradicijos gilumą, amato atlikimo kokybę ir į individualią inovaciją – kas savito sukurta. Šie kriterijai galiojo vertinant ir šios konkursinės parodos darbus, o papildomų kriterijų pasitelkimas priklauso nuo konkrečios parodos konteksto. Man pasirodė, kad per kelerius metus liaudies dailėje įvyko pakitimų. Pavyzdžiui, palyginti su pirmuoju 2005 m. „Aukso vainiku“, šioje parodoje nebuvo to, ką galėtume pavadinti kiču. Bent jau aš to nepastebėjau… Be to, nesijautė didelių profesinio lygio ir kūrybingumo kontrastų. Iš regionų buvo išrinkti patys iškiliausi meistrai, todėl paroda įgijo solidų, reprezentatyvų pobūdį. Vertindamos bendrame fone stengėmės atkreipti dėmesį į tuos darbus, kurie išsiskyrė kokiomis nors liaudies mene skatintinomis savybėmis. Pavyzdžiui, išskyrėme margučių skutinėtoją L. Valutkevičienę iš Lazdijų r., nes jos darbeliai atlikti labai tvarkingai, kruopščiai. Tai liudija, kad ir žmogaus viduje yra tvarka, o mums vertinant svarbu, kad iš darbų matytųsi ir jaustųsi autorių sielos harmonija, vidinio pasaulio aiškumas, giedrumas, pozityvūs, ne patetiški, bet tikri dalykai, liudijantys nuolatinės giedrios būsenos buvimą. Tai juk beveik prarasta šiuolaikinio žmogaus ypatybė, šiaip jau liaudies menui labai būdinga. Ne vien sausas iškrapštinėjimas, bet ir ritmo pojūtis, saikingos detalės, nuostata neatmestinai dirbti, ramybės ir harmonijos sklidimas.

Atkreipėme dėmesį ir į audėją J. Blažukienę iš Vilkaviškio, nors šio regiono kaišytinės prijuostės jau ir anksčiau buvo pažymėtos. Jos išaustos labai tvarkingai, jaučiasi kolorito vienovė, tam tikra harmonija. Be to, atsižvelgėme ir į tai, kad šios kaišytinės prijuostės buvo nuaustos pastaraisiais metais – laikėmės nuostatos, kad parodos darbai turi būti padaryti per paskutiniuosius penkerius metus.

Domitės liaudies meno istorine raida ir dabartiniais jo procesais – ar nenuvylė parodos atkuriamose Zyplių dvaro arklidėse darbai?

Skaidrė URBONIENĖ. Išties kai kuriais darbais šiek tiek nusivyliau. Jei būčiau dalyvavusi regionų atrankose, daugiau mačiusi iš to, kas buvo atrinkta, gal kitaip atrodytų, gal ir mažiau būtų nusivylimo dėl bendros liaudies meno situacijos. Buvo susidaręs įspūdis, kad ir dabartiniame liaudies mene turėtų sužibti tikrų žiburėlių, deimantų, – žodžiu, talentų, o parodos lygis pasirodė gana vidutiniškas. Nebuvo ryškiai išsiskiriančių individualybių. Beje, katalogo nuotraukose meistrų darbai vienaip atrodė, o parodoje jau kitaip, prasčiau. Gal tik išskirčiau medžio skulptorę A. Šniaukštienę iš Šakių r. (gimusi 1934 m. Šilalės r., drožinėti pradėjo 2000 m.). Jos darbai labai nuoširdūs. Savita primityvistė. Beje, buvau prieš margučių skutinėtojos iškėlimą. Šiaip jos margučiai išties kruopščiai ir gražiai išskutinėti, bet kolekcijai trūko vientisumo. Kai kurių margučių ornamentas nesaikingas, perdaug detalių, nereikalingų papildomų spalvų. O, pavyzdžiui, kalvio iš Mažeikių Č. Pečetausko kolekcija buvo vientisa, nors ir pareikšta pastabų, kad jai trūksta tradiciškumo. Jis tiesiog taip daro, tiesa, gal kiek kryžių viršūnes perkraudamas detalėmis, bet ilgainiui susiformavo toks jo stilius. Manau, kad šioje parodoje jis neblogai pasirodė. Iš medžio skulptorių patiko keli Antano Martinaičio iš Jurbarko darbai. Ateityje iš jo galime sulaukti dar brandesnių darbų. Kiti skulptoriai įspūdžio nepaliko – pastebimas atrastų formos, stilistikos dalykų kartojimas.

Pagerbiami parodos dalyviai

Iš pradžių, peržiūrėjusi kryždirbių pateiktą medžiagą, pirmąją vietą skyriau K. Lovčikui iš Upynos (Šilalės r.), bet paskui pasimatė datų neatitikimas ant kryžių ir prie parodos nuotraukų skelbtose metrikose. Pasirodė, kad jo kryžiai kurti daugiau nei prieš 10 metų, todėl neatitiko konkurso reikalavimų. Ypač įspūdingas jo sukurtas koplystulpis, natūraliai derantis su aplinka. Jo kryžiai – lakoniškų formų, santūrūs, gražiai įsiterpiantys į aplinkinį peizažą. Sunku buvo apsispręsti, kam iš kryždirbių atiduoti pirmenybę – A. Vaškiui (Plungės r.) ar R. Zinkevičiui (Ukmergės r.), nes iš jų trijų darbų kolekcijos po du patiko ir po vieną – ne. Vis dėlto man, labiau besidominčiai liaudies skulptūra, labiau patiko A. Vaškio koplytstulpiai ir juose įkurdintos skulptūros.

Asta GINIŪNIENĖ. Aišku, kryždirbystės objektus svarbu pamatyti natūralioje aplinkoje ir įvertinti, kaip jie su ja dera. Galime pasitikėti tik tų, kurie buvo prie jų nuvažiavę, išmanymu ir nuovoka. Šiek tiek ir man teko pavažinėti – išties kai kurie objektai nuotraukose atrodo kur kas blankiau nei jų pastatymo vietose.

Jei bandytume apibendrinti ir sumuoti bendrą atskirų žanrų padėtį, ką išskirtumėte palyginti su praėjusiais metais?

A. G. Manau, kad šiemet tekstilė, audėjų darbai buvo geresni. Turėjome iš ko rinktis. Šiemet pasigedome stipresnių, išskirtinesnių tapybos ir kitų vaizduojamosios dailės kūrinių. Kita vertus, išsiskyrė brandūs liaudies grafikės O. Tumėnaitės-Bražėnienės iš Utenos darbai. Žinoma, vertindamos neišleidome iš akių ir bendrojo tautodailės konteksto, kitų rengiamų respublikinių konkursų, nes šio renginio vienas iš tikslų buvo ir skatinamasis.

Kuo šių metų „Aukso vainikas“ buvo įsimintinas organizaciniu požiūriu?

Laisvė AŠMONAITIENĖ. Šiemet susidarė įspūdis, kad taikomosios dailės meistrai mažai ruošėsi atrankoms – maža buvo parodinių dirbinių. Lyg būtų diktavusios konkrečios sąlygos ir žmogus būtų prisitaikęs – davęs darbų parodai. Daugelis nebuvo kryptingai ir sąmoningai nusiteikęs parengti visapusišką, gerą kolekciją. Kad jaustųsi, jog meistras galvojo, kaip tai atrodys ekspozicijoje. Tokio gaiviškumo šiemet, palyginti su pernai, buvo daugiau, be to, man ir apskritai pernai eksponuotoji taikomoji dailė atrodė stipresnė.

Dėl organizacijos, labiausiai nepatiko tai, kad kai kuriuose regionuose po respublikinės Dainų šventės programos parodos nepajėgiama organizuoti atskiros „Aukso vainiko“ parodos. Pakišo koją ir tai, kad vis dėlto pagrindinės jėgos buvo mestos minėtajai ankstesnei parodai organizuoti. Antai Šiaulių apskritis nepristatė darbų ir visiškai iškrito iš konkurso. Ne dėl to, kad meistrai nenorėjo dalyvauti, o dėl to, kad organizatoriai nesudarė sąlygų jiems eksponuoti darbus. Turėtų nusistovėti aiškus pagrindinių liaudies dailės parodų tvarkaraštis. Gal ilgainiui nusistovės tradicija „Aukso vainikui“ ruoštis iš anksto ir daug kryptingiau.

Nenorėdami žlugdyti proceso tiesiog turėtume būti lankstesni ir parodas organizuoti labiau viską apgalvoję.

Alė POČIULPAITĖ. Kategoriškai pasisakau prieš dviejų svarbiausių respublikinių parodų suliejimą ir painiojimą, nes tokiu atveju būtų žlugdomos abiejų parodų idėjos. „Aukso vainiku“ siekiama išjudinti apskritis; sulieję jas su Tautodailininkų sąjungos suformuotomis zonomis (tuo pagrindu rengiamos respublikinės atrankinės parodos, vykstančios Dainų šventės metu), teritoriškai jų niekaip nesuderinsime, gal tik Telšius. Antra, konkursui taikomi vienoki reikalavimai, o parodai – kitokie. Žmonės pasimestų, nežinodami, kuriai parodai tikslingiau ruoštis. Jei bent vienais metais tam nuolaidžiausime, paleisime iš rankų organizacinius mechanizmus, ir juos vėliau bus sunku suvaldyti. Manau, kad „Aukso vainikas“ regionuose palaipsniui nusistovės, ir nematau tragedijos, jei kuriais nors metais kuri nors apskritis sugalvos nerengti vietinių parodų. Pavyzdžiui, Šiaulių apskritis šiemet „Aukso vainiko“ parodos nerengė motyvuodama tuo, kad esą praeitą vasarą vyko respublikinė paroda Kuršėnuose, todėl jie nenorį… Tai, beje, buvo pati prasčiausia paroda, kokią praeitais metais rengė apskritys…Vadinasi, tai ne argumentas. Reikėtų nepainioti žmonėms galvų, nes respublikinė paroda rengiama kas ketveri metai, o „Aukso vainiko“ konkursas kasmet.

Ką išskirčiau iš šios konkursinės parodos? Šių metų taikomosios dailės „Aukso vainiko“ laureatas keramikas V. Valiušis iš Leliūnų (Utenos r.) – aukštos klasės meistras, tikrai vertas šio apdovanojimo. Tai ir liudijimas, kad vis dėlto galima dirbti laikantis tradicijos ir kurti šiuolaikiškus, gražius, paklausius puodus. Kartais ir su vaizduojamosios dailės meistrais tenka ginčytis – esą kaip darysi pagal tradiciją, teks kopijuoti, o taip neįdomu, taip jau buvo… V. Valiušio kūryba ir sako, kad taip jau buvo, bet tai yra ir dabar – kaip individuali kūrybinė meistro raiška. Ir amato požiūriu aukštas techninis lygis, ir tradiciška, ir subtilus meninės individualybės pasireiškimas. Tuos dalykus suderinti sudėtinga. Pačiam meistrui tai turi būti artima, nes jei jis tik vaizduos domėjimąsi tradicija, nieko nebus. Geriausiu atveju tik matysis atkartotas dirbinys…

T. J. Vertėtų akcentuoti kapitalinį taikomosios ir vaizduojamosios liaudies dailės skirtumą. Nemaža vaizduojamosios dailės kūrėjų reiškiasi kūrybos terpėje ir nebando savo kūrybos paversti pragyvenimo šaltiniu ar komercija. Tai tapytojai, kai kurie skulptoriai. Nors ir tarp jų yra daug dirbančių pagal užsakymus, bet jie turi prabangą daug ką daryti savo džiaugsmui. Tokių taikomosios dailės kūrėjų beveik nerastume. Gal iš molio galima kažką panašaus nužiesti, bet tam daug ką reikia atidirbinėti, pajuda daugybė dalykų – jei nedarai šiaip, o nori padaryti dirbinių parodai, turi perdirbti stakles, degimo krosnį, susirasti naujus įrankius… Dauguma jų gyvena iš užsakymų – audėja iš audinių, puodžius iš puodų, kalvis darydamas tvoras, židinius, pinučius… Pasiruošti parodai jiems yra sudėtinga. Pavyzdžiui, tekstilė ne šiaip sau dvejus metus pirmauja, o todėl, kad dėl tautinio kostiumo programos iš jų buvo pageidaujama tradicinių audinių. O kūrybingesnės audėjos dar sugeba imtis individualios improvizacijos… Parodoje matytos prijuostės, juostos po to sėkmingai parduodamos.

V. Valiušis kaip tradicijos saugotojas – ypač apdovanojimo vertas puodžius. Jis beveik tobulai rūpestį tradicija sujungė su komercija. Galima sakyti, kad pasidarė sau biznį iš tradicinės puodininkystės. Puiku, bet ne kiekvienam ir ne iki galo tai pavyksta. Net ir V. Valiušis šiek tiek lipdo turginės keramikos.

Norint, kad kiltų amatininkiškas taikomosios dailės lygis, ir visuomenė turi apie tai nusimanyti (be abejo, tai galioja ir vaizduojamajai dailei, bet taikomajai – kaip dukart du). Jei atsiranda nusimanančių pirkėjų, kurie mugėse arba parduotuvėse perka aukštos kokybės keramiką, audinius, tai amatų lygis krašte ima kilti. Manau, kad prie to kažkiek prisideda ir mūsų rengiamos parodos bei su jomis susiję pagarsinimai. Konkursai ne tik meistrus auklėja, siūlo jiems pasiremti liaudies dailės palikimu, – tikimės, auklėja ir būsimąjį pirkėją bei užsakovą.

Skirmantė SMILINGYTĖ-ŽEIMIENĖ. Labai daug priklauso nuo žmonių, dirbančių apskrityse, rajonuose, miesteliuose ir organizuojančių liaudies dailės procesą, nuo jų gebėjimo kviestis į parodas žinomus meistrus ir surasti naujus talentingus žmones. Pavyzdžiui, plateliškė, Žemaitijos nacionalinio parko etnografė Aldona Kuprelytė lyg geroji motinėlė globoja ne tik plateliškius, bet ir gretimų apylinkių meistrus. Visus juos myli ir puoselėja.

Šiemet antrą kartą važiavau į regioninę parodą Telšiuose ir pasigedau kaukių. O juk kokia stipri jų žemaitiškoji tradicija! Reikėtų, kad būtų tolygiau parodomi visi (juo labiau – nykstantys!) žanrai. To dar trūksta.

A. A. Teisingai pastebėta, kad taikomoji dailė vystosi esant tradiciškai nusistovėjusiems santykiams su pirkėju. Jai svarbu pritaikomumas. Svarbu, kad keramikos ar tekstilės dirbiniai būtų būtent gyvenimui reikalingi daiktai. Būtina išsaugoti ir puoselėti lietuviškąją daikto kultūrą. Kad tai būtų protingi vadinamojo liaudies dizaino, kuriam svetimas įmantrumas, bet svarbi medžiagos ir formos logika, natūralus jų ryšys, pavyzdžiai.

Vaizduojamoji liaudies dailė auga ant profesionaliosios dailės pagrindo, esant nuolatiniam dialogui su profesionaliąja daile. Tai pastebime ir dabar. Iš šių metų parodos matyti, kad nebesistengiama siekti dirbtinio efektingumo – visa, kas nenatūralu, pretenzinga, pritempta, atkrenta. Kita vertus, kaip jau buvo pastebėta, trūksta ryškesnių individualybių. Pavyzdžiui, tapytojo Vytauto Pastarnoko iš Panevėžio r. kūryba vertintina nevienareikšmiškai, nors matyti, kad jis yra gamtos apdovanotas, jau įvertintas respublikiniu lygiu, bet dirbs toliau ir, matyt, turi įdomią perspektyvą.

Manau, kad dabar mūsų taikomoji ir vaizduojamoji dailės atsidūrė savo tradicinėje sistemoje. Matyt, tuo reiškiasi ir teigiama Liaudies kultūros centro įtaka.

Pavyzdžiui, ar geriausiai įvertinant vaizduojamosios dailės laureatės O. Tumėnaitės-Bražėnienės kūrybą tai nebuvo ir tikslinis liaudies grafikos žanro skatinimas?

A. G. O. Tumėnaitė-Bražėnienė kūrybinį kelią pradėjo nuo karpinių. Jos darbai ankstesnėse parodose buvo artimesni karpiniams, lyg ir mažiau buvo pastebima raižinio specifika. Raižinių vientisumas, ornamentiškumas, gerokai atitolęs nuo karpinių, buvo šios parodos kūrinių privalumas. Kodėl raižiniai? Paprastai pirmenybę vaizduojamosios dailės srityje atiduodame tapybai arba skulptūrai. Gal todėl šiemet labiau įvertinome grafiką, nes iš minėtų sričių trūko aiškių lyderių. Svarbiausia tai, kad būtent raižiniai šiemet buvo verti pirmosios vietos.

Skulptorės A. Šniaukštienės drožyba ir mane patraukė gerąja žodžio prasme primityvumu, nuoširdumu ir net jaukumu, šiluma, kuri ypač būdinga būtent liaudiškajai medžio drožybai.

S. U. Liaudies grafikos apskritai nedaug būna, net senosios grafikos pavyzdžių nedaug išlikę. Atsivertusi katalogą pamaniau, kad matau karpinius, bet atidžiau žiūrint akivaizdu, kad tai gero meninio lygio raižiniai.

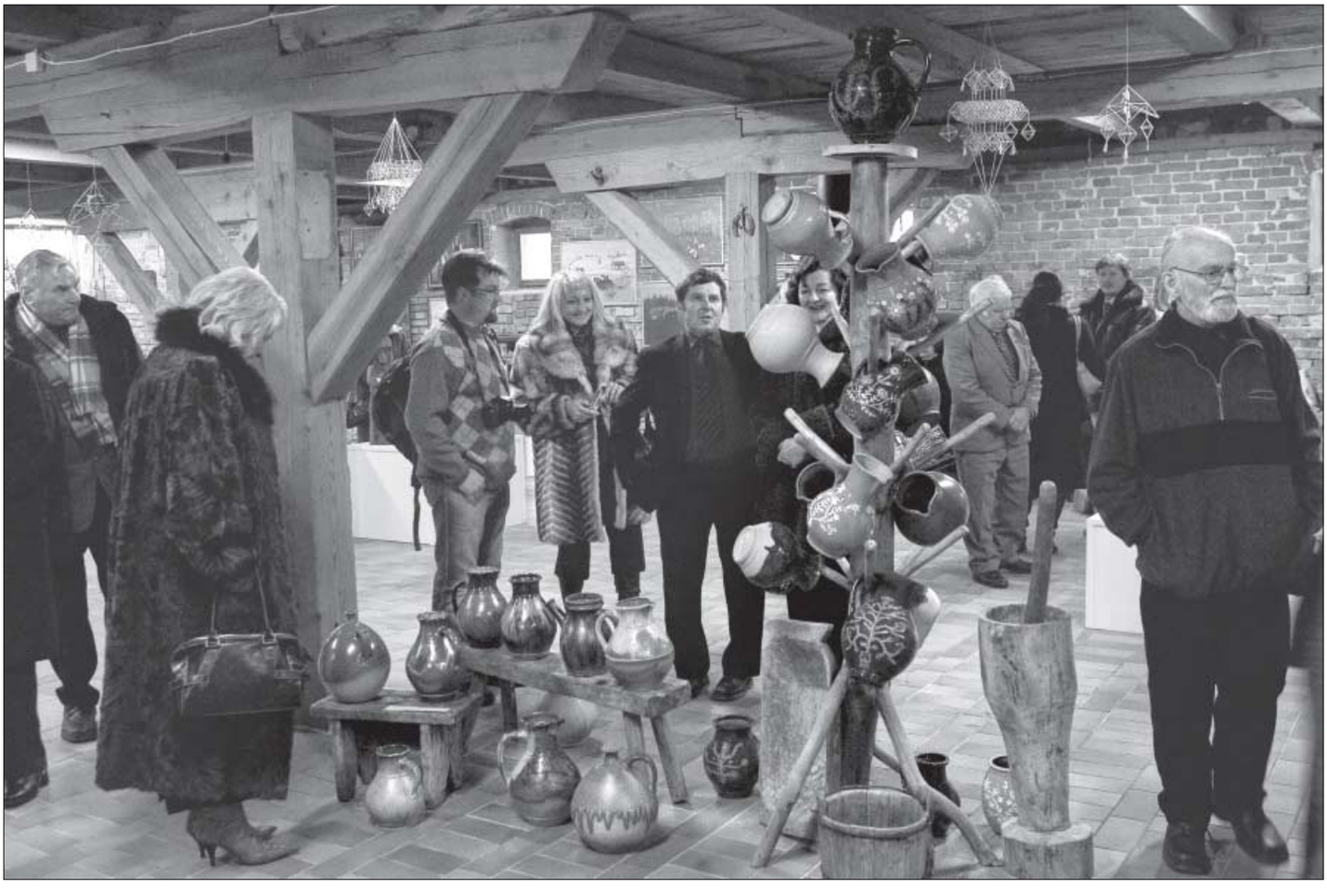
Karpinių meistrės raižiniai?

A. G. Dabar jau galima sakyti, kad tai raižytojos raižiniai…

S. U. Jos raižinių kompozicija darni, juodų ir baltų elementų visuma harmoninga, ypač dar turint omenyje, kad darbai yra nemažo formato. Išties O. Tumėnaitės-Bražėnienės kūryba padarė nemenką įspūdį.

A. A. Manau, kad iš dalies ji orientuojasi į XIX a. lietuvių liaudies raižinius, bet jai nesvetimi ir profesionalūs dailininkai Jonas Kuzminskis, Aldona Skirutytė ir kiti, XX a. nuo septintojo dešimtmečio kūrę savitas liaudies grafikos interpretacijas. Ji vadovaujasi dviem lietuvių grafikos tradicijomis iškart. Būdinga, kad liaudies vaizduojamosios dailės menininkai sau pavyzdžių renkasi iš profesionaliosios dailės. O Tumėnaitė-Bražėnienė kuria labiau įsigilindama į raižinio specifiką. Žinant, kokią turėjom turtingą ir įspūdingą liaudies grafikos tradiciją ir suvokiant, kad dabar jos tiesiog nebėra, norėjosi palaikyti vis labiau užmirštamas liaudies grafikos, taip pat ir margučių skutinėjimo tradicijas.

T. J. Jei kuriame nors žanre dirba daug meistrų, tai naujas žmogus gali tobulėti daug greičiau, nes vyksta parodos, vieni į kitus pasižiūri… O grafikė Tumėnaitė-Bražėnienė gana vieniša grafikoje. Tiesiog neįtikėtina, kad ji tyliai sau viena dirbdama, neturėdama į ką lygiuotis, nuolat kaip menininkė auga. Todėl jos „Aukso vainikas“ tikrai pelnytas, nes tenka dirbti pasitariant tik su savim ir taip lipdyti individualų stilių. Iš esmės konkurentų ji neturi…

Didelį parodos lankytojų susidomėjimą kėlė V. Valiušio tradicinių puodų ekspozicija

Apskritai šiemetinė paroda buvo šiek tiek mažesnė nei paprastai ir nepasižymėjo dideliais atradimais ar ryškiais blykstelėjimais – tokiais, kaip praeitais metais Kazimiero Striaupos medžio drožyba ir Valės Babinskienės gražus kaišytinių prijuosčių restauravimas. Manau, kad tai logiška, nes kiekvienais metais negalime pretenduoti į blyksnius… Šiemetiniai laureatai, be abejo, verti apdovanojimų ir įvertinimo, nes pasirinktuose žanruose išvarė solidžias kūrybines vagas.

Kryždirbystės dalį šioje parodoje galėtume pavadinti ir prisvilusiu blynu. Kol iš apskričių buvo išsiuntinėti nuostatai, kol jie pateko meistrams, kol visi pajudėjo… Be to, net ir laiku gavę informaciją meistrai trijų kryžių per metus nesukurs… Tikėkimės, kad jei ši mūsų programa bus vykdoma toliau, ateityje darbus pristatys stiprūs meistrai. Atsiskleidė šiemet ir tai, kad meistras turi ne tik suprojektuoti, sukurti kryžių, labai didelės reikšmės turi paminklo pastatymo vieta, nes kryžius neišvengiamai tampa ir architektūros objektu. Joks architektūrinis statinys, taip pat ir kryžius, negali būti statomas bet kur – jis tiesiog turi tai vietai tikti. Ir parodoje (apsilankius ir prie kryžių jų pastatymo vietose) įsitikinome, kad be tinkamai parinktos vietos jie daug prasčiau atrodo.

Kokie meniniai privalumai lėmė šios parodos apdovanotųjų kryždirbių hierarchiją – A. Vaškys, R. Zinkevičius, A. Teresius, K. Lovčikas?

T. J. Net parodos laureatas ir diplomuotieji kryždirbiai šiemet gana atsitiktinai ir paskubom surinko savo darbų kolekcijas. Lėmė ir gana objektyvios priežastys – pirmieji konkurso metai, laiko stygius; kai kurios apskričių parodos vyko netgi 2007 m. pirmojoje pusėje, pavasarį. Netrūko ir nesusipratimų – tokių, kaip nutiko su K. Lovčiko kryžių datavimu… Konkurso rezultatai susidėliojo sumuojant kryždirbių darbų pliusus ir minusus…

Kryždirbystės laureato A. Vaškio (Plungės r.) darbams labai padėjo tinkamai parinktos pastatymo vietos. Puikus paminklo ir vietos ryšys, sąveika. A. Vaškiui padėjo ir ta aplinkybė, kad jis dirba Žemaitijos nacionaliniame parke – restauruoja senuosius paminklus, kurie paprastai būdavo statomi tinkamoje jiems erdvėje. Pagal privačius užsakymus pastatytiems paminklams paprastai tenka prastesnė vieta. Beje, A. Teresiaus paminklai labai nukentėjo dėl to, kad jie atsidūrė nedėkingose vietose.

S. S.-Ž. Kryždirbystės srityje ateityje lauksime ryškesnių individualybių ir raiškių kūrinių. Šioje parodoje kai kurie paminklai buvo šiek tiek perdaug išpuošti, kartais nederėjo su aplinka, „pykosi“ su proporcijomis… Kartais užsakovai diktuoja sąlygas, todėl kryžiai ir ne meistro valia „apauga“ jam nebūdingais bruožais. Norėjosi to, kuo žavėjo K. Lovčiko darbai – saiko jausmo, proporcijų grakštumo. Gaila, komisijoje dirbom visuomeniniais pagrindais, todėl negalėjome apvažiuoti visos Lietuvos ir apžvelgti visus parodai pristatytus kryžius jų pastatymo vietose. Natūra rodo visuminį vaizdą, o nuotraukos – tik atvaizdą. Turiu vilties, kad esmingieji mūsų kryždirbystės bruožai ir pavidalai dar atsiskleis, nors šiaip bendrosios, tiek gerosios, tiek blogosios, tendencijos ir šioje parodoje išryškėjo.

A. G. Daug kur miesteliuose matome sovietinius, posvirskinius, kaip dailėtyrininkai neoficialiai vadina, „balvonus“. Todėl svarbu, kad dabar atnaujinama kryždirbystės samprata ir įvertinama jos būklė. Netgi per tokias konkursines parodas meistrams aiškėja pagrindiniai reikalavimai – saiko jausmas, harmonijos, išraiškos paprastumo siekis, tradicijos tęstinumas. Todėl šiose parodose su neretai akį miesteliuose badančiais objektais nesusiduriame.

A. Vaškys puikiai jaučia aplinką – tai rodo ir benediktinio kryžiaus pastatymas. Didžiulėje panoramoje jis nepraranda monumentalumo. Toje vietovėje jis „kalba“. Labai išraiškingas objektas – būtų gerai, kad tokių rastųsi daugiau. Meistras atstatinėja senuosius kryžius ir kartais jiems net parenka šiek tiek kitas vietas – antai stogastulpis su šv. Jonu Nepomuku anksčiau buvo prie šaltinėlio, bet kadangi ten dabar ūksminga ir apaugę medžiais, dabar jis pastatytas prie dviejų kelių sankryžos. Jis kamienu tarsi medis harmoningai atkartoja aplinkos dominantes. A. Vaškys savo darbais puikiai „išsitenka“ tarp tradicijos ir moderno. Jo darbų manierą net pavadinčiau išjausta tradicija…

A. A. Buvo įdomu, kaip A. Vaškio benediktiniame kryžiuje panaudotos akmens kryžių formos, ypač užbaigos, kryžmų galai. Dažnai, kai vienos medžiagos formos pervedamos į kitą, tai būna neskoninga arba kičas. Šiuo atveju toks žingsnis pasiteisino, nes išlaikoma tradicija, kartu tai iš dalies modernu. Jo darbai apskritai žemaitiškai paprasti, monumentalūs, turi vidinės jėgos, nors dėl detalių, žinoma, galima būtų ginčytis. Monumentalumo tradicija, kuri kartu su Ablingos stiliaus drožiniais iš Lietuvos liaudies meno beveik išnyko… Norisi ją šiek tiek paraginti, paskatinti, tai, žinoma, nėra besąlygiškas privalumas, bet viena iš galimybių, kurį laiką buvusi šešėlyje. Norisi šiuolaikinio monumentalumo.

Parengė Juozas ŠORYS

CURRENT AFFAIRS IN ETHNIC CULTURE

Gold Wreaths to Three Kings of Folk Art of the Zypliai Estate

Juozas Šorys discusses the third national folk art exhibition-competition and the work of the forerunners of the competition as well as the three winners. In his interview with members of the jury he talks about developing artistic trends of the exhibition, criteria of judgment, the state of applied and visual arts as well as that of cross-making. All interlocutors emphasise that the continuity of the folk tradition in Lithuanian art is related to the artists' contemporary use of traditional means and forms, their individual interpretation, inner perception of the spiritual values of the nation, and new visions of those creative personalities.

Naujas požiūris į tradicinę lietuvių muziką

Algirdas KLOVA

Lietuvos muzikinio folkloro paveldas yra susijęs su įvairių tautų, įvairių laikmečių muzikinėmis tradicijomis, tad lietuvių liaudies melodikoje, ritmikoje ir harmonijoje galime atpažinti per šimtmečius perimtus kitų muzikinių kultūrų bruožus. Panašūs procesai vyksta ir šiandien, kai kuriant šiuolaikines muzikines kompozicijas folkloras derinamas su kitų žanrų muzika. Taip tradicinei liaudies muzikai suteikiama naujų spalvų ir prasmių, toks muzikavimas patraukia naujas klausytojų kartas.

Iki XX a. devintojo dešimtmečio pradžios Lietuvos folkloro ansambliai siekė kuo tiksliau atkartoti etnines regionines dainavimo ir grojimo tradicijas, išsaugoti tarmes ir muzikinius dialektus. Taigi muzikinis folkloras buvo suvokiamas kaip muziejinė vertybė, kurią svarbu išsaugoti ir autentiškai atkartoti.

Apie 1983 metus šią nuostatą ėmė keisti kūrybiškesnis santykis su tradicija. Tuo metu įvyko daug diskusijų sukėlę Evaldo Vyčino ir ansamblio „VISI“ koncertai, kuriuose Antano ir Jono Juškų XIX a. pabaigoje užrašytos bei publikuotos dainos buvo atliekamos su instrumentiniu pritarimu – Vyčino rekonstruotomis senosiomis septynstygėmis kanklėmis, smuiku, lumzdeliais, būgneliu, dambreliu... Net minimali ansamblio atlikėjų spontaniškumo ir improvizacijos dozė tiems laikams pasirodė pernelyg drąsi. Daug kas jau tada XIX a. dainų ir instrumentuotės rekonstrukcijose įžvelgė ir kitų žanrų elementus. Vis dėlto tai tapo postūmiu kiek kitokios pakraipos folkloro ansamblių atsiradimui. Panašių išlaisvėjimo apraiškų buvo naujai susikūrusių folkloro ansamblių „Intakas“ (vad. Rytis Ambrazevičius), „Vydraga“ (vad. Algirdas Klova), „Ratuto“ (vad. Česlovas Kriščiūnas), „Sutaras“ (vad. Antanas Fokas) programose.

Tradicinį folklorą ir XIX a. dainynuose užrašytų dainų rekonstrukcijas bei savitas jų interpretacijas iki šių dienų sėkmingai derina ir „VISI“, ir „Vydraga“, Keisto folkloro grupė (vad. Andrius Morkūnas), „Sedula“ (vad. Daiva Steponavičienė) ir kt.

„Keisto folkloro grupė“ iš Kauno ne tik dainuoja, bet ir groja bei akompanuoja dainoms įvairiais, dažnai pačių pasigamintais instrumentais, taip pristatydami savitą dainų viziją. Trys skirtingi šaltiniai pateikia skirtingą informaciją apie grupės sukūrimo datą – nuo 1992 iki 1995 metų. Grupės pristatymai taip pat kupini misitifikacijų ir neaiškumų. Rašoma, kad jų muzikoje jaučiama etruskų, zulų, maorių bei įvairių kitų kultūrų įtaka. Sunku būtų ginčytis, nors vargu ar kas nors yra girdėjęs etruskų muziką... Bet turėčiau pripažinti, jog meditatyvumas ir laiko nejauta šiai grupei tikrai būdingi. Grupė yra išleidusi tokias kompaktines plokšteles ir kasetes: „Neautentiško folkloro grupė“, MC 1994, CD 2001; „Apie smertį“, MC, CD 1996; „Dainos įvairios“, MC, CD 1998; „Šilai pušynai“

Rugiaveidė. Nuotrauka iš asmeninio archyvo.

Grupės „Ženklas“ muzikantai. Iš kairės: Aigris Bulavas, Gintas Kažemėkas, Gytis Gasperaitis, Audrius Mickevičius, Valdas Neimantas, 1988 m. Klaudijaus Driskio nuotrauka.

MC, CD 2000; „Už jūrų marių“, CD 2002; „Aleliumai loda“, CD 2007.

Stilistiškai panašus buvo ir Daivos Pelakauskienės projektas „Skalsa“. Tai liudija bene vienintelis jų įrašas, darytas koncerto metu ir išleistas kaip MC keistoku pavadinimu „Laisvė raganosiams“, Kaunas: Pūkas, 1999.

1994 m. įkurtas ansamblis „Sedula“ išsiskiria ne tik netradiciniu balsų skambėjimu, saikingu naujos harmonijos taikymu, netradicine instrumentų traktuote, bet ir savo viduramžiška apranga – pagal XV–XVI amžių archeologinius radinius atkurtais kostiumais. „Sedulai“, o iš esmės jos vadovei Daivai Steponavičienei folkloras – ne tik dokumentinė muziejinė medžiaga, bet ir gyva, nuolat kintanti vertybė, todėl ji ir pateikiama savitai, kūrybiškai, ieškant naujo skambesio, naujų išraiškos priemonių („Sedula. Šiuolaikinis žvilgsnis į viduramžius“, Vilnius: Pianola, CD 2003).

Sąlyginai vadinkime šią kryptį *improfolku*, ar *post-folkloru.*

Panašiu laiku pradėjo rastis dar viena folkloro medžiagos ar jos elementų panaudojimo kryptis – *World music*. JAV ir Vakarų Europoje ji pradėjo ryškėti XX amžiaus 8–9-ojo dešimtmečių sandūroje, iš pradžių kaip afrikiečių folkloro jungtis su roko muzika. Tai įvyko dėl dviejų priežasčių – muzikinės ir politinės. Viena vertus, labiau išprususiems ir kūrybingesniems roko muzikantams nusibodo primityvoka ir kvadratinė roko muzikos forma ir jie panoro praplėsti jos ribas. Plėsdami ir taip jau populiarios roko muzikos ribas spalvotųjų pasaulio

Grupė „Atalyja“: Darutė Matulionytė-Pilibavičienė, Eirimas Velička, Gediminas Žilys, Ugnius Keturka, Gedimina Šalkauskaitė-Statulevičienė, Rytis Ambrazevičius, Audronė Pociūtė-Daraškevičienė (nuotraukoje trūksta grupės narių – Ernesto Jepifanovo ir Salvijaus Žeimio). Nuotrauka iš asmeninio archyvo.

„Iļģi“. Centre – Ilga Reizniece, 8 dešimtm. Andrio Krievinio nuotrauka.

„Antis“ ir „Ratilio“ prieš koncertą Vilniaus sporto rūmuose, 1987 m. Nuotrauka iš asmeninio archyvo.

gyventojų folkloru, roko muzikantai ne tik siekė dar labiau išpopuliarėti, bet ir solidarizavosi su jais, kovojančiais už politines teises.

Vėliau imta domėtis ne tik Afrikos, bet ir Azijos, Lotynų Amerikos, Australijos aborigenų, Naujosios Zelandijos maorių bei kitomis kultūromis. Jos jungiamos jau ne vien su roku, bet ir su džiazu, disko, techno ir kita muzika. Tai vis dar pavadinama *World music*, nors daugelis muzikantų šio apibūdinimo vengia.

Lietuvą ši muzikinė banga pasiekė vėluodama mažiausiai dešimtmečiu. Pirmąja šios muzikos „kregždė“ Lietuvoje galima laikyti folkloro ansamblio „Ratilio“ instrumentinės grupės ir roko grupės „Antis“ bendrą pasirodymą Vilniaus sporto rūmuose 1987 m. gruodžio 26 dieną. Tada šie kolektyvai kartu atliko Algirdo Klovos kompoziciją „Grojam taip, kaip mokam, bet visi drauge“ bei du lietuvių liaudies šokius. Kompozicijoje sutartinių dermija ir ritmika buvo sujungta su rokui būdinga harmonija ir pulsacija. Todėl šią kompoziciją galima būtų laikyti *etnoroko* gimimu Lietuvoje.

Labai greitai, po pusės metų, išgirstame apie naują Ryčio Ambrazevičiaus eksperimentą – grupę „Namo“. Ji debiutavo antrajame Roko marše per Lietuvą 1988-ųjų vasarą. Tai buvo lengvas, minkštas rokas, grindžiamas tradicine lietuvių liaudies muzika. Rytis Ambrazevičius, Žemyna Trinkūnaitė ir Aigris Bulavas lietuviškas kankles, skudučius, lumzdelius pabandė derinti su sintezatoriumi.

Dar vienas, gal kiek labiau išplėtotas ir improvizaciškesnis projektas buvo X-Ženklo grupė, susikūrusi 1988 metais Vilniaus dailės institute. Į ją susirinkę jauni, folkloru besidomintys dailininkai ir architektai nutarė sujungti lietuviškos ir rytų muzikos bei klasikinio meditatyvaus minimalizmo pagrindus. Ši muzika buvo persunkta minimalizmo dvasia ir elementais.

Pagrojęs kelerius metus, kartą išvykęs į gastroles užsienyje bei 1990 m. išleidęs vinilinę plokštelę, jie kuriam laikui nutilo. Bet kai 2002 m „Muzikos bomba“ jų plokštelę išleido CD pavidalu, kilo mintis groti toliau. Nors dėl įvairių priežasčių grupės sudėtis smarkiai pasikeitė, 2006 m. jie įrašė naują albumą, pavadintą „Take“ (Vilnius: Dangus (Bomba)).

Manau, kad visoms šioms pirmosioms kregždėms ženklią ir teigiamą įtaką darė kaimyninės Latvijos kolektyvų „Iļģi“ ir „Jauns Menēss“ muzikavimas. Į grupę „Iļģi“, gyvuojančią nuo 1981 m., aktyvios folkloro atlikėjos ir propaguotojos Ilgos Reizniecės suburti muzikantai pirmieji savo atliekamą muziką pristatė kaip postfolklorą. Antrojoje grupėje „Iļģi“ susiliejo su roko muzikantais. Jų įtaka lietuvių postfolkloro bei folkroko grupėms gerai juntama.

Vis dėlto pirmąsias šios krypties lietuvių grupes turbūt reikėtų vertinti kaip gana atsitiktinius ir nepakankamai subrandintus bandymus jungti folklorą ir kitus muzikos žanrus. Tai lėmė ir informacijos stoka, ir įvairūs tabu, ir tokių tradicijų stygius – ištisus dešimtmečius prievarta mums brukta visai svetima kultūra.

Tautinio atgimimo laikais, ypač po 1987-ųjų vasarą Vilniuje įvykusio pirmojo tarptautinio folkloro festivalio „Baltica“, Lietuvoje vėl sustiprėjo žanro gryninimo tendencijos, folkloro kolektyvai buvo skatinami kuo tiksliau perteikti lietuvių liaudies muzikos savitumus. Tai natūralu, nes folkloras tapo viena iš kovos už nepriklausomybę formų.

Rimtesni poslinkiai pastebimi jau po 1991 metų, atgavus Nepriklausomybę. Atsivėrus sienoms ir išaugus informacijos iš Vakarų srautui, į folkloro derinimą su kitais šiuolaikinės pramoginės muzikos žanrais pradėta žiūrėti daug rimčiau. Pirmuosius profesionalius bandymus sujungti folklorą su džiazu išgirdome festivalyje „Skamba, skamba kankliai“ 1991 metais. Tada pasirodė du visai nauji ir gana netikėti junginiai: Veronika Povilionienė su saksofonininku Petru Vyšniausku pademonstravo visai šviežią ir gaivų požiūrį į folklorą (CD „Veronika Povilionienė – Petras Vyšniauskas“, 1993, Lithuanus JACD 034; CD „Išlėk, sakale“, 2005, Semplice). Įvairiomis muzikinėmis skirtingų žanrų priemonėmis buvo siekiama vieno tikslo – profesionalaus dviejų muzikantų dialogo. Antrasis junginys – Skirmanto Sasnausko džiazo kvarteto ir Klovos vadovaujamos folkloro grupės „Vydraga“ atlikta šių dviejų muzikų kompozicija „Laumių sakmės“. Tai buvo pirmasis bandymas vientisai muzikinei *folkdžiazo* kompozicijai pasitelkti ne tik dainas, sutartines ir instrumentines melodijas, bet ir smulkiąją tautosaką – būrimus, užkeikimus, paukščių balsų pamėgdžiojimus, sakmių fragmentus ir kt. (MC „Laumių sakmės“, 1994, o CD – 2002 m., Vilnius: Juosta Records). Beje, šios liaudiškosios tradicijos ir džiazo sąsajos nebuvo netikėtos – ankstesnėje abiejų Lietuvos džiazo muzikantų – Sasnausko ir Vyšniausko – kūryboje jau būta nemažai eksperimentų su liaudies muzika. Ši jau seniai purenta dirva telaukė naujos sėklos.

Puikiai valdydami džiazo kalbą, kūrybinei sąjungai su folkloru džiazo muzikantai pasirinko ir naujus partnerius. Petro Vyšniausko ir Veronikos Povilionienės bei Skirmanto Sasnausko ir Algirdo Klovos bendradarbiavimas tęsėsi ir vėliau, muzikuojant dviese ar kuriant naujus didelius projektus. Pavyzdžiui, Klovos kompozicijos „Vakarinė žvaigždelė“ arba „Mėnuo saulužę vedė“ (1998 m.), „Lino kelias“ (2000 m.), kuriose, be Sasnausko, muzikavo ir kiti Lietuvos džiazo grandai.

Pasaulinio džiazo žvaigždė Vladimiras Čekasinas, susidomėjęs lietuvišku folkloru, savo kompozicijoms vėlgi kvietė Klovą ir Sasnauską. Vladimiro Čekasino muzika kosmopolitiška, ji priartėja prie *World music* plačiąja prasme, be to, ji dar ir sinkretiška: projektams pasitelkiamas vaizduojamasis menas – čia pat vykdomos „akcijos“, taip pat kinas, teatras, šokis ir pan.

Dar vienas Lietuvoje dirbantis *World music* kolektyvas – improvizuojančių kompozitorių trio „Žaliakalnio Vilkai“. Jo nariai – Giedrius Kuprevičius, Algirdas Klova ir Mieczyslawas Litwinski's – kartu groja nuo 1995 m. (CD „Žaliakalnio vilkai“ (Live), 1996, Vilnius: Bomba Records). Šio trio programose skambanti lietuviška muzika traktuojama labai laisvai. Ir ne tik lietuviška – „Žaliakalnio Vilkai“ buvo

„Laumių sakmės“: Skirmanto Sasnausko džiazo kvartetas ir „Vydraga“, apie 1991–1994 m.. Viliaus Usinavičiaus nuotrauka.

A. Klovos kompozicija „Mėnuo saulužę vedė“: Jūnė, Rugiaveidė, A. Klova, S. Sasnauskas, 1998 m. Nuotrauka iš asmeninio archyvo.

paruošę bendrą programą su rusų folkloro grupe „Arinuška“, nuolat improvizavo ir kitų pasaulio tautų liaudies melodijų temomis.

Kitas *folkdžiazo* pavyzdys – Algirdo Klovos ir Lino Rimšos kvartetas, kuriame grojo dabar jau miręs puikus būgninkas Jonas Taločka bei boso gitaristas Vladislavas Borkovski's. Čia gimė nemažai gražių lietuvių liaudies dainomis paremtų kompozicijų, tarp jų ir tarptautinio pripažinimo pasiekęs „Strazdas“. Šio kvarteto pagrindu įkurtas Algirdo Klovos kvintetas, kuriame klavišiniais grojo Arūnas Šlaustas, mušamaisiais – Gediminas Laurinavičius, bosu – Vladislavas Borkovski's, dainavo Jūnė (Jūratė Klovienė). Su džiazo muzikantų Olego Molokojedovo ir Dainiaus Pulausko ansambliais ne vieną projektą paruošė ir tautiška kapelija „Sutaras“. Pavyzdžiui – CD „Sutaras & Vilnius Jazz Quartet.ethnojazz.lt“, 2002, Vilnius: Kukū Records.

Būtų neteisinga nepaminėti ir kitų džiazo muzikantų – Vytauto Labučio, Tomo Kutavičiaus ir Lino Rimšos, kurių naujausiuose darbuose jungiama lietuvių, rytų šalių bei Afrikos folkloras, hiphopas ir sudėtinga elektroninė, kompiuterinė muzika.

Ko gero pirmasis *World music* koncertas, kuriame gyvai muzikuota su juodaodžiu muzikantu, įvyko Vilniuje 2000-ųjų vasarą. Tai Klovos kvarteto ir senegaliečio Pierre Kouyate muzikinis projektas, afrikiečių bei lietuvių dainas jungiantis su džiazu.

Įkvepiančiu pavyzdžiu lietuviams turėtų tapti airiai, kurie savo folkloro modifikacijas naudoja tautos identitetui stiprinti. O lietuvių folkloro grožį ne mes pirmieji pastebime. Jau prieš keliolika metų gerai pasaulyje žinomos grupės „Enigma“ kompozicijoje panaudotos lietuviškos sutartinės buvo maloni staigmena Lietuvos folkloro entuziastams.

Trumpai įvardijus pirmuosius lietuvių folkloro ir džiazo derinius, svarbu aptarti ir kitą jungtį – folkloro ir roko *fusion*. Jau minėta, kad pirmeiviais šioje srityje galima pavadinti roko grupės „Antis“ ir folkloro ansamblio „Ratilio“ instrumentinės grupės junginį. Iš tuo metu susikūrusių ir iki šiol gyvuojančių muzikinių projektų ryškiausia būtų Eirimo Veličkos suburta grupė „Atalyja“. Ji pradėjo koncertuoti 1998-aisiais. Didžiausią šio ansamblio repertuaro dalį sudaro lietuvių liaudies kalendorinės dainos ir sutartinės. Ansamblis siekia transformuoti archajišką lietuvių folklorą, pritaikyti jį nūdienos reikmėms, populiarinti senąsias dainas. Tradicinį liaudišką vokalą ir instrumentus muzikantai jungia su klasikinio roko ir kai kuriais indų tradicinės muzikos elementais. Pasak projekto autoriaus, roko muzikos

priemonės padeda didesniam klausytojų ratui pasakyti, kad lietuvių folkloras yra vertybė. Grupė jau yra išleidusi MC „Atalyja“, 2000 (2001 m. CD formatu), CD „Močia“, 2004, Vilnius: Dangus. Daug koncertavo užsienyje.

Kur kas „kietesnės“ muzikos pavyzdys – metalo grupė „Zpoan Vtenz“ – Munius Peršonis, Vilma Čiplytė, Audrius Šimkūnas, kuri savo kompozicijose taip pat naudojo senąsias lietuvių liaudies dainas. Pirmasis jų albumas „Gimę nugalėt“, 1998 m. išleistas Anglijos įrašų studijoje Neat Metal. Čia labai ryški gotikinio roko, metalo muzikos stilistika, į kurią kartais visai vykusiai įpinamas ir folkloras.

Dar vienas unikalus lietuvių muzikos reiškinys – Rugiaveidė. Šį pseudonimą liaudies dainų atlikėja Daiva Steponavičienė atrado ieškodama žolės, prasikalančios pro akmenį, pavadinimo. Rugiaveidės dainose skamba ir pop, ir disko, ir techno ar minkštojo angliško roko elementai – CD „Pūtė vėjas ąžuolą“, (2003, Vilnius: Jet Sound ir Lukas Sound), CD „Kalėdų rytą Saulė pražydo“, Rugiaveidė ir „Sedula“. (2006, Vilnius: Nona Sound). Tai gana eklektiška muzikinė kalba. Be to, net ir geros idėjos kartais „atsimuša“ į ribotas prodiuserių galimybes ar aranžuotojo folklorinės kompetencijos stygių. Vieno iš Rugiaveidės albumų anotacijoje labai tiksliai pasakyta: nėra paprasta dainingo ir lyriško krašto folklorą pritaikyti „jamachoms“ ir „rolandams“ – nors šios harmoniją ir ritmą palaikančios mašinos dirba tiksliai, retsykiais pritrūksta to širdžiai mielo neritmiškumo, netikslumo, liaudiškos „dūšios“, laisvumo, kuris pasiekiamas muzikuojant gyvai.

Kalbant apie folkloro ir kitų muzikos žanrų derinius neretai užsimenama ir apie edukacinį, šviečiamąjį šios muzikos poveikį. Tai patvirtina ir Kaišiadorių V. Giržado vidurinės mokyklos vaikų Modernaus folkloro ansamblis. Vaikams smagu dainuoti modernizuotą folklorą, patiems sau pritariant bet kokiu klasikiniu, estradiniu ar liaudišku instrumentu – taip jie lavina savo kūrybinę vaizduotę. Tai įvairiausių folkloro žanrų pavyzdžiai – nuo senųjų kalendorinių dainų iki vestuvinių dainų klasikos ar net romansų. Vaikams muzikuojant, visa tai visai neblogai dera, ir aranžuotės gana profesionalios. Ansamblio vadovas ir visų kompozicijų autorius Česlovas Kriščiūnas savo projektą pristato taip: „Manau, kad dirbant su vaikais iš karto siekti autentikos yra problemiška. Vaikai po truputį priartėja prie to, tarsi per žaidimą, per nesąmoningą susidūrimą su tradicija.“

Smagu, kad ši muzika Lietuvoje jau turi savo klausytojų ir net specialius renginius. Kaune nuo 1997 metų vyksta festivalis „Suklegos“, jau 1999 m. festivalyje „Baltica“ viena diena buvo skirta *World music*, buvo ir kitų, mažesnių projektų.

„Žaliakalnio vilkai“: Mieczyslaw Litvinski, Algirdas Klova, Giedrius Kuprevičius. Alvydo Vaitkevičiaus nuotrauka.

CURRENT AFFAIRS IN ETHNIC CULTURE

New Attitude Towards Traditional Lithuania Music

This paper by the composer and multi-instrumentalist Algirdas Klova reviews the history of Lithuanian folk. Up to the beginning of the 1980s Lithuanian musical folklore was seen as a museum item that was supposed to be preserved and thus repeated in an authentic way. Around 1983 this point of view started to be replaced by a more creative relationship with the tradition. In contemporary music compositions folk is combined with other genres and styles of music. Klova discusses several trends of such music making. They are impro-folk, post-folk, ethno-rock and folk-jazz. He briefly introduces authors and performers of these styles of music, that is, bands who improvise on folk music, projects initiated by Klova and the most interesting bands. He provides the discography of the performers.

Upe žemyn ar žvelgiant nuo liepto?

Kaune atsiduri tarsi švelnioje dviejų didelių upių sterblėje ar gniaužtuose. „Vidinio“ (krašto, šalies – paradoksas!) miesto ir mini Lietuvos vaizdinio sanglaudoje, tarpupyje. Ten, japoniško pavyzdžiu, Neris–san ir Nemunas–san… Jo krantais lyg žvakidės atšakomis ar herbinio tauro kontūru atriedi prie esminės miesto kryžmos – santakos, Kauno pilies, prie mikriukų ir „trolių“ transporto mazgo. O nuo ten turi praeiti pro, matyt, upeivių ir žuvautojų sausumoje – etnininkų pamėgtą „rezultatų aptarimo“ užeigą „Upe žemyn“, jei nori nosimi įsibesti į iš gatvės pusės užrakintas (simptomiškai ir simboliškai?) Kauno tautinės kultūros centro duris (įėjimas – šoninis). Iš ten pro mažus, miestui – tvirtovei, apsuptai fortų, „daktarų“ pilių, priderančius ir, matyt, kažkokio pirklio pasistatyto sandėlio langučius atsiveria puikus vaizdas į Nerį, į nujaučiamą jos, išplitusios, ramios, gražios, mitiškai motyvuotos, bet vis dėlto upės „mazgės“, įsiliejimą į Nemuną, nebylią, bežadę jo sraują, garmančią *už devynių jūrų, už devynių marių* – gal į pragarmes, paskandas ar kur kas aukščiau... (Nors iš tikrųjų abu – upiai ar upinai, žemaitiškai, tiesa, apie mažesnius upelius sakant – *opaliai*, nes ir Neris (taip seniau vadintas bebras, anot kaunietės a. a. Idos Stankevičiūtės), ir Nemunas turi vyriškosios giminės vardus. Tai du mūsų nors ir užteršti, bet gyvybingiausi *saniai*, anot tarminio aukštaičių „liežuvio“. San(iai) – garbūs protėviai, seniai upiai ir upės).

Kaip gyvuoja laikinoji sostinė, minimetropolis? Ar jis vis dar lietuvybės gerbėjų ir puoselėtojų bastionas, tautamylių, „nacionalistų“, patriotų epicentras, neišnaikinamas redutas? Po Kauno ir jo regiono apylinkių dangumi paskutiniuoju metu, atrodo, kiek apsmuko giluminio tautinio susivokimo, įsigyvenimo ir gebėjimo tuo išmintingai naudotis, remtis, džiaugtis norinčiųjų bei gebančiųjų žmonių sluoksnis.

Ne paslaptis, kad paskutiniuoju veiklos tarpsniu ir Kauno tautinės kultūros centras įpuolė į vilkduobę. Trumpai sakant, patyrė organizacinę ir kūrybinę krizę. Tarsi gyvybingoji tautinė šio bene lietuviškiausio mūsų „miesto didelio – mažo“ (anot buvusio kauniečio a. a. Leonido Jacinevičiaus) verdenė būtų ėmusi sparčiai užakti. Sumenko šventės, renginiai, koncertai, suprastėjo jų kokybė, visuomeninis prestižas, domėjimosi lygis… Beveik nesidomint „žmogiškuoju faktoriumi“ vis tiek tekdavo išgirsti apie „vietinio masto“ nesantaikas, visokias „netaikaus sambūvio“ nesąmones… Net buvusi viena iš Kauno etnininkų „vizitinių kortelių“ – tarptautinis netradicinio folkloro (postfolkloro) festivalis „Suklegos“ nublanko, susiskaidė į, regis, du parapijinius (ar paranormalius, parasparnius?) renginėlius (pasirodo, dėl „teisių“ bei „teisesnių“ ginčo net renginio pavadinimas ir logotipas ankstesniųjų „idėjos gimdytojų“ buvo užpatentuotas)… Žinoma, kaip ir anksčiau, vyko rimti Aleksandro Žarskaus ir kitų auksaburnių paskaitų ciklai, tęsėsi kasdienis darbas folkloro, tautodailės, teatro ir kitose specializuotose grupėse, šiek tiek mokamuose būreliuose, Etninės veiklos studijoje. Iš inercijos „baziniu ritmu“ nuoširdžiau arba „dėl paukštuko“ tęsėsi šventės, renginiai, skirti *urbi* (*et orbi*?) – Trys karaliai, Užgavėnės, vaikų Velykėlės, advento vakarai ir kt. „Skamba skamba kankliams“, nors ir nebe taip agniai, bet vis dar „Atataria lamzdžiai“, gūžtą Kaune „ant Lietuvos“ susisuko piemenaujantis, pagal amžių į mergiotes turintis imti žvalgytis (iš tikrųjų diapazonas – nuo ikimokyklinukų iki abiturientų), tradicinius liaudies instrumentus ir balso stygas duzgenantis „Tramtatulis“…

Gana neprastai iki tol suderintas miesto etnokultūrinės veiklos mechanizmas ėmė striginėti, kai jam vadovauti atsisakė autoritetą tarp etnininkų, folkloro gerbėjų, tautinio kostiumo puoselėtojų turėjusi Asta Vandytė (ir dabar tebeturinti – kaip ir ankstesnė vadovė Rasa Ambraziejienė). Ir tada vairą paėmė su tautine kultūra anksčiau menkai tesusidūrusi „švietimietė“ Rima Jarušauskienė. Pasak žinovų, ambicinga, bendraujanti, kupina norų ir iliuzijų… Ne veltui, matyt, sakoma, kad gerais norais grįstas kelias į… biurokratinę ir idėjinę balą. Deja, tuo laiku daug metų burtas folklorininkų ratas iškriko – nelyg jei speigmečiu kurapkų būreliui sode susimetus neparūpini eglišakių ir kruopų, sėmenų… Regis, galvos už etninę kultūrą neguldytų ir miesto Švietimo skyrius – dalykinis ir juridinis įstaigos važnyčiotojas. Be kita ko, netrūksta ir liudijimų, kad tradicinių, pamatinių kultūros vertybių gerbėjams ir Kauno savivaldybės Kultūros centre „nėra su kuo kalbėtis“. O Kultūros skyriuje apie etninę kultūrą gali tik pasikalbėti, išsilieti…

Kauno tautinės kultūros centre dar lapkričio mėnesį per vadinamąją „Suklegų“ dirbtuvių diskusiją „Tradicinis ir modernus folkloras šiuolaikinėje visuomenėje“ nusistebėjau išgirdęs, kad buvo beveik visiškai nutrūkę ryšiai su vaikų ir suaugusiųjų folkloro ansambliais – tik tada visiems siūlyta kartą per mėnesį rinktis prie apvalaus stalo, diskutuoti, bendrai veikti, interneto svetainėje įkurdinti folkloro ansamblių sąrašą su prisistatymais, veiklos gairėmis, kelta mintis, kad galėtų įsisteigti informacinis

Kauno Sąjūdžio sekmadieninės kultūros mokyklos dalyviai. 1988 m. Kauno tautinės kultūros centro archyvo nuotrauka.

konsultacinis ar koordinacinis „organas“ ar koks kitoks iniciatyvų nytis įtempiantis mazgas… Na, kotas, lokalus viesulas ar „grybas“ stiklainyje… O juk visa tai elementaru – seniai turėjo būti… Skambėjo nuolatinis leitmotyvas – sugriauti lengva, o atkurti… Metas pradėti, nes… vis tiek reikės! A. Žarskus kažkuria proga yra įžvalgiai pastebėjęs, kad „reiškiniai yra linkę virsti savo priešingybe“, nors veikiantieji asmenys dažnai beveik tie patys.

Belieka laukti naujojo eilinės vystymosi vijos atsisukimo „geraja puse“, juolab kad prieš Kalėdas apsišvarinimo procesui vadovauti buvo išrinkta (inkorporuota, deleguota?) „nauja šluota“ – naujoji KTKC direktorė Vilija Kepežinskienė, buvusi Kauno Milikonių vidurinės mokyklos direktoriaus pavaduotoja, etninės kultūros mokytojų metodinės tarybos narė, taigi, regis, turinti būti suinteresuota dalykiškai funkcionalios ir kūrybingos atmosferos palaikymu.

Kita vertus, kyla klausimų, ar apskritai tikslingas toks kryptingai (todėl ydingai?) „specializuotas“ miesto valdžios šokdinimas „atsižvelgiant į einamojo momento poreikius“, kurie nuolat keičiasi, o suvokimo, kad taip geidaujamąjį visuomenės, jos lokalių bendruomenių pilietiškumą tveria būtent tautinė, kraštotyrinė, istorinė etc. savivoka, o ne abstraktūs ar parodomieji „papildomo ugdymo“ judesiai, miesto (žinoma, ir ministerijos) švietimo strategams vis nė už gražį. Reikėtų duoti dvasios ramybę tiems, kurie ne už pinigus dirba, neversti jų rašinėti šūsnis gal kam gražiai atrodančių popiergalių – veiklos imitacijų, o ką ir kaip daryti – jie puikiai nusimano… (Nors pagal beveik vienodą minimalų valytojų ir įvairių kultūrininkų (verkšlenantys „švietimiečiai“ tarp jų – bajorai!) atlygį atrodo, kad šveisti grindis ir nesukalioti „mazgų“ – geriau gyvenime nusimanančiųjų ėjimas. „Darbas išlaisvina!“ Bet kiekvienam savo…) Be to, kodėl įvairiabriaunį tautinės kultūros raiškos fenomeną norima sugrūsti vien į švietimo sistemos priklausomybės Prokrusto lovą? Tautinės kultūros vertybes ne tik tarp vaikų, bet ir įvairiuose visuomenės sluoksniuose galėtų ir turėtų puoselėti bei propaguoti ne tik tie, „kam priklauso“, ir „tamstos mokytojos“, bet ir daugelis kitų kultūrininkų, prigimtinių inteligentų, patriotais save laikančių verslininkų ir „pinigų maišų“. Todėl manau, kad galvojant apie KTKC (ir kitų panašių šalies darinių)

ateitį galbūt tikslinga būtų svarstyti racionalesnes nesavininkiško „šeimininko“ paieškas. Gal jį būtų pravartu „prisegti“ ir prie „kultūrininkų“, ir prie „švietimiečių“ ar net prie kelių savivaldybės skyrių iškart? Arba tiesiogiai prie „bendrosios“ administracijos ar asociacijos pagrindais prie miesto tarybos, vicemero, mero? Ieškant logiškos ir naudingos išeities svarstytinos įvairios galimybės. (Beje, keista padėtis susiklostė su Etninės kultūros globos tarybos regioninių padalinių veikla – kaip išsiaiškinau, nesant aiškių kriterijų, kam „priklauso“ Kauno miestas ir rajonas, pasimetė net dviejų – Suvalkijos ir Aukštaitijos – „globotojų“ tarybos, jų pirmininkai ir etatiniai darbuotojai, nors tarybų sąrašuose švyti kauniškių veiksnių, ypač esančiųjų „prie valdžios“, pavardės. Vertėtų tai galų gale išsiaiškinti ir parodyti bent krislelį vertingojo „strateginio“ dėmesio ir Kauno tautinės kultūros centrui. Iki šiol ten dar akių neparodė (žinoma, niekas ir patiems netrukdė kreiptis!) nei Suvalkijos (jiems, Kaunas, regis, arčiau kūno ir širdies) regioninės tarybos pirmininkė Danguolė Micutienė ir etatinis sekretorius Valentinas Jezerskas, nei Aukštaitijos „globotojai“ – pirmininkė Liudvika Trasykytė, etatinė sekretorė Vitalija Vasiliauskaitė).

Juolab kad šiemet kauniečiai, kaip ir visa Lietuva, minės ne tik bendralietuviškąjį Sąjūdžio dvidešimtmečio jubiliejų. (Kad ir kaip vengtume į pasaulio įvykius ir, rodos, savaiminį kasdieninį jo stebuklą žvelgti per kiekybinę dešimtainę apvalių skaitmenų prizmę, nors ir iš esmės pasaulėžiūriškai atsiribotume nuo „sukakosiančių“ sukakčių, tuščiažiedės numerologinės egzaltacijos, bet šiemet (ir dar kitąmet, ir dar daug daug kartų?) turėsime išsigryninti, „susiskaičiuoti“, kitaip mus, jaunus ir senus – archetipinės totemų būties paveldėtojus meškius pleškius, elnius devyniaragius, ant liepto (Jievaro tilto?) suskaičiuos tie, kurie jau be vardų ir skaičiuočių gyvena, krūpsi, sergsti mūsų atmintį, esatis (ir ateitį?) upelių veidrodžiuose, miškų tankmėse, užmirštose lauko akmenų krūsnyse, apleistų vienkiemių krosnyse). Pasak Vydijos interneto svetainės, pavaduojančios *www.ktkc.lt,* „1988 m. kartu su Lietuvos atgimimu įsikūrė visuomeninė bendrija – Kauno Sąjūdžio sekmadieninė kultūros mokykla. (…) Visi užsiėmimai vykdavo sekmadieniais VU Kauno humanitarinio fakulteto auditorijose (kur klausytojų rinkdavosi tiek, jog tekdavo sėdėti ant palangių, ant laiptų), o renginiai – įvairių mokyklų salėse arba po atviru dangum“. Jos pagrindu 1995 m. Karaliaus Dvaro (vėliau – Adomo Jakšto) gatvėje buvo įsteigtas Kauno lietuvių tautinės kultūros centras (vadovė a. a. Nijolė Birgėlienė), kuris 2002 m. buvo sujungtas su Kauno etnokultūros (folkloro) centru. Galbūt minint Sąjūdžio ištakas Kaune ir KTKC bei jo pirmtakų veikimo pradžią bei „nuveikimo“ išklotinę bus surengta naujam dvasios atgimimui priderančių prasmingų renginių?

Iš minėtojo apskritojo stalo diskusijų, kuriose dalyvavo vis dėlto gana kuklus KTKC darbuotojų, etninės kultūros mokytojų metodinės tarybos narių, vaikų ir suaugusiųjų folkloro ansamblių vadovų – paskutinių „mohikanų“ būrelis, parinkome kai kuriuos įdomiausius ir aktualiausius pasisakymų fragmentus.

Dalia GINEITIENĖ, l. e. p. Kauno tautinės kultūros centro direktorė. Gyvename XXI amžiuje. Dauguma žmonių, rodos, taip ir mano, tik ar viskas mūsų dienų gyvenime yra visiškai nauja? Negi ir anksčiau kultūriškai netobulėjome, neaugome, neturėjome ką puoselėti ir argi svarbių mums kultūros paveldo vertybių neprivalėjome perduoti ateinančioms kartoms? Visavertės kultūros ateities nebus be praeities patirties suvokimo ir panaudojimo vaikų ugdymo procese. Ieškome to, kuo gyvename, ką turime ir ko siekiame. Juk liaudies kultūra ir kūryba yra sudėtingas, įvairiašakis ir gyvybingas reiškinys – nacionalinės kultūros dalis ir daugelio menininkų kūrybos šaltinis. Nuo to, kaip moksleivius supažindinsime su liaudies kūrybos klasika, ilgainiui formuosis visuminis visuomenės požiūris į jos vietą ir reikšmę gyvenime, be abejo, tai veiks ir mūsų krašto kultūros savitumą ir estetinę raišką.

Birutė VIRŠILAITĖ, vaikų folkloro ansamblio „Kaukutis“ vadovė. Kaune vaikų folkloro ansamblių nėra daug. Iš 53 bendrojo lavinimo mokyklų koncertuojantys vaikų folkloro kolektyvai veikia tik aštuoniose. Be to, dar yra keturi ikimokyklinėse vaikų ugdymo įstaigose veikiantys kolektyvai. Faktai byloja patys – antrame pagal dydį Lietuvos mieste, neretai įvardijamame kaip lietuviškumo židinys, mažiau nei kas penktoje mokykloje šiai veiklos krypčiai skiriamas reikiamas dėmesys.

Kaip švietimo srityje dirbantys žmonės žinome, kad nuo 2006 m. jau turėjo įsigalioti Švietimo ir mokslo ministerijos paskelbta programa „Etniškumo ir pilietiškumo ugdymas mokyklose“. Tik iškyla klausimas, kaip iš tikrųjų ta programa mokyklose yra vykdoma, nes jei ji realiai būtų vykdoma ir jei tam būtų skirtos lėšos ir papildomos darbo valandos (pageidautos 6), tai bent jau per praėjusį laikotarpį būrelių ir fakultatyvų užuomazgos turėjo užsimegzti… Kažkada būrelių ir kitokių popamokinių struktūrų mokyklose būdavo apie dvidešimt, bet vėliau jie nyko ir nyko… Kodėl taip įvyko? Ilga kalba… Šiuo metu yra aštuoni folkloro kolektyvai, klubai, kurie, nepaisydami kliūčių, daugiau ar mažiau sėkmingai atlieka prisiimtą misiją. Beje, Kauno mokyklų folkloro ansambliai „Gilė“ ir „Kaukutis“ yra „Aukso paukštės“ laureatai. Folkloro specialistai neretai pasidžiaugia, kad Kaune „nusėda“ nemažai apdovanojimų, yra pajėgių kolektyvų, bet ir jiems, ir dar neįsitvirtinusiems kolektyvams ar jų užuomazgoms, trūksta globojančio ir savųjų mokyklų, ir savivaldybės bei respublikinių įstaigų dėmesio.

Kokios problemos? Žinoma, didelį poveikį vaikams daro šiuolaikinė muzika, menas. Be to, didelė dalis miesto vaikų nebeturi šaknų, giminių kaime, todėl yra stipriai veikiami miesto kultūros. Vaikams darosi neįdomu, negražu liaudies kūryba, ir dažnai būna labai sunku ja sudominti.

Žinoma, ir mums ansamblį pavyksta išlaikyti daugiausia stovyklų, festivalių, koncertų, išvykų „viliokais“. Be to, prieš porą metų Kaune užgimė graži tradicija – rengti vakarones būtent vaikams. Jose daugiausia vaikai mokosi šokti liaudiškus šokius. Jas veda folkloro ansamblis „Lipk ant sienų“ „Ažuolo“ vidurinėje mokykloje. Kas ten dalyvauja? Tai mūsų senųjų ansamblių vadovų vaikai, kuriems, matyt, trūko ne tik susipažinimo, bet ir buvimo kartu, pabendravimo, pašokimo viešoje erdvėje. Visi kartu suėję jie pamato, kad ten renkasi ne keli folkloro mėgėjai, bet susiburia tie, kam šokis ir liaudies kultūra yra įdomu. Per tokias vakarones ir keliones vaikus folkloro kolektyvuose pavyksta sudominti ir išlaikyti.

Kauno Sąjūdžio sekmadieninės mokyklos kuluaruose kalbasi (iš kairės) Nijolė Birgėlienė, Aleksandras Žarskus, Eglė Mockienė.
1993 m. Kauno tautinės kultūros centro archyvo nuotrauka

„Suklegų“ koncerte dainuoja Veronika Povilionienė. 2003.
Jūrio Ambraziejaus nuotrauka.

Žinoma, didžiulė problema yra folkloro kolektyvų vadovai, jų rengimas, pamaina. Mes, nemaža ansamblių vadovų karta, atėjome maždaug prieš 30 metų, kai kuriems pavyko išsiugdyti neprastą profesinį pasirengimą. Metai bėga, „senoji gvardija“ byra, o naujų vadovų beveik neateina. Apskritai nėra švietimo institucijos, kuri rengtų vaikų (ir suaugusiųjų) folkloro ansamblių vadovus. Vadovas Kaune, net ir trokšdamas žinių ir tobulėjimo, nelabai turi kur eiti. Kartais ruošiami seminarai Vilniuje, būta jų ir Kaune, bet… to maža. Kartais tie užsiėmimai, galima sakyti, neatitinka susirinkusiųjų kompetencijos, patiems vaikų folkloro vadovams yra neįdomūs, mažai ką duoda.

Didžiulė spraga ir tuščia niša veikti yra senieji liaudies amatai (jais kur kas didesniu mastu galėtų užsiimti ir KTKC). Juk vaikas į folkloro ansamblį ateina ne tik dainuoti, šokti, groti, pažinti instrumentus, bet ir susipažinti su senaisiais amatais. Įsivaizduokit, koks, visa tai aprėpdamas, turi būti folkloro ansamblio vadovas! Turi mokėti dainuoti, šokti, valdyti ne vieną instrumentą, mokėti ne vieną amatą tam, kad galėtų sudominti šiuolaikinį vaiką. Įrodyti jam, kad tai yra gražu, nors ir labai labai sena. Paskatinti ir išmokyti vaikus didžiuotis, kad mes tai esame išlaikę.

Žinoma, išlaikyti vaikų susidomėjimą liaudies kultūra padeda ir dabar jau į Kauną atėjęs naujas žanras – netradicinis folkloras arba postfolkloras. Žinoma, už tai reikia padėkoti „Suklegų“ sumanytojai ir pradininkei, buvusiai KTKC bendradarbei ir direktorei Astai Vandytei, kuri „užsuko“ visą procesą. Bet lieka atviras klausimas – ar kiekvienas kolektyvas gali ir turi teisę dalyvauti postfolkloro programų kūrime ir žaidime? Kitaip tariant, tai gali daryti visi, bet manyčiau (ir vaikai atrado įdomių dalykų), kad, norint žaisti pagal netradicinio folkloro reikalavimus, reikia labai puikiai pažinti tradicinio folkloro šaknis. Turėti tą pagrindinį lemiantį folkloro suvokimo faktorių ir pagreitį. Tai turi turėti ir vadovas, ir vaikai. Ypač naujiems kolektyvams, norintiems dalyvauti „Suklegose“, reikia bent jau penkerius metus mokytis tradicinio folkloro. Tam, kad suvoktų, ką jie apskritai su folkloru daro ir ką įdomaus iš jo medžiagos gali sukurti. Ir, žinoma, greitosiomis šiame

bare nieko nesukursi – vaikams reikia mokėti valdyti vokalą ir instrumentus. Ir organizatorių tikslas turėtų būti ne skatinti ta linkme veikti folkloro ansamblius, bet ir šiais laikais sugebėti paveikti muzikos mokyklas. Kaune yra tokia padėtis, kad iš tų 8 folkloro ansamblių vadovų tik 2 ar 3 yra specialias muzikos mokyklas baigę profesionalai, o visi kiti yra muzikos mokyklų nebaigę mėgėjai. Jie, kaip ir tikrieji liaudies muzikantai, groti išmoko „iš savęs“, vienas iš kito… Toks vadovas negali perteikti ir šiuolaikinės muzikos tendencijų, tad kaip tada jo auklėtiniams reikštis per postfolklorą? Juk didelė dalis vadovų net natų nepažįsta…, dainuoja iš klausos. Manau, kad padėtis yra sunki, bet, dalyvaudami „Suklegose“ pamatome, kad jose dalyvauja ne tik folkloro ansambliai, bet ir estradiniai kolektyvai. Žinoma, kai ateina ŽAS ar Veronika, jie žino, ką daro, bet kai ateina popchorai, kurių vadovai neturi apskritai jokio supratimo apie tradicinį folklorą… Jiems kažkodėl atrodo, kad tai yra labai lengvas žanras. Ką paėmiau – tą sugadinau… Be abejo, yra daug vaikų folkloro grupių, kurios saugoja kultūros paveldą, bet yra ir tokių, kurie lengva ranka esą folkloro ansamblį pervadina postfolkloro grupe arba dar geriau – popchoru, kažkokio neaiškaus dainavimo ir grojimo studija, būreliu, samplaika… Tai pats lengviausias ir neatsakingiausias kelias. Ir kai aš su tuo susidūriau… Man sakė, kad šiemet „Suklegose“ turėsim „padaryti“ du „gabalus“… Ką tai reiškia – padaryti du „gabalus“, kai mano vaikai valdo tradicinius instrumentus ir netgi nelabai gilinasi į šiuolaikines melodines ir intonacines dermes, ir mes nelabai suvokiame, kaip tai padaryti…

Antanas BERNATONIS, LVA folkloro ansamblio „Kupolė“ vadovas. Bet kodėl tada atsirado poreikis ten dalyvauti ir daryti tuos „gabalus“?..

B. V. Man pačiai poreikio tai daryti niekada nebuvo ir nebus. Bet aš negaliu paisyti vien savo norų ir poreikių. Turiu apie 60 vaikų, kurie nori ten dalyvauti …

A. B. O ar nemanote, kad taip gadinasi vaikų požiūris į folklorą…

B. V. Manau, kad ir mano požiūris keičiasi įvairiomis kryptimis. Nori nenori kaip balta varna nueinu į garso įrašymo studiją, kurioje eilinis garsininkas, įrašinėjantis pop grupes, man išaiškino, ko iš mūsų nori – paimti dainą ir „ant viršaus“ uždėti elektroninę versiją… Taip esą daro visi – ypač pop grupės. Sakau, kad mums šito nereikia, man reikia tokios muzikos, kuri naujoviškai, kūrybiškai atskleistų mūsų atliekamą folklorą… Sakiau, kad noriu to ir ano, bet… Garsininkas ėmė bartis, sako, ko dar neprisigalvosite, visokių nesąmonių jums reikia… Žinoma, tas mūsų ansamblio „klegėjimas“, jo pirmas blynas gana prisvilęs, visko ten yra, bet vaikai suprato, kad ir folklorą galima pritaikyti šiuolaikiniam gyvenimui…

A. B. Atsirenkame tai, kas artimiausia. Jei kam yra artimesnis popsas, jo ir su kuolu nenuvarysi prie folkloro ir nepriversi dainuoti liaudies dainų.

B. V. Ir sakau, kad ateina popchorų vaikų karta, kurie nebeturi tautinių pamatų.

Algirdas SVIDINSKAS, Kauno „Vyturio“ vidurinės mokyklos mokytojas. Iš esmės yra du atėjimo prie folklorizmo ir postfolkloro keliai. Pirmasis – nuo tradicinės kultūros, ją jau gerai pažįstant… Antrasis – „aklai“, apgraibomis, vaikantis madų...

B. V. Mokykloje sugalvojau organizuoti klubą. Į jį pernai kas savaitę po valandą rinkdavosi tie, kam įdomi tradicinė kultūra. Pasikviečiau ateiti ir kitų mokyklų tautinės pakraipos būrelių mokytojus ir vaikus. Sakiau, ateikit pasimokyti šokti. Iš pradžių buvo girdėti – bus neįdomu, ten vien folkloras… Ir po kiekvieno užsiėmimo sakydavau – jei neįdomu, neikit. Po antrojo susitikimo vaikų buvo mažiau, po trečiojo – dar mažiau… O jau metų gale jiems taip patiko, kad buvo sausakimša! Gal kad jie ten niekaip daugiau nebuvo varžomi, tik visą valandą šoko? Niekuo nebuvo įpareigoti – nei ansamblio lankyti, nei laikytis kokių taisyklių. Rezultatas toks, kad iš jų į mano vadovaujamą ansamblį „Kaukutis“ atėjo 10 naujų vaikų. Jie tiesiog suvokė, kad folkloras yra įdomu ir smagu. Tai buvo antrokai ir trečiokai…

Pastebėjau, kad nuo šeštos iki aštuntos klasės vaikai „nieko nebenori“. Tik žaisti kompiuterių žaidimus. Po to kažkas vėl jų galvelėse ima šviesėti… Ir dar juos žavi kelionės į užsienį, tai padeda išlaikyti kolektyvą.

A. S. Mokiausi folklorinių dainų vaikystėje. Ir man liko vaizdinys: motina, sesuo, tėvas, dainos… Dar išliko tėviškės namų langas, durų pakraštėlis apšalęs. Ir noriu sau išsiaiškinti, ką aš ten pajutau, kaip suvokiau dainą… Žinoma, gali tai išsiaiškinti arba ne iki amžiaus galo, bet reikia pabandyti.

Kaip daina ateina? Vis grįžtu prie ansamblių dalyvių pasakojimų tiems, kurie nebuvo ekspedicijose, kaip švietė troboje ar kieme močiutės veidas… Kokioje situacijoje skambėjo daina, ar ji buvo susijusi su kalendoriniais papročiais, metų švenčių ratu? Galop vis tiek prieiname prie esminio klausimo, kur yra dainos ir dainuojančio žmogaus pagrindas? Kai žmogus šį bei tą sužino, turi grįžti į savo pojūčius, į autentišką save, gyvenantį šiuolaikiniais laikais, bet besiremiantį ankstesnių kartų patyrimu. Tai ne dėl autentiškos folkloro interpretacijos – kai žmogus pereina į giluminio folkloro pojūčio sritį, jis tikrai sudainuos. Išliko atmintyje Povilo Mataičio Folkloro teatro trupės plokštelėje įrašytos dainos įspūdis – buvo taip šalta, bet kai klausiausi, norėjosi šokti… O dažnai su dainomis būna taip – mechaniškai sutvarkyta, bet dvasiškai nepripildyta. Būtent kol žmogus neturės specifinio dainos pojūčio, kol savo išgyvenimų nesusies su jais gyvenime, tol nieko neišeis.

Kaip anksčiau žmonės į folklorą papuldavo? Juk taip nebūdavo, kad vaikams kasdien folkloras skambėdavo, suaugusieji retai dainuodavo… Bet vaikai girdėdavo viską nuo lopšinių iki folklorinių kompozicijų. Suprasdavom tai

Kauno folkloro festivalio „Atataria lamzdžiai“ koncerto metu. 2005. *Jūrio Ambraziejaus nuotrauka.*

savaip, ypač paauglystėje. Pavyzdžiui, dainos povelis ar pasakos zylė taip įgauna daugiau prasmių. Tokius folkloro kūrinius su vis atsiveriančiais naujais suvokimo niuansais reikėtų rekomenduoti miesto vaikams – kaip šalto vandens kibirėlius. Kad galėtų juos kartais apversti. Toks dainos metaforų pažinimas…

…Kai dainose kalbama apie pasaulio pervartas, etapus, kai ima veikti kojelės, širdelė, galvelė ir kt., tada jau metas kalbėti apie postfolklorą. Ne dėl jo profanacijos. Kalbėjom apie popchorelius – jie folkloro suvokimo etapų nėra praėję, jie priima tai taip, kaip tiesiogiai supranta, iš pašaipos pozicijų. Jiems ne protas neleidžia prie folkloro priartėti, kliudo vidiniai svertai. Jei neleidžia, reiškia, nieko ir negali, belieka tik naudotis „plastmase“.

Atsimušėme ir į romansinį bumą. Romansų garbinti puolėsi ne tie, kurie gyveno tradicinių vertybių apgaubti. Romansus sovietmečiu padainuodavom valdiškuose renginiuose (pavyzdžiui, suvaryti į kokius „raudonus“ minėjimus), bet su geroka ironijos doze. Keista, bet juos pasigavo kai kurie folkloro ansambliai, matyt, iš esmės nesidomintys giliojo folkloro atvertimis ar tingintys į tai gilintis. O juk klasikinis romansinis klodas nėra gausus. Kai kurie romansai išties gana žavūs, ir netgi ne visus norisi sudainuoti su pašaipėle… Įsivaizduokite, jei anuose folkloro atgaivinimo vakaruose būtume su tikru jausmu dainavę „Paleisk mane į mėlyną jūrą, / Kartu su tavim…“

Prisiminkim ir tuos, kurie savo kūrybines galias panaudojo tam, kad priartėtų prie pat liaudies kūrybos šaknų. (…) Man postformomis interpretuoti folklorą buvo neįdomu – artėjau prie autorinės kūrybos, besiremiančios folkloro raiška. Rašau tekstus autorinėms dainoms, bet šiuolaikinius postfolklorinius tekstus rašyti yra sunku, nes

tradiciniai tekstai yra kupini mažybinių formų. Be mažybinių žodžių tekstas išeina grubokas, nelieka švelnumo, etninio kolorito. Apskritai autorinė kūryba folkloro pagrindu reikalauja įsigilinti ne tik į dainos melodiją, intonaciją, dermės niuansus, bet ir į tekstą. Iki šiol ieškau priimtinų variantų, kaip padaryti, kad autoriniai tekstai „įtilptų“ į kuriamą dainą folkloro pagrindu. Ir kad tai būtų ne kažkoks sudėliojimas, o tikra postfolklorinė kūryba. Juk mūsų folkloro lobis iš esmės yra labai permainingas ir gyvybingas, pasiduodantis įvairioms interpretacijoms.

O kas yra „liaudininkai“? Iš esmės tai „kreivosios bangos“ postfolkloras.

A. B. Buvo kažkada, o dabar ir to nė kvapo nebeliko. Todėl ir noriu akcentuoti, kad vis labiau aiškėja, kad folkloro vieta – ne scenoje. Folkloro kėlimas į sceną – jo prievartavimas.

A.S. Bet visada susidurdavom su pagrindiniu klausimu, kaip padaryti, kad kuo daugiau žmonių apie jį sužinotų? Dėl to ir atsidūrėmė tose žirklėse.

A. B. Be to, būtina pasakyti ir tai, kad folkloras pirmiausia yra skirtas ne matyti, bet dalyvauti. Ar jausite tą patį džiaugsmą ir malonumą klausydami, ar dainuodami? Ar žiūrėdami, kaip šoka, ar šokdami? Juk folkloro savybė yra ta, kad ten, kur jis reiškiasi, visi turi dalyvauti.

Gitana NEVULIENĖ, KTKC „Bilduko mokyklėlės“, „Teatro žaismų“ vadovė. Esame dar nesusivokę savos kultūros sklaidoje, tarsi ir nesuprantame jos poreikių. Mokyklose lietuvių kultūra iš esmės nedėstoma. Lietuvių kalbos pamokose yra žodis, na, yra, pavyzdžiui, dalelytės -el – sūnelis, dukrelė… Visa išskaidyta, bet kuo reiškiasi tie mums būdingi reiškiniai? Juk tai kultūra su savitomis dainomis; juk dainos irgi išskaidomos – mūsų, jūsų, rusų… Ir tada gal klasikinė muzika labiau vertintina? Kokios esminės kultūros dalys mokykloje vertinamos? Ar svarbu, kad jos kuo nors vaikus užgautų, ar vien dėl algalapių ir dienynų pažymių būtų „prašliaužtos“? O lietuviškos etninės kultūros mokyklose neturime, nes viskas išbarstyta po atskiras disciplinas, kuriose tie menki kruopeliai pradingsta kaip nereikšmingi. Ir niekas dėl to nekelia balso! Juk ir artimesnio bendradarbiavimo su etnokultūros žmonėmis, folkloro ansambliais ugdymo procese reikėtų. Esate tie dinozaurai (ir, žinoma, KTKC specialistai), kurie gali tam atstovauti ir visuomenei bei valdžiai akivaizdžiai parodyti. Bet kaip vaikus įtraukti? Kaip juos auginti, kad jie jau būtų panirę į lietuviškos kultūros vertybes? Tai mūsų laikais darosi labai sudėtinga. Be abejo, lietuvišką etninę kultūrą turime, kartais pasidžiaugiam ja, bet mažai kur plačiau visuomenės gyvenime ją akcentuojame.

Mokykloje mokiausi lietuvių kalbos, literatūros, matematikos, muzikos, bet nei folkloro, nei etninės kultūros net pagrindų mokyklose nesimokiau. Kodėl? Juk lietuviai savo žemėje turi teisę išsamiai susipažinti su savo prigimtine tautine kultūra? Kodėl tiek metų praėjus po Sąjūdžio mitingų ir iškovojimų to dar neturime? Apmaudu, kad Kaune gal tik šešios mokyklos mokiniams lyg vaistų po menką žiupsnelį pažeria etnokultūrinių žinių, iš esmės kalbant, pradžiamokslio, būtino tiems, kas nori save sąmoningai suvokti kaip lietuvį(ę). Kodėl sustojama ties tuo, kad esą nėra kam dėstyti? Ar iki šiol nebuvo kam tuo pasirūpinti?

A. B. O dabar ar padėtis pasikeitė? Jei dabar į mokyklas kaip mokomasis dalykas būtų įvesta etninė kultūra, kas ją dėstytų? Ar užtektinai turime tinkamos kvalifikacijos žmonių? Neturime ir niekam tai nerūpi, nes negirdėti, kad valstybiniu (Švietimo ir mokslo ar Kultūros ministerijų bei Etninės kultūros globos tarybos) lygiu būtų susirūpinta specialistų ruošimu ar kad tai tuštumai užpildyti būtų skelbiami kokie projektai ar programos.

… Beje, kol ansambliai ir jų vadovai norės rodyti vien save, tol nebus nei kolektyvo lygio, nei atlikimo, nei tikro dainavimo. Pirmiausia turi mylėti tai, ką darai, o ne save tame. Įsimyli save ir gėriesi – va, koks aš gražus, dainuojantis šią dainą… Juk dedu pastangas ne tam, kad pasirodyčiau, o tam, kad ta daina suskambėtų, būtų graži! Kuo skiriasi folkloras nuo choro? Chore dirba specialistai, jiems svarbi harmonija, ritmika ir visa kita. O folklore? Juk kaimo bobulės nebus nė girdėjusios apie jokį dirigentą, harmoniją, ritmiką ar dermes, bet kaip jos dainuoja! Jos jaučia, jos gyvena ta daina. Ir jos negalvoja, kaip kitiems atrodys! Pirmiau daina, o ne aš.

Laimutė PROŠKUTĖ, Kauno 1-osios muzikos mokyklos mokytoja. Kas yra folkloras įvairių muzikos žanrų ir stilių (baroko, klasicizmo, renesanso muzikos) kontekste? Mano galva, tai yra praėjusių epochų filosofija. Dainos juk nedainuodavo šiaip sau. Ji turėjo savąją magišką paskirtį – kad vestuvės pasisektų, kad linas augtų… Kartą Dzūkijoje močiutė buvo paklausta, kodėl dabar tiek daug skyrybų? A, sako, ne visas dainas per vestuves išdainuojat!.. Ne visą ratą užsukat, ne visus burtus šeimos gerovei įkinkot veikti… Atsirėmus į tai dabar akivaizdu, kad nebetikime, jog apdainuotas linas geriau augs, jei per Užgavėnes pasivoliosim. Priėjau prie išvados, kad tai yra ne tik mūsų tradicija, bet ir estetinė kategorija, nes ieškome gražių dainų. Ir ne tik – dabar pagal mokslo duomenis norime, kad dainų variantai būtų išbaigti, kad visavertė būtų melodija… O kaip šiuolaikiniam žmogui gyventi pagal anų laikų filosofiją? Jei netikime dainos (ir daugeliu kitų liaudies kūrinių, apeigų) magiška paskirtimi, tai kaip su jomis turėtume elgtis, nes tai juk ir santykis su Dievu? Ir dainuodavo seniau garsiai, nes manydavo – reikia šaukti, kad Dievas išgirstų… Jei truputį suprimityvintume… Ir kaip tada paaiškinti vaikui, kai jis sako, kad jam neįdomu klausyti folkloro ansamblio dainų, bet įdomi kiekviena močiutė. Juk tos močiutės yra ir gimdžiusios, ir laidojusios, iš esmės dainuojančios apie savo gyvenimą, o mes tokias dainas brukame vaikams ir norime, kad jie tuo nuoširdžiai persiimtų. Atsimenu muzikos mokyklos fortepijono mokytoją – aiškino mokinei, kaip liūdnai reikia groti pjesytę… O jai linksma. Net mama įsitraukė: „Atsimink, kaip

tau buvo liūdna, kaip verkei, kai tau nedaviau… kažko“. O ji sako: „O aš tada kaprizus rodžiau!“ Ir mokytoja turi nuleisti rankas. Ir man atrodo, kad liaudies daina yra priimtina įvairiems amžiaus tarpsniams – nelygu kas ko ieško ir kam ko reikia. Ir kaip tai turi susidėlioti galvoje, ką folkloras reiškia dabartiniams vaikams. Juk ateina visai kiti vaikai – apie tokius knygynuose neseniai pasirodė knyga „Indigo vaikai“. Tai esą visai kitokios vidinės struktūros vaikai, su mėlyna aura – kas ją mato… Miesto vaikai įknibę į visokias naujas technologijas, nepalyginsi jų su kaimo vaikais – kolega važinėja dirbti į Punską ir negali atsidžiaugti, kad punskiečiai lietuviai (iš esmės – kaimiečiai) taip imliai priima visa, kas jiems sakoma. Klausimas lieka neatsakytas – kaip vaikams pateikti folklorą, kad jis atitiktų jų poreikius ir sudomintų.

Nijolė GRIVAČIAUSKIENĖ, KTKC folklorinio dainavimo studijos „Mėta“ vadovė. Noriu akcentuoti kai kurias folkloro pateikimo visuomenei aktualijas.

Kiek egzistuoja žmonija, tiek gyvuoja ir folkloras. Keičiantis gyvenimo sąlygoms jis nuolat kito, tobulėjo, bet svarbiausia tai, kad visada buvo gyvas.

Manau, kad gimtoji kalba ir folkloras yra prigimtinės dovanos, palengvinančios žmogaus prisitaikymą sudėtingame pasaulyje. Kol nepažįsti gyvenimo ir nesugebi rinktis, ką turi daryti ir kaip elgtis tam tikrose situacijose, belieka remtis papročiais ir tradicijomis. Taip reikia – neretai sako pagyvenę žmonės. Kodėl taip reikia? Pagyvensi ir suprasi! Laimi tie, kurie paklūsta nusistovėjusiai tvarkai.

Kad būtų aiškiau, apie ką aš kalbu… Mano dukra prieš porą savaičių buvo vestuvėse. Jose buvo visko, nes jaunieji turi užtektinai pinigų. Suorganizavo ištaigingas vestuves – puikūs rūbai, mašinos, restoranas… Bet esą kam tie pabroliai ir pamergės, nei mes karsim tą piršlį, nei ką – nereikia ir jo. Sakė, kad vestuvininkai vos išsėdėjo iki dvyliktos valandos. Prieina žmonės prie jaunikio ir klausia: „O ką dabar darysim?“ Pasirodo, kad tas piršlys vis dėlto reikalingas… Vos tos vestuvės nesugriuvo, nes nebuvo laikytasi tradicijų. Tada nukenčia daugybė žmonių. Nors dabar piršlys ir atlieka kiek kitokias funkcijas, bet jis yra organizuojanti vestuvių ašis.

Kodėl mūsų dienomis žmonės menkai bevertina folklorą ir tradicijas? Juk ir taip esame kaip niekad racionalūs ir dažnai siekiame tik to, kas naudinga. Greičiausiai taip atsitinka todėl, kad didžioji dalis dabartinės visuomenės liaudies kūrybos beveik visai nebepažįsta. Neįmanoma branginti to, ko nepažįsti.

Tarybiniais metais buvo dirbtinai kuriama nauja visuomenė, stengtasi kapoti tautų šaknis – tada reikėjo žmogaus be atminties. Folkloras tada buvo pateikiamas kaip atgyvena, galinti dominti tik istoriniu ir meniniu požiūriu. Valdžia stengėsi akcentuoti, kad tai jau esanti praeitis, nes pasaulyje jau išaušęs naujas rytas. Į žmonių sąmonę bandyta įdiegti tam tikrą ribą – dėti brūkšnį: iki revoliucijos ir po. Manau, kad mūsų sąmonėse tas brūkšnys iki šiol tebėra. Rusiški „Na, palauk“ veikėjai, Vinipuchas, Čeburaška ir kiti „multikų“ personažai tebekutena širdį kaip šviesus prisiminimas, o per televiziją nuolat girdima vadinamųjų kaimo kapelų muzika su pasišvilpčiojimais, nuolat pakeltu tonu atrodo gana priimtina ir sava. Mokyklose liaudies kūryba pagal dabartines programas pateikiama ne kaip tautos šaknys, gyvastingumo šaltinis ir pagrindas, ne kaip gyvenimo išminties fondas, o kaip praeities dalykas. Atseit tai praėjusių amžių problemos, tokia ir muzika, dainos.

Kaip turėtume elgtis, kad folkloras kuo platesniam žmonių ratui taptų šiandieninio gyvenimo poreikiu? Kaip pateikti folklorą, kad jaunam šiuolaikiniam žmogui jis atrodytų patrauklus, savas ir brangus?

Folkloro ansambliai labai nusipelno mūsų kultūrai liaudies kūrybą išlaikydami gyvą ir funkcionuojančią. Gražu, kad Lietuvoje yra daug gerų folkloro ansamblių. Tik jų dėka galime jaustis esą lietuviai ir tikėtis, kad folkloras dar ilgai bus gyvas.

Folkloro ansambliai neretai tampa folkloro mokykla. Jiems tenka didelė atsakomybė dėl folkloro likimo. Be kita ko, folkloro ansambliai vaidina dvigubą vaidmenį – per juos visuomenė ne tik susipažįsta su tautos kūrybos palikimu, bet ir patys ansambliečiai turi galimybę įsigilinti į folkloro įvairovę ir tapti tautos tradicijų tęsėjais.

Kyla nemaža problemų. Viena iš jų ta, kad ansambliai yra rengiami koncertuoti scenoje. Esą jei nori giliau susipažinti su savo tautos menu, turi tapti artistu. Neretai ir mes, vadovai, mokome tik tų dalykų, kurie tinka scenai. Didelė dalis vertingos medžiagos nepanaudojama. Be to, norint tinkamai pasirengti scenai tenka daug dirbti. Mokome ne mėgautis folkloru, ne juo gyventi, bet dirbti. Tenka net muštro griebtis, nes niekam nepatinka kartoti vis tą patį. Ar po to folkloras ansambliečiams tikrai kels tik mielus prisiminimus?

Patarlė teigia: „Koks vadas, toks ir paradas“. Taigi vadovams tenka didelė atsakomybė – kaip pateikti folklorą, kad žiūrovai juo susidomėtų. Taip pat didele dalimi nuo vadovo priklauso, ko ansamblyje jaunas žmogus išmoks – ar tik dainuos tam, kad pasirodytų prieš kitus, ar taps tarsi atėjusiu iš XIX a. beveidžiu vadovo idėjų realizacijos įrankiu, ar užaugs visaverčiu šiuolaikiniu žmogumi, gebančiu naršyti po tautos išminties fondą, semtis jame gyvenimo patirties ir galinčiu kitiems parodyti, kokių vertybių Lietuva yra sukūrusi.

Neretai ir folkloro specialistai folklorą pateikia kaip praeities dalyką. Per renginius, koncertus kartais tenka išgirsti: „Mūsų senoliai darydavo taip, sakydavo taip…“ Atseit mes dėl to niekuo dėti, tik parodome, kaip buvo seniau. Ir patys tada tarsi netikime, kad folkloras vis dar turi pritaikomąją vertę, kad jis daugeliu gyvenimo atvejų tiesiog būtinas ir nepakeičiamas. Turime suprasti, kad su mumis niekas neprasidėjo ir niekas nesibaigs. Folklorą šimtmečiais ir tūkstantmečiais kūrė kartų kartos. Tarkim, gandras atskrisdavo ir prieš šimtą metų, atskrenda ir dabar, atskris ir po šimto

metų. Tik mokėkime jį pasveikinti taip, kaip sveikino mūsų tėvai, ir išmokykime to pasveikinimo savo vaikus. O jeigu sveikinime rasis naujų žodžių – tegu, nes kalba ir žmonių patirtis irgi kinta. Svarbu, kad visa būtų tikra ir natūralu. Galima ir nesveikinti – tiesiog nepastebėti, kad gandrai parskrido, bet tokiu atveju mūsų gyvenimas taps skurdesnis.

Greičiausiai man kas nors paprieštaraus – gandras parskrenda, bet daugybė dalykų pakito. Tarkim, dalgiais nebešienaujama. O kaip šienapjūtės dainos? Taip, išties viskas kinta, bet ar taip jau smarkiai keičiasi žmogus? Žmogus nori dainuoti, pajusti bendrumą su draugais, nori save išreikšti, po sunkaus darbo pailsėti. Šienapjūtės dainų esmė – ne vien pievas nupjauti, tai ir dabar aktualūs daugybė dalykų – bendrumo jausmas, saviraiška, poilsis, gamtos grožio pajutimas, meno trauka. Dainuotų ir šiandieninis jaunimas, tik nemoka, nėra pajutęs dainavimo skonio, jo niekas tinkamai to nepamokė.

Folkloro ansambliai rūpinasi išlaikyti tradicijas. Bet tik tada jos bus patrauklios, kai jomis tikėsime ir patys atliksime, o ne bandysime kartoti tai, ką darydavo mūsų protėviai. Tarkim, ir dabar per Užgavėnes varom iš kiemo žiemą, nes laukiam pavasario, o žiema būna atsibodusi iki gyvo kaulo. Tai ir varykim nuoširdžiai, prisilaikydami senųjų tradicijų. Natūralu, kad ir šiais laikais rasis naujų posakių, kaukių, veiksmų. Daugelis ansamblių taip ir daro.

Turime įvertinti ir globalizacijos reiškinį. Turbūt nebetikslinga per Užgavėnes stengtis bandyti atkurti vieno Žemaitijos kaimo tradicijas. Visų regionų tradicijų pagrindu gimsta naujos Lietuvos Užgavėnių tradicijos, ir tai gana unikalu žvelgiant į viso pasaulio kontekstą. Teko girdėti, kad kai kur vestuvių rytą vestuvininkus kelia Užgavėnių daktarai vengrai. Tai nėra tradicijų laužymas, o išradingas muzikantų, geriau pažįstančių tautos tradicijas, veiksmas, galbūt galintis tapti ir naująja tradicija.

Kinta ir kitos tradicijos, laikmečio sąvoka. Kinta Vėlinių žvakelės, jų gausa, uždegimo būdas ir laikas, bet su moliūgu ant galvos kapinėse šiemet nebuvo nė vieno, kinta ir kiaušiniavimo tradicijos, bet be margučių turbūt nerasime nė vieno velykinio stalo. Turime kuo geriau pažinti senąsias, kad naujosios tradicijos būtų natūralios, nedarkytų visumos.

Netradicinis folkloras niekada netaps tolimesne folkloro tąsa. Folkloras – tai upė. Netradicinis folkloras geriausiu atveju gali tapti tik upokšniuku, įtekančiu į tradicijos upę ir taip į ją truputį įliejančiu kitokio gyvenimo spalvų. Tikrasis arba klasikinis folkloras dėl to nenukentės, nes tai auksas, o aukso nei sutepsi, nei dar kartą paauksuosi. Tai jau mūsų kūryba, o ji priklauso nuo tautos kūrybos pažinimo, pajautimo ir talento, todėl bus puiki arba nelabai.

Yra žinoma pamokanti sakmė apie karvelį, kuris ėjo pas strazdą mokytis lizdo sukti. Bet pamatęs kelias sudėtas šakeles ėmė šaukti: „Moku, moku!“ „Tai skrisk, jei moki!“ – supyko strazdas. Taip iki šiol karvelis temoka menką lizdą sukti…

Kartais ir jauni žmonės, vos porą metų palankę folkloro ansamblį, pasijunta perpratę visas tautos kūrybos gudrybes, daugiau į ją nebesigilina, ima patys kurti. Tai gerai, bet blogai tai, kad pasijunta viską perpratę. Tautos kūrybos neišeisi kaip šeštos ar aštuntos klasės kurso, tai daugybės kartų gyvenimų rietimėlis. Manau, kad bet koks sąlytis su tautos kūryba yra teigiamas dalykas. Folkloro nesumenkinsi, o tas, kas prie jo prisilietė, taps šviesesnis, išmintingesnis. Visi būdai geri, svarbu tik eiti prie jo, naršyti. Atsirinksim pagal poreikį, supratimą, gabumus, charakterį, išprusimą.

Daug metų dirbu folkloro mokytoja. Prie vaikų širdelių keliauju tik per žaidimą. Taip sustyguotas beveik visas folkloras. Su vaikais – tik per žaidimą, kol pajunta, kad dainuoti yra gera, kad eiti ratelius susikibus rankomis yra jauku, o šokti – smagu. Neugdau folklorininkų, mano kaip folkloro specialistės rūpestis, kad kuo daugiau jaunų žmonių nusitvertų siūlo galą, vedantį į folkloro pasaulį, kuris padės jiems tapti visaverčiais šiuolaikiniais žmonėmis. Turime pažinti savo folklorą, kad nesijaustume menka sukčių, tinginių ir pavyduolių tauta, kad niekas negalėtų mūsų uiti.

A. B. Pasakysiu kelis dalykus, dėl kurių ne tik man baugu, manau, kad tai svarbu ir daugeliui folkloro mėgėjų.

Neseniai per Vėlines uždegėm atminimo žvakutes, o jaunimas išvakarėse kai kur šventė Heloviną…. Opi problema, kad tradicijų srityje vis ką nors prarandam, o jaunimas į tą nišą savaip bando kabintis. Juk ir tuo galima pataikauti, bet kam priešpastatyti patrauklesnius reiškinius? Kas yra folkloras? Turbūt jame truputį daugiau dvasingumo, bet ar jaunam žmogui ta giluma prieinama, naudinga? Jiems geriau paviršiumi prabėgti – daryti tai, kas neva smagu, gera. Ir taip turbūt visais laikais buvo – nieko naujo ir dabar nenutinka.

Atsimenu, kaip mano senelė ir mama pasakojo, ką darydavo per Velykas. Šeštadienio naktis, susikaupimo laikas, Prisikėlimo laukimas… Vieni eidavo melstis, poteriauti, o jaunieji nešiodavosi su savimi tada taip vadinto štinkspiričio – uostomojo amoniako ir atkimšę buteliuką bažnyčioje kaišiojo snaudžiančioms moterėlėms po nosimis. Šios, žadą praradusios, nebesusivokdavo, kur esančios… Arba pasakojo apie kitus jaunimo išdykavimus šventoje vietoje – bažnyčioje. Sakė, kad žydai miesteliuose per Didįjį šeštadienį užsibarikaduodavo namuose, nes žmonės buvo šventai įsitikinę, kad Kristų nužudė žydai. Tarsi jis pats žydas nebuvo… Esą žydai dėl to kalti, todėl jie turį kentėti. Jei pagaudavo kokį žydą, jau tas atkentėdavo… Į statinę įkišdavo žydą ir su ja nuridendavo nuo kalno (mamos tėviškėje bažnyčia yra pastatyta ant kalno). Žydas, rėkdamas gvoltu ir statine leisdamasis pakalnėn, bandydavo išsilaisvinti…

Manau, kad ir tas Helovinas prieš Vėlines yra jaunimo pašmaikštavimas. Blogai tik, kad tos dienos beveik sutampa.

N. G. Manau, kad Helovino neturėtų švęsti mokyklos. O nuo kavinių neapsiginsi – jie Heloviną daro dėl uždarbio.

Šiemet kapinėse net nustebau – tiek daug žvakučių, vaikų, jaunų veidų… Joks Helovinas to neišstums.

A. B. Nueikime kartu su didesniu būreliu vaikų į kapines ir pažiūrėkim, kaip jie ten jaučiasi. Siaubingai! Jie bijo ne tik kapinių (tai vaikų baimės viršūnė), bet ir tamsos. Taip pat ir tylos… Ar bandėt kada pažaisti tarp vaikų su tyla?..

B. V. Kai kuriems vaikams labai norisi bijoti. Jie nori bijoti – mano mažytė dukra sakydavo: „Einu pabijoti".

A. B. O kam seniau vyresnieji pasakodavo visokias baisybes, kad net kojas po suolu būdavo baisu nuleisti? Susikeli kojas ant suolo – tuos baidymus prisimenu dar iš vaikystės. Juk aiškiai jausdavau, kad kažkas po tuo suolu yra, gali tave pagriebti…

Mūsų ansamblis „Kupolė" kartu su Daivos Bardauskienės vadovaujamu Domeikavos vaikų folkloro ansambliu „Serbenta" nuvažiuojam į sodybą Varėnos r. Džiaugiamės, kad ją turim, – ten vaikai gali pasiklausyti tylos, tik reikėtų jiems uždrausti kartu vežtis ir tuos „klausytuvus"… Kad išmoktų išgirsti ošiantį medį, giedantį paukštį… Tai itin svarbu. Kur gimė folkloras? Ar ne tyloje? Ar jis atsirado ne tam, kad būtų galima kartu su medžiu ar paukščiu padainuoti?

Vaikai, ypač dieną, sakėsi labai norį eiti į naktinį žygį. Be prožektorių. Bet kai jau naktis prasideda… Einam, o jie net mobiliaisiais telefonais šviečiasi naktį miške, nes užvaldo siaubinga baimė. Su kitais jungia tik susikibimas rankomis, bet vaiko ranka per maža… Kai kartą ėjau vienas su vaikais per mišką, tada atrodė, kad jei būčiau turėjęs ir dvidešimt rankų – jų būtų neužtekę. Išsketi jas, ir kiekvienas bent truputį nori į jas įsikibti… Manau, kad taip lavinasi vaikų vaizduotė. Nebėra dabar kuo to daryti… Juk pasakos buvo sekamos tam, kad galėtum kažką įsivaizduoti, suprasti… Juk televizijose vaizduotės beveik nelikę – tau įbruktas koks nors snukiukus daužantis ančiukas, ir turėkis. O kur fantazija, kas išjudins vaikų jausmų ir smegeninės darbą? O kapinėse vaikams paaiškini, kad nėra ko bijoti, vėlės būna ramios, jei jų netrikdai, o baimintis labiau reikia gyvų žmonių. Taip kalbu dabar, kai vėlių metas ir mintys tamsesnės ateina, ypač apie kultūros nūdieną, folkloro padėtį ir ateitį.

Kas yra gyvas folkloras? Arba – kaip folklorą padaryti gyvą? Atsakymas paprastas. Kol dainuojam, tol jis ir bus gyvas. Ir šį vakarą dainuosim.

Noriu mestelti akmenuką į Lietuvos radiją ir televiziją. Manau, kad tai nesibaigianti aktualija. Yra muzikinė televizijos laida „Gero ūpo!", bet ten rodomas ne folkloras. Tiesa, retkarčiais ką nors svečių teisėmis įkiša greta R. Cicino… Apskritai laida jau taip nusivažiavo, kad toliau nebėra kur. Geriau folklorui būtų, kad tokios laidos iš viso nebūtų. Tikras pusfabrikatis. Folkloro požiūriu, – tai nonsensas, niekalas, netgi, sakyčiau, kenksmingas dalykas. Nes žmonės tai, kas rodoma, priima už gryną pinigą. Pasižiūrėkit, tikras juokas – kaimo folkloro kolektyvų etalonu darosi tai, ką jie pamato per televiziją. Jei tokie papuola į televiziją, jiems tai – aukščiausias apdovanojimas. O kai jie ten nepapuola, o per „dėžę" nuolat mato menką grupelę, tarškinančią varganais instrumentėliais… Argi tai gali formuoti kokią nors elementarią nuovoką, kas yra folkloras? Iš esmės toje laidoje tikram folklorui vietos nėra. O dar tie menkaverčiai romansai… Žodžiu, tai kiekvieną penktadienį po „Panoramos" vykstanti ir žmonėms smegenis susukanti vestuvių muzikantų šventė. Organizatoriai, matyt, ieško tų muzikantėlių, nevertindami, koks jų pasirengimo lygmuo. Geriau tokie nelįstų… O viso to „geriausia vertintoja" yra patapusi Loreta Sungailienė… Kartais ji pabando tas varžytuves sieti su folkloru, bet pačios kapelos nuveda į šoną… Stanislovas Kavaliauskas dažniausiai neturi ko pasakyti, tik dūduoja: „Gražiai gražiai, oi kaip gražiai…" O kas ten gražaus? Juk jie patys ir jų televizijos darbdaviai tuos muzikantus kviečiasi, o Raselė Norinkevičiūtė – tikra auka, kuria naudojamasi… Žodžiu, apie tai galima būtų ilgai kalbėti, bet užbaigsiu tuo, kad šiuo metu tai matomiausias mūsų folkloro skaudulys.

N. G. Mokyklose mokslo metų pradžioje vaikai būriuojasi prie lentos. Ten kabo skelbimai, kokius būrelius galima rinktis: dziudo, bušido, krepšinis, folkloras… Ir paskui mokyklų vadovai ir švietimiečiai „linčiuoja", kad folkloras neva nesurenka „valandų", balų… Juk folklorą lankantieji niekada nepalenktyniaus su krepšinio mėgėjais! Todėl mokykloje į folklorą turėtume žiūrėti kaip į ypatingą vertybę. Jei nors penki vaikai juo susidomėjo, sudarykime jiems sąlygas kaupti žinias, nes jie – būsimoji mūsų tautos stiprybė. Taip ir su televizijos laidomis – tegu tikro folkloro laidos ir neturės didelių reitingų, bet turi būti nuolat rodomos. Tegu besidomintieji tautos šaknimis ir sudarys nedidelį nuošimtį, mažą dalį, bet jų visada bus. Galų gale tai mūsų etnoso, tautos ir valstybės išlikimo sąlyga.

Parengė Juozas ŠORYS

CURRENT AFFAIRS IN ETHNIC CULTURE

Down the River or Looking Down from a Bridge?

In this paper Juozas ŠORYS focuses on the activity of the Kaunas Ethnic Culture and Kaunas National Culture Centres. Many issues to do with contemporary ethnic culture were raised in the framework of the discussion-workshop *Traditional and Modern Folklore in Contemporary Society* held at the end of 2007. They were the failure on behalf of schools to instil the basics of the national culture, "gaps" in training folk group leaders, the growing appearance of pop-like, bad quality post-folklore entities into public space, impoverishing of young people's imagination and existential experiences by promoting the nihilistic attitude of Halloween and other festivals culturally and historically alien to Lithuanians. The latter deprive children in big cities of such vital experiences as darkness, silence and solitude.

Užgavėnių žydai Kelmės apylinkėse

Nuo senovės Žemaitijos kaimuose išliko paprotys per Užgavėnes vaikščioti persirengėliais, iš kurių patys populiariausi – Užgavėnių žydai. Apie jų vaikštynes Kelmės apylinkėse – Gineikių ir Graužikų kaimuose, Kelmės miestelyje prisiminė ir papasakojo Povilas LIDEIKA, g. 1924 m. Gineikių k., Kelmės valsčiuje. Apie 2000 m. jo pasakojimą Vilniuje užrašė Vidmantas LOPETA. Pasak jo, „gaila, kad žmogus nepasakojo žemaitiškai. Nepaprašiau to iš anksto, o kai pradėjo pasakoti, nenorėjau pertraukti. Tekstą užrašiau taip, kaip girdėjau. Tik kai kur sutraukiau, kad būtų nuoseklus pasakojimas".

Užgavėnės buvo pradedamos minėti nuo pat ankstyvo ryto. Iš ryto, kaip būdavo tais laikais įprasta, pasirodydavo sodybose ubagai, ubagės. Per Užgavėnes būdavo mada eiti persirengus ubagu (paprastai eidavo tikri ubagai, kurie neturėdavo nieko, vaikščiodavo pasirinkdami). Tie „ubagai" būdavo kaimynai, mėgstantys pajuokauti. Persirengti turėdavo taip, kad tie, pas kuriuos nueis, jų nepažintų ir priimtų kaip tikrą ubagą. Gaspadinių jau iš anksto būdavo pasakyta, kad per Užgavėnes, kai ateis ubagas, duot ką nors geresnio. O paskiau, per pietus, maždaug vidudienį, tie patys, kurie buvo gavę iš tavęs išmaldą, atsivertę į tikrą kaimyną, atnešdavo grąžinti nevertai gautą. O jeigu buvai davęs ką nors ant juoko, būdavo sarmata gaspadinei, ka ji neužjaučia vargšų.

Užgavėnės Bulavėnų k. (Kelmės r.) 2004 m.

Užgavėnių dalyviai mūsų krašte nesivadino persirengėliais, o buvo vadinami tiesiog *Užgavėnių žydais*. Pagrindinis Užgavėnių žydo apdaras buvo išvirkšti kailiniai (vilnom į viršų). O kaukės buvo skaptuojamos iš medžio. Kuo baisesnė, tuo buvo įdomesnė. Bet vis kažkuo turėdavo priminti žydą. Būdingiausias žydo bruožas buvo stambi kumpa nosis. Ta nosis dominuodavo visoj kaukėj (kuo didesnė, tuo geresnė, žydiškesnė). Į nosies galą dažnai būdavo įkalama vinutė, kad puldamas dėkoti šeimininkei už vaišes, žydas galėtų ta nosim bakstelti į ranką, kad jį ilgiau atsimintų... Akim būdavo paliekamos skylės, burnoj išdrožti dantys, matydavosi ir barzda. Barzda – prikalamas koks nors *kūčkailis*, kaip tada sakydavo, gabalas kailio.

Vaizduodami žydų pirklius, važinėjančius po kaimus, daugelis iš jų nešdavosi botagą, bet ne tą standartinį, o kažką panašaus – ant ilgo koto būdavo virvagalis pritvirtintas. Tie pirkliai, įėję į triobą pas žmogų, pirmiausia klausdavo:

– Ar turit bergždinikių?

Bergždinikės – tai buvo netekėjusios mergelės. Pamatę kur nors merginą, puldava visas būrys žiūrėt, ar „rybi", ar gera, ar nesisparda; gnaibydavo, stumdydavo – viskas buvo daroma juokais.

Tą dieną visi Užgavėnių dalyviai vaizduodavo žydus ir šnekėdavo tik su žydišku akcentu. O tą žydišką akcentą tada visi žinojom gerai, nes daugumo miestelių gyventojai žydai buvo ir jie lietuviškai šnekėdavo tikrai specifine žydiška kalba. Ir tie visi veikėjai, ką nors šnekėdami, šnekėdavo žydžiuodami. Vėlgi, kuo kvailiau, kuo durniau. Būdavo dainuojamos dainos, sakomos oracijos – irgi su žydišku akcentu. Prisimenu tokią dainelę. Vedėjas, kaip ten jį pavadint, užveda:

– Subata vakarą!
O visi jo bendrininkai pritaria:
– Bum!
– Žydui įlinda vabalą!
– Bum bum!
– Reik pašaukti rabiną!
– Bum!
– Kad ištroiktų vabalą!
– Bum bum!
– Rabins artyn!
– Bum!

– Vabals gilyn!

– Bumbum bumbum bumbububumbum bumbum bumbum bum bum bum!

Arba kita dar buvo tokia oracija. Sakydavo:

– Nikalajus kai pastoja, visus žydus bilizuoja; nebeėsim mes pyraga, nestatysim kakton raga, nebegriaušim karvės snukį, ale ėsim kiaulės riukę...

...O toliau jau neatsimenu, kas ten toliau bebuvo.

Užgavėnių žydai vaikščiodavo ir miestely, Kelmėj, ypač ten, kur būdavo taip vadinamas *pasažas* (dabar nieks neatsimena), krautuvėlė prie krautuvėlės, durys prie durų. Keliasdešimts tų krautuvėlių, tai tie Užgavėnių žydai ir braudavosi į krautuves. Kelmės žydai nepykdavo, žvengdavo, pripažindavo juos Užgavėnių žydais. Duodavo po kelis centus, nes blynų jie nekepdavo. Priimdavo su malonumu, būdavo patenkinti, ka jiems gyvenimą paįvairina.

Vienąkart mes ten ėjom žiemą – keli gimnazisčiokai. Vienas įėjom, duris palikom atdaras, paskiau kitas įėjo, paliko vėl, ta žydelka ir sako supykus:

– Kaip čia dabar einat, kaip Užgavėnių žydai, uždarykit duris greičiau!

Reiškia, Užgavėnių žydai tikriems žydams buvo įprastas reikalas.

Būdavo, kiti turėdavo užsidėję ant kupros vadinamą *kromą* – kažko ten prisikišę, kaip tie, kur eidavo per kaimus, nešdami ten siūlus, adatas, muilą. Mainydavo į šerius, į kiaušinius, ašutus, vaizduodavo, kad būt panašesni į tuos žydus, kuriuos žmonės matydavo gyvenime. Šiaip tai prigalvodavo *šposų*. Vienąkart pas mus įėjo stora „žydė“ ir „žydas“, pripuolęs prie mamos sakė, kad jai dabar priėjo laikas gimdyti – ar šeimininkė neleistų, kad ji čia dabar galėtų atsigulti į lovą. Leido, atsigulė – ir vėl buvo šposai.

Kiekviena kompanija stengdavosi padaryti kažką tokio ekstravagantiško, kad būtų ne taip, kaip kitur. Man atrodo, kad eidavo tik vyrai. Būdavo persirengusių moterim, bet tai būdavo vyrai. Kad aš iš savo praktikos neatsimenu, kad būtų kokia moteris kur nors dalyvavusi toj kompanijoj. Kompanijose būdavo trys, keturi, penki.

Su tom kaukėm užsidėję jie, aišku, blogai matydavo. Akys nepataikydavo į tas skylutes. Pamenu, vienąkart pas mūs senelį...Senelis sirgo, gulėjo lovoj. Po lova pas jį buvo tokia skrynikė – *sunduks*. Kai pamatė, kad ateina būrys žydų, tai jis, išsiropštęs iš lovos, paėmė tą sunduką ir pastūmė po slenksčiu. Tai kai eina tie žydai, nemato, visi kaip krito... Pirmas nespėjo atsikelt, kitas iš paskos eidams, paskui tą ir visi penki krito su tais savo botagais, su visais įrankiais... Visų namiškių ir jų pačių džiaugsmui.

Kuotrės mūs kaime nebuvo, bet, kiek atsimenu, ją kažkur mačiau. Ji buvo, man atrodo, ant rogių tempiama, ant rato. Ratas įtvirtintas taip, kad suktųsi apie savo ašį. Ir ta Kuotrė padaryta panašiai, kaip daržuose kad daro baidykles žvirbliams baidyti. Išskėstos rankos, užmauta kažkokia galva, kažkoks maišas, kažkokia skara; vienoj rankoj ji laikydavo kažkokią terbikę su pelenais. Ratas sukdavosi, ir ta Kuotrė sukdavosi apie savo ašį. Prisirinkdavo žioplių žiūrėt, kai jie važiuodavo. Tai, kai prisisukdavo kur prie to būrio žioplių ta ranka, kur laikydavo pelenus, vienas iš vežikų su pagaliu duodavo per tą terbą... Ir pasipildavo pelenai visų džiaugsmui, išlakstydavo visi žiopliai. Sakydavo (aš pats nemačiau), kad ir vandens įtaisydavo; jai iš po sijono laiks nuo laiko ištrykšdavo srovė da didesniam džiaugsmui negu tie pelenai.

Užgavėnės Vaiguvoje (Kelmės r.). 1989 m.
Nuotraukos iš Kelmės jaunimo folkloro centro archyvo.

Kelmės Užgavėnių persirengėlių grupė. 2003 m.
A. Aleksandravičiaus fotoateljė nuotrauka.

Vaišinama paprastai būdavo blynais, kuriuos kepdavo per dieną. Ir namiškiai valgydavo blynus, bulvinius ir miltinius, ir šiokius, ir kitokius. Ir *žydai* visi būdavo vaišinami blynais. Privalgydavo, kiek duodavo, kiek norėdavo. Anais laikais nebuvo iš viso mados, kad būtų *šnapso*.

Užgavėnių vakarą visi Užgavėnių žydai, visos jų kompanijos iš visos apylinkės rinkdavosi Graužikų dvaro *kliūbe*, kur pasirodydavo ponui Putvinskiui su visais savo sugebėjimais, būdavo atatinkamai įvertinami, pagiriami.

PEOPLE TELL

Shrove Tuesday Jews around Kelmė

The article presents extracts of the conversation that took place in 2000 in Vilnius between the naturalist of the Kurtuvėnai National Park and specialist in regional studies, Vidmantas Lopeta and Povilas Lideika, born in 1924 in the village of Mineikiai (Kelmės Region). They talk about people in disguise or the so called Shrove Tuesday Jews who used to walk in both Gineikiai and Graužikai villages and in the town of Kelmė on Shrove Tuesday.

LIETUVOS KULTŪROS MINISTERIJA
LIETUVOS LIAUDIES
KULTŪROS CENTRAS
LIAUDIES KULTŪRA 2008 Nr. 1 (118)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų,
kas du mėnesiai

Redakcijos adresas:

Barboros Radvilaitės 8, LT01124 Vilnius
el. p. liaudies.kultura@llkc.lt

Vyriausioji redaktorė

Dalia RASTENIENĖ, tel. 261 34 12
el. p. lkredaktore@llkc.lt

Skyrių redaktoriai:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji
kultūros klausimai, mitologija,
tel. 261 31 61

Saulė MATULEVIČIENĖ – bendrieji
kultūros klausimai, tautosaka,
tel. 261 31 61

Liudvikas GIEDRAITIS – etnologija,
folkloras, etninės veiklos realijos,
tel. 261 31 61

Juozas ŠORYS – etnologija,
tautodailė, etninės veiklos realijos,
tel. 261 31 61

Beatričė RASTENYTĖ – korektorė-stilistė
Kompiuteriu rinko Enrika STANEVIČIENĖ
Maketas Martyno POCIAUS
Reziumė į anglų kalbą vertė Eglė KAČKUTĖ

Redakcinė kolegija:

Prof. habil. dr. Leonidas DONSKIS, Politikos
mokslų ir diplomatijos institutas, Vytauto
Didžiojo universitetas, Gedimino g. 44,
LT44261 Kaunas

Habil. dr. Simas KARALIŪNAS, Lietuvių kalbos
institutas, Antakalnio 6, 2055 Vilnius

Habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos
institutas, Kražių 5, LT01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių
literatūros ir tautosakos institutas,
Antakalnio 6, LT10308 Vilnius

Dr. Alė POČIULPAITĖ, Lietuvos liaudies
kultūros centras, Barboros Radvilaitės 8,
LT01124 Vilnius

Doc. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ,
Lietuvos muzikos akademija,
Gedimino pr. 42, LT01110 Vilnius

Irena SELIUKAITĖ, Lietuvos kultūros
ministerijos Profesionalaus ir mėgėjų meno
skyriaus vedėja, J. Basanavičiaus g. 5,
LT01118 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus
universitetas, Didlaukio 27, LT08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos
institutas, Kražių 5, LT01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos liaudies
kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8,
LT01124 Vilnius

Dr. Marija ZAVJALOVA, Ленинский
проспект 32-а, Институт славяно-
ведения, Российская Академия Наук,
Москва 117334, Россия,
el. p. marija_z@mtu-net.ru

© „Liaudies kultūra“

Steigimo liudijimas Nr. 152
Pasirašyta spaudai 2008 02 22
Tiražas 880 egz.
Formatas 60×90/8
Rinkta kompiuteriu. 11 sp. l.

Lietuvos liaudies kultūros centras
Barboros Radvilaitės 8, LT01124 Vilnius
http://www.llkc.lt

Spausdino UAB „Grafija“, Sėlių g. 3a, Vilnius

TURINYS:

Neris ir mes. Liudviko GIEDRAIČIO pokalbis
su Vykintu VAITKEVIČIUMI, ekspedicijos
„Neris ir jos krantai“ moksliniu vadovu ..... 1•

Liudvikas GIEDRAITIS. Žodžiai nuo Neries ..... 9•

Petras KALNIUS. Neries vidurupio lietuviai
nuo K. Tiškevičiaus ekspedicijos iki mūsų dienų ..... 16•

MOKSLO DARBAI

Skaidrė URBONIENĖ. Dievdirbiai tradicinėje
kaimo bendruomenėje: autorius ir užsakovas ..... 20•

Asta PETRIKIENĖ.
Tautinio teatro ir naujų idėjų sankirtos 1920–1940 ..... 28•

SKAITYMAI

Hans JONAS.
Gnosticizmas, egzistencializmas ir nihilizmas ..... 33•

ATMINTIS

Pogrindis, virtęs pastoge.
Saulės MATULEVIČIENĖS pokalbis
su Algirdu PATACKU ..... 43•

ETNINĖS VEIKLOS REALIJOS

Adomo Varno kryždirbystės iniciatyva ir jos tąsa.
Juozo ŠORIO pokalbis su Skirmante SMILINGYTE-
ŽEIMIENE ir Skaidre URBONIENE ..... 52•

Juozas ŠORYS. Trims Zyplių dvaro liaudies dailės
karaliams – „Aukso vainikai“ ..... 62•

Algirdas KLOVA.
Naujas požiūris į tradicinę lietuvių muziką ..... 69•

Juozas ŠORYS.
Upe žemyn ar žvelgiant nuo liepto ..... 76•

ŽMONĖS PASAKOJA

Povilas LIDEIKA.
Užgavėnių žydai Kelmės apylinkėse.
Užrašė Vidmantas LOPETA ..... 86•

VIRŠELIUOSE: Odeta Tumėnaitė-Bražėnienė. Aukštaitija.
Linoraižinys, 36x41. 2007 m.

Odeta Tumėnaitė-Bražėnienė. Prakartėlė, fragmentas.
Linoraižinys, 33x60. 2006 m.

Ramūno Virkučio nuotraukos

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.